

ZULEJKA.

ROMAN IZ BOSANSKE PROŠLOSTI.

NAPISA

GJ. S. J. DEŽELIĆ.



ZAGREB.

KOMISIJONALNA NAKLADA M. F. STRMECKI-A.

1890.

(Preštampano iz „Dragoljuba“.)



Tisak C. Albrechta u Zagrebu.

I.

Bio badnji dan po podne. Iznad razvalina Dobor-grada, na posljednjem brdu Vučjak-planine uz rieku Bosnu, modro nebo čisto je i bistro dokud oko siže; nigdje oblačka do jedna samo mrlja ili bjelkast pojas podaleko na jugo-zapadu. Ili se je ono povio pramen magle iznad palanke Plehana?

Kad se gledne strmo izpod Dobora, široka teče Bosna srebrna, voda studena. Kao što kod Susjedgrada Krapina u Savu tako tu Rikavac utiče u Bosnu; uz njegovu vodu porasle vrbe i johe; preko njega treba prolazniku gaza, dogodice i brodarice.

Bosna, došla zapadno od Sarajeva, jer izvire iz planine Igmana kod Blažuja, nosi ovdje drvlje i valja kamenje a nema niti na njoj na daleko, što bi se od gradine vidilo, ni mosta ni skele; i tù treba čamca sve do Šamca, gdje utiče u Savu. Sa visine, na kojoj je Dobor, na sve strane krasan je svezor na okolo; vidi se duga planina Motaica tja od Kamena do ušća Ukrine u Savu i mnoga brda od Ukrine do ušća Bosne — a ta se skupno zovu Vučjak-planina. Odtuda se vide daleko na Savi s jedne strane hrvatski s druge bosanski Kobaš, Dubočac i Brod, vidi se fratarska Tolisa te hrvatska Županja i bosanska Brčka pak sve dalje južno Plehan pače i Derventa na Ukrini, udaljena od Save jedan a od Broda četiri sata. Pod sobom iztočno vidiš Podnovlje, Kulu i Veliku, dalje liepo Golubinje i još dalje Vranduk izpod planine Orahovice. Na sjevero-zapadu u Slavoniji vidi se liepo na briegu Oriovac i pod njim nepregledna ravnina Jelas i Urija.

Na obalah Bosne s obiju stranu poraso ševar i rakita a dalje po kamenu borje i grmlje. Podalje iztočno i južno krasne su slike naravi i crtice iz poviesti, o kojih priča pučka predaja. Na desnoj strani preko rieke gledaš blagoslovljena polja, zamagljena visokom dubravom, izprekrižana vodami i gdjekojim brežuljkom nabubrena. Na lievoj vidiš uz pitku dolinu krševita brda, uvale i obronke, duboke pećine i vrletne procjepe. Pusti, osakaćeni starac na pećini miran motri što okolo njega biva kano pastir medju pasućim se stadom.

Pod strmenitom stienom je Dobor, pod samom gradinom klisura a na klisuri je podanak. Tù na suhoj travi i mekoj mahovini okolo plansajuće vatre sjede na daleko i široko po Bosni i banovini poznati hajduci Nenad Žeravica, Vid Kika, Radovan Glamočki i Mane Boić. Kršni su to ljudi; sva četvorica u punoj muževnoj snagi! Navikli stanovati pod stogodišnjimi hrastovi u tamnih planinah, po hladnih gudurah i vlažnih pećinah niesu oni u strahu danas ziminoj ljutini a nebi se bojali ni ciče zime. Na njih se ne vidi, da se ikoga boje; neima na njih struke ni oružja. Hajdučke četiri duge prislonjene su podalje na stieni a više malih krvnicâ pušaka položene su do onih po mahovini a tù je još i njekoliko noževa. Njekoč je svaki hajduk nosio po jednu dugu i dvie male puške pa onda koji nož, koji jatagan ili slično oružje.

Njekoga čekaju, čini se tako. Već i po tome, što su danas ovdje na okupu, znači nješto osobita. Hajduci, kad dodje zima i sa stabalja i grmovlja spopada list, razstanu se iz gore i otide svaki svomu prijatelju na zimovnik a sastaju se tekar na Gjurgjevo. A gdje je još Gjurgjev danak, hajdučki sastanak?

Skupili se dakle planinjaši na dogovor. Iz njihova razgovora nije razumjeti, da bi željeli do skora odavle otići

da božićuju kod kuće; nije vidjeti ni da se na koga spremaju, da ga orobe. Tà naši hajduci nisu bili razbojnici i lopovi, i najveća bi jim se učinila sramota i poruga, da im je tko reko, da su otimači i pržibabe.

Ovi sjede mirni i zadovoljni oko vatre kao domari u svom toru kadno slušaju priče iz zgoda i nezgoda svojih djedova i šukundjeda. To se zna, da su imali svoga starešinu, koga slušaju; jer hajduci, ako se dva udruže, priznaju jednoga za harambašu. Ovdje je to Nenad Žeravica. On je braću ovamo pozvao na dogovor ali je on medju njima bio prvak već i zato, što je sretno prošao šeftiš. Ovako zovu hajku, koju diže turski poglavica na hajduke; podigne cielo selo, što-no se kaže, kuku i motiku da odadu i ulove hajduke pa ti zatvorom i kojekakvimi kaznami sili ženu i rodbinu hajdučku i ostale seljane da nadju hajduka. Kad se je tko nasitio hajdukovanja ili ga je tko nagovorio, da ga se okani i vrati kući u rod da radi i skrbi, pa se onda hajduk dragovoljno predade, dobije on od oblasti pismo, da je slobodan. Vrati-li se kući, doduše paze na njega, ali mu se ne smije ništa činiti na žao, ne smije mu se dapače ni predbacivati, što je on hajdukujući počinio; takov exhajduk mogaše postati ugledan i štovan u obćini i primiti čast odbornika ili službu pandura, samo ne mogaše postati knezom.

Takov je bio Nenad Žeravica, premda nije hotio da primi čast odbornika niti službu pandura. Tko je trebao savjeta, on mu ga je dao; komu je trebalo zagovora, on išo za pravednika; koga je trebalo tješiti, to je najbolje umio Nenad.

— Želio je, da dodjemo: došli smo a njega neima, poče Nenad.

— Doći će, ako je živ, nastavi Boić.

— Najesmo se butine, evo ploske s vinom, reče Ra-

dovan. Dok on dodje, ded' što pripoviedaj Nenade; ti si mnogo doživio i mnogo znadeš.

— Hoću braćo! slušajte. Odsjeko sam dvadeset i devet glava — sve po izbor ponosnih Turaka, još da mi je Tankušića Osmana! Za njime mi trnu zazubice, al' se lisac lukavo sakriva.

To izreče a u licu plane — za gó nož bi neznanice uhvatio.

Na to će Boić:

— Ljut je Turčin i grdan zulumćar, gori nego biesan pas. »Psi nevjerni« obični mu pozdrav, kad kršćane gdjegod nagovori.

— Al' je junak braćo, nastavi Kika. Mi ovdje i po svoj Bosni skoro ne imamo boljega junaka. Kada jaši na svom Zečku konju, osjedlanu sedlom pozlaćenim, pokrivenu ćohom risovinom, izkićenom i srebrom i zlatom, hrvatske je, misliš, vitez krvi. Ljuto znade razsrditi konja, da kopita živu vatru siplju, da nad granjem studen vjetar puše ...

— Ne čudi se, dragi pobratime! I jest Osman plemićkoga roda Hrvat a nije Turkoš, prekine Žeravica hvalu Vidovu. Djeda Gjuru mu je sultan za vojničku službu nagradio spahilukom i naslovom bega kako kažu: dao mu je care zlatno krilo, divan kabanicu, ravna polja, zelene livade; onda mu se sav rod poturčio, pa tako je i Osman poturica. Vidi se i na njemu, da još nije Turčin u devetom koljenu a izgubit će se za sto godina i njegovo porodično prezime kao svake turske obitelji, koje obično nestižu dalje od djeda. Vi ste čuli, kako Osman narod guli, kad pobira desetinu ili svatbarinu: što je deset, njemu je dvadeset; tko s' udaje trijst dukata daje; ak' se ženi trijst i četiri a on i stô uzima cekina. Od plodina više no trećinu; od siena mjesto polovine on redovito prima dvie trećine. Tako svuda s kletim hodi ujmom!

— Taman tako, odvrati mu Boić. Kuća mu je zaklonište, kamo sgrće blago. Nu ni sin mu sad već nije bolji. Mustafa mu otimač je silni. Iver dalko ne pada od stabla. Razuzdan je, da nam se Bog smiluj! Sve djevojke djuzel (krasne) su mu cure; kao mahnit razgoni ih selom niti pita, koje-li su vjere, svaku hoće da mu je ljubovca. Pomažu mu podkupljene babe. Jeste, braćo! Mustafa je čeljade baš paklene zlobe i cieli hrdjaković.

— Od njihova zuluma ne može se živjeti: zaplieniše ovaca i volova, pogubiše najboljih junaka, žešćih zmija u svoj Bosni nema. Tako završi Nenad.

— E, šta učiniše s Josom Španićem iz Odžaka, to znate valjda? nastavi Radovan.

— Deder, kako bi? upita Vid.

— Došli otac i sin po trećinu i mjerili po svoju. Joso nije onako dao; i malo da ne dodje do krvi. Od onda izjazbi se Osman na Josu. Ovaj znajući, što ga čeka, ako ostane kod Osmanbega, pokupi svoje i ode u Trepču pod planinom. Tù izkrči povelik komad urije (pusto, ničije) a tko je okrči i uredi, znate, njegova je, samo mora caru platiti desetinu. Treće godine kako se tù Joso ukućio, eto vraga, stao Osmanbeg dokazivati, da ona Josina krčevina nije urija već njegova zemlja, za koju imade od sultana tapiju (pismo) Ide kadiji (sudcu), poduči ga i podmiti. Kadija obreče, da će suditi Josu da plati trogodišnju trećinu ili da seli. — Na to vam kadija pozove Josu u konak i reče: Tuži te Osmanbeg Tankušić, da si ti bigairi hak (na silu) izkrčio komad zemlje na njegovom imanju kod Trepče pod planinom i da mu već treću godinu niesi platio trećinu. Po carevu zakonu osudjujemo te, da u četrnajst dana platiš trećinu za sve tri godine ili da seliš odanle.

Joso u prvi mah okameni se, a kad se osviesti, poče dokazivati, da on od toga plaća caru desetinu, i da

najstariji ljudi u okolici znadu, da je ono urija a ne Osmanbegova zemlja. Kadija odgovori: da nije urija, da Osmanbeg ima tapiju i da osuda valja.

— Ali ja sam vadio panjeve, govori tužno Španić; ja sam ondje izmučio ona svoja dva volića orući drvenim plugom po onih žilah a većinom niesam mogo ni orati, već sam sa ženom težko kopao, pa koliko će trebati godina, dok udesim zemlju, da mi donese koristi, a plaćam porez redovito svake godine. Sada još sijem gladni pirinčev ovas.

Kadija ponovi: Ono nije urija već Osmanbegova zemlja.

Josi dakle nema pomoći. Jadan otimlje se, opire se, pišti, do Boga se čuje! Siromah! Tà tko će se voljna srdca i mirne duše razstati sa svojom njivom i gotovim hljebom! Eno mu u Odžaku grki, u Trepči još grči hljebac.

Petnaesti dan dodju gospoda s Osmanbegom i Mustafom po trećinu za sve tri godine ili da Josu odtjeraju iz njegove krčevine. Joso nema da plati i kad bi imao, nebi, reče, htio da plati, jer to je urija. Zaptije dobiju zapovjed, da kuću rušaju. Ali uzbiesni Joso i neda. Prieti toljagom po glavi, tko će prvi udarit na kuću. U to kadija zapoviedi: pucaj! I dva zaptije opališe i sa crnom zemljom sravniše čestitoga Josu Španića.

— Jest, mnogoga su siromaha do duše ogulili, reče Boić.

— Zato se omraženi Osmanbeg svakomu ugiba a svak njemu, doda Vid.

— A tako je draga braćo moja, nastavi Žeravica, kada niesi gospodar u svome. Svega nam toga bilo nebi, da smo svoji ostali u svome i zakoni naši da nas rede. Ej, žalostna mu majka banu Želimiru, on je prvi bosansku banovinu svoju odciepio od hrvatske kraljevine. Slabi rieka u više rukava a jaka je u širokoj strugi.

Hajduci se griju, kad i kad grcnu, smotčice viju, puše i slušaju. Nenad im priča iz stare dobe bosanske, kako je čuo i upamtio. Sve im bane broji naporedo prije Kulina i poslie njega sve do Tvrtka Kotromanića.

— Ovaj, reče, osilì i razširì svoju vlast izvan granica Bosne. Prvi on dade se kruniti kraljevskim viencem ter primi naslov: »Štefan Tvrtko, milošću božjom kralj Srbljem Bosni i Primorju « (1376), a već Tvrtko Tvrtković pisao se kralj od Srbije, Bosne, Primorskih i Zahumskih zemalja, Dalmatinske i Hrvatske dolnje, zapadnih strana Uzore, Podrinske itd. (1426).

Priča im redom kraljeve Dabišu, Tvrtka drugoga, Ostoju i Stjepana Ostojića, Tomaša Ostojića i posljednjega Stjepana Tomaševića, pod kojimi je bosansko kraljestvo i sloboda sedamdeset i osam godina trajala.

Sada spomenù, kako je srbski car Dušan da predobije carigradsku državu, molio za savez turskoga sultana Urhana i ponudio mu kćer svoju za jednoga od njegovih sinova, a taj isti Dušan da je poslie zaprosio kćer Stjepana bosanskoga Jelisavetu za sina si jedinca Uroša, hoteći tiem dinastičkim srodstvom svoju državu s ove strane razširiti. Stjepan nije htio dati svoje kćeri za Uroša a Dušan uvriedjen udari na Bosnu i pohara ju grozno. Onda prodjoše zlo i naši u Bosni i Srbi.

— Već u to doba i srbska i bosanska država kano uvehli cvietovi počnu naglo opadati. Istina na Kosovu još bilo i Hrvata Bošnjaka dvaest hiljada sa vojvodom Vladkom Vukovićem, ali poginu knez Lazar i razpade se država srbska a poslie turski vazal Stjepan Lazarević ne samo da je sa svojimi Srbi pomogo Turčinu potući kršćanske čete kod Nikopolja i paliti ća do Optuja, nego je zatim pratio Mahmuda pašu i u Bosnu i tù činio zlo i naopako. Pa tako, što je po Dušanovoj smrti snašlo srbsku, to je po smrti Stjepana Tomaševića uništilo bo-

sansku državu. To medjusobno trvenje susjednih država, iste krvi i jezika, prokrči put sultanu Mehmedu. On se dovuče do granice naše i u kratkom vremenu opustoši sve prediele do Save a predobi Bosnu, kad mu crna duša Radak za novac predade nepredobitni Bobovac.

— Vala tako, gdje nisu braća složna, dodade Glamočki.

— Nesretnoga Stjepana, priča dalje Nenad, uhvatiše Turci na vjeri; dovabiše gospodu bosansku pod grad Jajce, obećavši im život, mir i povlastice, al' kad tamo sultan učini na mieh oderati kralja Stjepana i strica mu Radivoja a devet hiljada plemića, gospode i zapovjednika dade posjeći na vjeri (1463). Od onda narod naš oplakuje svoju nesreću; krv mu vapije sa zemlje a još nije osvećena. Pa tako u ovoj krasnoj otačbini našoj sad se vrze Turad i poturčeni kršćani pješke i na konjih kano da je ovo baština i djedovina pravih Arapa. Odkad oni zabegovaše ovdje, našu crvenu kapu hrvatku i šubu zamieniše čalma i kašmirski šalovi; našu surku, zobun i lake gaće zamieniše turski kaftan i dimljije; od onda nam braćo, s Turci ovamo navalilo arapskih običaja pa se ukopitili i u kršćanski narod — evo otmica djevojaka i kupovanje zaručnice za gotov novac i vjenčana zubarina i drugo štošta. A u pristalica Muhamedovih naše krvi što još ima dobra, to su ostanci naših hrvatskih običaja.

Izmieni ga sad Kika. Razpripovieda se o čudestvih Bosne, kudgod ju je prošo; ona mu je prva na cieloj zemlji. Bošnjaci mu najbolji junaci; svaki je jak da se uhvati u koštac s Turčinom za krst častni i slobodu zlatnu. I bosanskomu Hrvatu su prve tri: dobar konj, dobro oružje i junačtvo. Zato se i kaže: Bosanci junaci, Bošnjakinje na glasu junakinje. Svrši ovako:

— Pa taj krasni narod robuje kroz viekove. Stari plemićki dvorovi po domovini njekoč ponosnoj i slavnoj

sada su razvaline. Ne bijaše njekoč klanca ni glavice, da ih niesu kitili ovakovi gradci ka' ovaj što je, i sad im ostanci spominju hrvatsko ime i snagu hrvatkoga junaka. Što je bilo bogatstva u kućah sabrana po djedovih, razgrabljeno je i predano tudjincu i oteše poturičke porodice; ovi zagospodariše a slobodni seljaci i kmetovi postadoše raja. Tudjinci i otudjenici od onda se bane po dvorovih, koji su bili ljepši i sačuvani; od onda nam narod dobi mnogo novih imena a starih slavnih pogotovo nestade sasvim.

I Radovan zna koju. Reče: da sva raja kano jedan čovjek turkušu mrzi i huli. A kako neće, kad Turčin raju prezira i guli? Turčin pograbio imanje i blago, popalio sela i gradove, zavjetne crkve i oltare sbio u džamije i mùnare. Od onda mjesto zvona muezini stali, mjesto svećenika hodže propjevali! Od onda raju sjeku, peku, deru, dave. Od onda ovdje strašna mučila: belaj-sanduk, sindjir, čengele, ražanj, kolac i vješala, falake, tumruke i kako se još zovu. Crna sudbo! što-li radiš od nas blizu četir grozovita vieka? Sa zvjeradi nebi drugdje radilo se tako, košto kod nas rade krvopije Turci.

Nema sumnje na taj ih razgovor dovede i sama razvalina toga u bosanskoj poviesti znamenita grada Dobora (god. 1382, 1394, 1408, 1413). Kralj Tvrdko I. predobi slavno Usoru i Dobor. Za kralja Tvrdka II. a za bune Ivana priora vranskoga i Ivana bana hrvatskoga, kad ugarsko-hrvatska kraljica Jelisava glavom plati a kći joj kraljica Marija tamnice dopade, ugarsko-hrvatski kralj Sigismund dodje sa šestdeset hiljada vojske pod Dobor i predobiv ga nakon žestoke bitke, sa njegova prozora pobaca u rieku Bosnu stodvadeset i šest najodličnijih hrvatskih plemića a mnoge odvede u Pećuh i pogubi. Neka budė i Bosni žrtva, kad Hrvati kažu: Una krvi puna, Sava sva krvava! — Za kralja Stjepana Ostoje oteo je

Dobor i još njeke tvrde gradove kralju Sigismundu vojvoda Hrvoja Vukić, bana mu Pavla Čupora živa uhvatio, sašio u' volovsku kožu i bacio ga ovdje u rieku Bosnu govoreći: »Koji u ljudskoj koži ručao si kano vó, volujsku sada s glasom ponesi kožu.« — Za kralja Stjepana Tomaša Ostojića turski car Mehmed II, da bi lašnje podložio Bosnu, obučen u kaludjersko odielo, obilazio je gradove po Bosni i bio u Doboru a poslie i u Jajcu; u ovom potonjem prepoznali ga i predali kralju, ali kralj ga slobodna pusti i proprati u njegovo carstvo. — Za kralja Stjepana Tomaševića Dobor je s uspjehom prkosio navalam od šestdeset i pet tisuća Mehmedovih janičara.

Tù se je dakle pod Doborom hrvatski junak borio za dušu i poštenje svoje, borio za slobodu i nezavisnost svoje domovine, da se rieši ugarskoga vazalstva i poslie turskoga jarma.

Pripoviedaše Nenad gdjekoju i od ovih sgoda, da drugove obahati na srčanost i junačtva pa onda zaključi:

— Tužne su to uspomene!

Turobne se rieči dojimlju i junačkih srdaca pa ostaju za čas utlačene kano u najčustvenijem djevojačkom srdcu; one ostaju utisnute u svačijem srdcu još i onda, kada je ne stalo pogleda u muke baš onako, kako na desetke godina ostaju na nadgrobnici rieči, kada je po njih propljuštila već mnoga vruća suza i kada je vrieme već davno njihov smisao pretvorilo u — neistinu.

Sutonj se medjutim spustila na Vučjak-planinu i cielu joj okolicu. Tišinu je prekidao još samo čaroban romon talasâ srebrne Bosne.

— Kamo zaroniste da od Boga nadjete? prekinu tužne razgovore Boić. Sutra je božić a vi o svačemu samo ne o božiću. Nije svaki dan božić. Evo sada da zapalimo medju nama ovu golemu sućinu, koju sam od jutros priredio!

I skoči Boić na noge, donese i pridesi na žeravku

badnjak-glamnu, upali ju, izvadi iz torbe pšenice, posipa njom badnjak i reče: da nam ovaj badnji dan donese sreće i veselja!

— Tako i tebi, da si zdrav i pošten, odgovore mu u jedan glas hajduci.

— Nemamo slame, da je bacimo na ognjište i da je nastremo poda se, a i ne će naš badnjak dočekati vodokršća, reče Boić.

— Nismo ni kod kuće da ga ožegom krešemo, dodade Kika. Zato i ne možemo kao domaćine pjevakati: koliko iz badnjaka vrcnulo iskara, toliko nam Bog dao volova, ovana, jagnjadi i krmadi.

— I neće ovdje curo nositi pred kućni prag kosti ni progovarati: Nadaj se, sejo, svatovom; po tebe će kao pas po kost ponajprije doći, reče šaljivo Nenad Žeravica.

Stari je to običaj u nas u južnih stranah, da djevojke u oči božića iznesu kosti pred kuću i svakoj kosti namiene jednu djevojku iz sela. Paze na kosti. Pasa ima u svakom selu dosta. Pas dodje. Koju kost prvu odnese, njezina će se djevojka prva udati.

— Bog je istina, ali ta poslovica nije, odvrati Boić. Vi znate, da je Macinu kost odnio pas prvu, ali Maca ne dobi ljetos svoga sudjenika.

— Ej, ali Maci ukazà razkrabljeni kositar krunu u čaši bistre vode, doda Kika, a u ovoj nuriji (župi) ni pod cielim Vučjakom neima nikoga s krunom, za koga dakle da se uda?

— Da je kositar uhvatio priliku mašklina, podkove ili kolâ, bila bi Maca našla sudjenika težaka, kovača ili kolara, odvrati Boić; ovako može, ma da je najljepša djevojka u svoj Bosni i Hercegovini, na cara čekati do sudnoga dana i dok je živa pjevati: ljubim cara za sedam dinara i caricu za drvena bricu...

— Ne tako braco, prekinu ga naglo Žeravica. Maca je vriedna krune. A tko zna, nijeli joj sudjena?

— Niesmo Turci, da vjerujemo u sudjeno, reče Boić.

— E, pa još je premlada, a kad bude za udaju, ženit će ju Mile Jakšić, reče Glamočki.

— Bi on, ali neće ona, reknu zajedno Boić i Kika.

U to se pojave koraci niza strminu razvaline Doborgrada. Naši hajduci krenu glave po strani, odkuda dolazi zveka od mramora tvrda.

— Evo Gojka, reknu svi u jedan mah.

Dodje mlad momak i dovikne: Pomoz' Bog! Sbaci sa sebe bisage, rukuje se sa Žeravicom pa s Kikom pa s Radovanom pa s Boićem i sjedne k vatri, da se ogrije, odmori i napije; jer je žedan.

Bliedo mu lice u pramaljeću života pokazuje trag njeke još svježe mu tuge i gorka izkustva.

Dok se je za-nj posebna pečenica gotovila i Boić mu praznio bisage, počne Gojko pripoviedati:

— Evo dolazim ravno iz Sarajeva. I, da čujete, što se ondje dogodilo, što zaista još ne znate i što u Plehanu, što već valjda znate.

— Ne znamo ništa, reče Kika.

— Slušajmo redom, doda Žeravica zabrinut za bliedi mu obraz.

— Rekoh vam, da ću doći na osam dana pred božić ovamo a ne mogoh do danas.

— I pobojasmo se za te, da nisi izgubio glavu, reče Žeravica. Pozvah braću, kako si želio —

— Očekivasmo te svaki božji dan, rekoše Kika i Boić.

— Kako znate, odpratih iz Plehana poočima svoga Luku Stakića, koji je u Sarajevo vozio ženu si Cvjetu, da joj traži lieka u najboljih liečnika; drventski mu ljekari rekoše, da joj ne mogu pomoći. U gradu Sarajevu pro-

bavismo njekoliko dana s malo nade u zdravlje, nu trebalo se vratit u Plehan i podpisat teskeru (putnicu). Luka ju pošalje po meni pisaru, da ju podpiše. U zao čas. Pisar na mene navali, da Luka mora sam da dodje. Rekoh, ne može od bolne žene. Mora, odgovori pisar. I pošalje po-nj zaptiju (stražara). Zaptija odvede Luku k pisaru. Kad ovamo, poviče pisar Luki: More, tvoja je jol' teskera zamrljana i jalan. Luka se prestraši; počne se izvinjavati, da on teskere nije na putu našo, nego da je baš ovu uzeo s hućumeta u Derventi; da je ta ista već dobila više podpisa na njegovih putovanjih i da je na njoj udaren pravi carski muhur (pečat); da on ne zna turski ni čitati ni pisati a još manje teskeru ujdurisati. Turčin sluša al ne mari; ne vjeruje on Luki na čast i poštenje, kojima se Turčinu kune. Luka moli: zovni amo toga i toga, četiri sarajevska trgovca na glasu, sva četiri na čaršiji (trgu), od kojih kupujem robu i koji me poznadu, da sam trgovac u Plehanu, čestit i pošten, svi će ti reći, da niesam nikad bio hrdjav čovjek. Pisar dade odvesti trgovca Luku u zatvor, nu pošalje po one sarajevske trgovce, koje mu izkaza Luka. Trgovci dodju i izpoviedu svi kano po dogovoru isto, da je Luka Stakić u Plehanu, katolik, čestit i pošten čovjek, oženjen i otac kćerke jedinice; da plaća robu gotovim i ne ostaje nikada dužan. Sve badava. Ne puštaju oni Luke iz tamnice. Pisar javi veziru, što uvreba. Vezir izreče i goru presudu: Nek ostaje u apsu (zatvoru), dok dodje odgovor iz Drvente. Ako-li bude krivica na Luki, neka mu se odsječe desna ruka.

— Kleti Turci, zar se tako pravica kroji? reče Kika.

— Ja ostadoh uz bolestnu Cvjetu Stakića; njegovah ju ne kao vjeran sluga, nego kao rodjeni sin mater svoju. Srdce mi pucalo od boli i tuge, kad ju gledah bolnu i plačuću i za Lukom vas dan jecajuću. Vodih ju i k pisaru i gospodi velikoj i maloj, za koga god nam rekoše,

da može pomoći. Ne smilova se nitko, ne pomože joj nitko; ne omeća jih ni bliedo joj suho lice niti suze, koje je lievala ko što lieva kiša u kasnoj jeseni.

— Pak su to ljudi, kojim je Bog u srdce dušu udahnuo? uzklikne u čudu Glamočki.

— Kako niesu, nastavi Gojko, prestali Luku vući amo tamo na izpite, pomisli jadan: zlo po mene, ako ne pomognu pare. Smisli i učini. Jednomu kadiji na izpitu pusti nješto u ruku i zamoli ga, da kako kod vezira gleda, da ga pusti kući, a on će se onda od kuće braniti svagdje, gdje mu se kaže pa ako bude kriv, onda neka mu odrežu obe ruke, ili neka ga nabodu na kolac, ili na lapte sjeku, ili živa na oštru ražnju peku.

— Siromah Luka, uzdahne Boić.

— Deder dalje, presieče Boića ne uztrpljivi Kika.

— Kadija mu se smilova. Dodje skora zapoviest, da se Luka Stakić odašalje u Derventu uz pratnju dvaju zaptija o njegovu trošku. Kad ovamo, predadoše nas mudiru. Ovaj opet dade Luku odmah zatvoriti, dok iztraži istinu. Meni i Cvjeti bilo da poludimo. Najposlie složismo sve misli u jednu. Cvjeta mudiru dala trideset dukata. I već taj dan našla se istina. Zasvjedočilo se, da je Luka Stakić nevin za teskeru kao novorodjenče diete i da je beg Mustafa Tankušić s teskerom učinio — šalu pa još pisao u Sarajevo, da se i ondje sa Stakićem našale.

— Boga mi, liepe šale, reče Žeravica.

— Begu niesu odsjekli nijedne ruke, nastavi Gojko. Iz Drvente odosmo sretni, što smo živi i što smo blizu doma al' kad danas padnemo u Plehan, tù nas sve zadesi novo zlo. Ježurci me spopanu i treska me strese. Nas ne dočeka kćerka jedinica. Od preksinoć na jučer ne osvanu. Plehanci kažu: ne stalo je bez traga.

— A nam je to prvi glas, reknu četiri hajduka u jedan mah.

II.

Bilo noći o ponoći. Po kršćanskom svietu, kada uz tmušavu lučevu svjetlost vrve ljudi k polnoćki, ili od nje natrag kući noseć plamteće tesove i luči, da si svietle po slabo utarkanih konjičkih putanjah, ili po tamnih stazah, kuda jedva mogu po dvojica ići, već idu redom jedan za drugim mirbožajući se i nazivajući jedan drugomu: »mir na zemlji a slava Bogu na visini«, ele oko polak noći katoličkoga božića diže se plamen silne vatre visoko nebu pod oblake, misliš, gori eno u jednoj udolici cielo mjesto Šimljanik.

A taj dan je pao božić na petak, a petak je turski svetak.

Već je dugo tomu, što su mujezini sa trúla mečeta izanom pozvali prorokove sljedbenike na večernu molitvu.

Ako od nas kršćana na prvi dan božića i ne ide nitko nikomu kući van položajnici, ajde da idemo mi u Šimljanik da vidimo, kakova to svjetlost? kakova to vatra? i čije gore gorevine?

Savrh Šimljanika gornjega do tri stotine koraka daljine liže plamen i suklja gusti dim na sve četiri strane velikoga dvora, drugdje bi se reklo zamašite palače na spahiluku Tankušića Osmana. Ne brani ga nitko i ne gasi nitko vatre. U boju svatko brani samo glavu svoju i bije se, da ju živ iznese. Vatra svietli ko sunce o podne; sve se vidi ko po bielu danu; osobito sieva na krovu posrebrena kuba, nadvišena šiljastim stupićem.

Tù se biju Turci i hajduci kano da je bitka uročena; jedni i drugi naoružani do grla.

A kako hajduci dodjoše amo? Kad su išli ka kuli ovamo opaziše, da sve mirno spava: dvor i sgrade i ljudi i marva, i živica i stabla i pseta. Kao svaki sebičnjak tanka sluha, još lagljega sanka, dočù Osman u noći jim graju; dah pridrža i razabrà govor, načù skoro, čini

mu se tako, koracanje i zveku oružja. Sve su bliže dolazili k dvoru, ogradjenu dobro živim plotom od vinjage duda, žutike, driena, jela, makljena, glogova trna i lješnikova grmlja; a kad dodju dvoru i do vrata, do kojih je dovedoše drvoredi od visokih šelvijâ (jablana), iz pušaka hite u prozore: znak su dali puškom da dolaze ne kriomce kano tati krasti već otimat, ako otet mogu na mejdanu i junačkom borbom.

Na znak puške već se Osman nadje naoružan na četverokutnom divanhan — shodu ili šetalištu svome s perdom i viknu, puknu sa toga doksata; haber daje u svoju družinu, nek se biju trideset delija.

Na Osmana, kad je haber dao, već je palo trideset hitaca, ni jedan mu rane ne zadade; njega zrno prihvatilo nije; e se dobro za perdu zakloni.

Ustadoše sluge Osmanovi. Poslušni su: grnuli bi vatru golim rukama. Naglo puške djeverdare pale, vidi jim se: dobri su vojnici, da su vojni izučili zanat.

Njegova družina čekali niesu, da ih vodja draži i govore drži; da razlaže, šta i kako činiti im valja. Svak je znao glavnu dužnost vojske: slušat valja odmah bez odpora. Na prvi su znak svi poskakali i oružje svoje pograbili, ne pitali, na koga je poći; svak se svojim posluži oružjem, svaki pušku a uza to njeki jatagan, neki handžar, njeki buzdovan uzeli te udari i pucaj i sieci. Dokazat su htjeli, da boj biti s Turci, nije babe prljiti po mraku.

I Kika doviknu u svoju družinu:

— I nas ima trideset hajduka, udarajte, nikom ne praštajte.

I hajduci vješti su vojnici, svaki znade iz kubure gadjat a kad ovu zamieniti treba, jataganom ili oštrom sabljom. Strahota je to klanje gledati! Tako rade birani drugovi, gdje se ne zna tko je bolji serdar. Medju Turke

vatru oboriše; kako brzo napunjuju puške, reć bi svaki razkriljenu vreću sa taneti imade pred sobom pa jih šakom eto s vreće baca, tako često tu taneta lete. Izza vatre, što osta hajduka i Turaka, za oštro se gvoždje prihvatiše pa medju se juriš učiniše.

Nenad pako, čim su došli, — ljut kao vuk i srčan kao lav, izčeznu od družine svoje i odtrči u gornje čardake: s Osmanom se želi ogledati.

Gojko pojuri za njim da Mustafu nadje, da ga pita za Macu djevojku.

U dvorištu drugom, ogradjenu gustimi sbijenimi daskami, gdje se običavaju sprohadjati bule, da se od nikud nevide, na harem je udario dobri prijan Boić, da izbavi bule i robkinje od izvjestna požara i smrti; najviše mu do Mace, ako su ju zaklonili ovdje, da ju spasi i dade ju Gojku, koji je evo za njom u njekoliko sati ovu hajku digo.

Na svih stranah buka i jocanje ko u vrana palih na strvinu, sa svih strana samo plač i vika: Allah, medet! i pomozi Bože!

Sjeku dolje po grlu i glavi, britkom sabljom više sjeku pasom, od jednoga da prave dvojicu. Tko je svoga dobro pogodio usried pasa ukide ga s glasa.

Iz harema, u kojem su još migolile svjetiljke slabim svjetlom, sve se razbježalo i slobodnjice i robinjice, skupe poslušnice, sve dobre prelje, pletilje i vezilje; nitko neće da se živ izpeče, da u vatri svoj pogubi život, poskakale na noge su lake, bosonoge i još gologlave, golovrate i još razpasane; od studeni zimske branit će se ma se ruho izprašati išlo.

Tko se tući nezna ili neće, taj ti bježi glavom bez obzira, samo da ga nedohvati puška, ili da ga ne sasječe hajduk.

Na doksatu ljuti bojak bije Žeravica sa Osmanom ljutim. Vikom viču: tko je bolji junak? Jedan drugom

juriš učiniše. Vikom viču biesni mejdandjije: Bliže k meni da se udarimo. Sabljom i handžarom mašu, udaraju silno. Nigdje boljih na sablji junaka — ne znaš, tko će nadvladati koga.

— Ti kršćanske otimlješ djevojke, narod guliš, našeg Boga huliš, viče Nenad pa mu pjena sikta.

— Ti si moje upalio dvore, ja ću tebi odrubiti glavu, viče Osman arslan razbješnjeni.

Zamahnuo Osman sabljom desno, ali ga je dočekao Nenad i od glave odklonio sablju. Koliko je zamahnuo lako, Nenada je ljuto obranio, lievu mu je ruku zasjekao; da je samo nješto malo jače, kost mu ruke bio b' prosjekao i ruka bi pala kano trus od drva. Ali Nenad kano zmija cikne i zamahne težkiem handžarom pravac glave; koliko je lako udario, tjeme mu je poprieko prosjeko i lubanju do nosa razkolio. Osman se je odmah na shod izvalio. Crvena mu krv pomiešana s mozgom poteče kao mali potočić.

Sve to sbì se u dva u tri časa, da bi jedva otče naš izmolio. Zlobna kosaća pokosi mu sve osnove.

Na podu leži na uzmak mrtvo tielo Osmanovo, a Nenad ga počne ovako žaliti:

— Oj viteže, Osmane junače, kako lahko ti pogubi glavu, da bi, zašto nebi ni žalio već za curu tudju zaručnicu. Jučer bogat, sretan, zadovoljan, kom su mnogi sreću zavidili pravi Turci i gjaur-hajduci. Hrast u šumi, što je ponajveći u svoj Bosni i Hercegovini, ti si bio Tankušiću beže! a sada si u čas mrtav osto, ja te žalim nesretni junače!

Tako zažali Nenad Žeravica nad truplom, kojemu je jednim mahom razpolovio glavu.

I nastavi za čas ovako:

— Kao što se dignu nebu pod oblake hrast iz sjemena bačena u dobru, plodnu zemlju, tako i ti po-

stade silan i junak u ovom junačkom narodu; samo si slabo pazio na snagu i vriednost onih, koje niesi smatrao, da su tebi ravni a niesi znao, da i prezreni pužić na dnu mora može biti prvi temeljnik novomu otoku u moru. Uzet ću ti oružje i od blaga što je izbavljeno. Od pustoga dat ću raji blaga, što se bude ponieti dalo.

Tako reče i ode u družinu da odredi plačkanje po dvoru i dade si travom i melemom zaličiti ranu i poviti ruku. Bošnjaci vazda nose sobom ulja iz pupoljaka jelovih; jer ono zamladjuje ranu kao najbolji melem.

Gojka samo nema jošte nigdje, njega bolna nema da se vidi; za Mustafom u potjeru ide, nebi-l' našo i Macu uz njega. Već je prošo trideset odaja, prozori jim zlatom okovani, vidje stiene obložene ametistom, sve podove čohom i sagovi, prava razkoš, kud mu pogled segne; prošo dalje korakom bježećim i arove i riznice s blagom, razgledao tavan i podrume, pretražio izbe i budžake i harema, što još ne izgori, vidje blaga i svakojakih dragocienosti iztočnoga ukusa, ali Musi nigdje traga neima; neima traga njemu niti Maci.

I najposlie dodje Gojko dolje k harambaši, kojemu su povijali ruku. Tužno gleda i govori tužno:

— Nema traga njemu niti Maci.

Šta-li sada biedni mladić misli? Kad je pošo sa hajdučkom četom, koju su — on medju znanci čobani oko Plehana a Boić oko čobana u Šimljaniku — na brzu ruku sabrali po zapovjedi harambaše Nenada Žeravice, nosilo je ovamo Gojka srdce puno ljubavi; duša mu je čvrsto vjerovala, da će ovdje naći Macu; glava mu je bila puna svakojakih maštanija, kako će ju iztrgnuti iz čeljusti razjarena risa Mustafe Tankušića, a sada?... Neima traga njemu niti Maci. Nebi-li čovjek morao vjerovati u indijsku bajku, da svakomu pred očima trepti oblak, veo prevare, kroz koji ne može nitko da pronikne,

da vidi pravu sliku i priliku onoga, za čim čezne, ide i gine?

Osmanove dvore poharaše.

Na osvitku božića vide se mjesto biela Osmanova dvora začadjeni zidovi bez krova te razderane ruševine i survine gospodarskih sgrada naokolo; jošte se silno dime ogoreline kano da imade iznova planuti podmetnuta vatra i u sam pepeo obratiti cielu podrtinu. Krvarina je nemilo izgonjena: popaljeno sieno u plastih i slama u pojatah, blago u stajah...

Nebi čovjek vjerovao, da toli nemilosrdno ništiti može sve, što mu što-no rieč pod ruku dodje, onaj živalj, koji je pjesnikom toli drag i mio, da ga imadu vazda na ustijuh. Od ognja uzajmljuju slike snažnoga života, kad govore o žaru ljubavi, o toploti osjećanja, o plamenu strasti; kad pokazuju, kako mladić za djevojkom gori, kad govornik silno pali srdca slušalaca svojih vatrenom besjedom; kad čovjek ohladni prema svetinji, prama istini i pravdi i — prama domovini; kad u čovjeku prestaje vatra i oslabi volja i ponestane snaga i kada se više ne da djelati . . .

Nenad zapovjedi, da mrtve pobacaju u bližnju rieku Živi i ranjeni razbjegoše se premda jih nitko negoni.

Hajdučka se četa razilazi. Osmorica nose svoja dva mrtva druga na sabijenih od kolja nosilih, da jih sahrane na kršćanskom groblju. Ranjenici — a više jih ima — ne dadu se nositi, idu pješke ili jaše. Svaki se hajduk žuri svomu domu; tà to niesu hajduci iz gore nego mili sudruzi i pomagači u nevolji. Harambaša ide kući na vidanje, dok mu zacieli ljuto zasječeni doramak. Gojko ga prati pa će u Plehan k svomu gospodaru Stakiću.

Snieg iz tiha leputa. Kad i kad vjetar zahuče. Krovovi potleušica skoro su već sasvim bieli od sniega.

još ovdje ondje samo nije uhvatio snieg, dokuda siže dim iz onizkih dimnjaka. Pastirčica sluti, da imade zapasti debeo snieg, pak na jagmu čeprka kljunom, da se nahrani. Pas nosi kost, drhturi i trči. Vrabac nakostrušen ćuči iz rupe izpod krova. Zima je, a zimi je studeno životinji i pod dlakom i pod perjem.

Biedne kadune i bule. Sreća, te su jim blizu sela i kršćanske župe.

Od vajkada je zima uviek bila slika smrti. Mrzli njezin zadah pretvara žive stvorove u niem grob. Ljudi tad prionu tješnje jedan uz drugoga, preću vatru u peći, i čavrljaju u toplih sobah.

Goru je medjutim snieg već pokrio, jer je padao kao iz rukavice. Na vrhovinah snieg više koljena. Putevi zapadoše; planinom se po sniegu i po strmeni hoditi ne može. Ni hajduci Radovan, Kika i Boić neće u Vučjak; sva trojica će prezimiti u selu, svaki kod svoga prijatelja pobratima, ili jataka, krijući se danju po podrumih ili drugih sgradah a noćju u priateljskom družtvu časteći i uz žice šezdara pjevajući ili će pako u proste seoske haljine preobučeni u stajah kano sluge timariti stoku.

III.

Zašto su Crnogorci — tako zovu bosanske hajduke — upalili Osmana i poharali mu dvore?

Biva, da hajduci na drumu čekaju turske svatove, turske trgovce ili poreznike, kada nose novce od daća; ali baš da udaraju na kulu komu, za koga misle, da ima mnogo novaca ili liepa ruha i oružja, a njim je jednoga ili drugoga ponestalo; biva, da po dogovoru udare na koga bega za izkušaj junačtva, osobito pako, kad u njega znadu sina ili brata, kojima se ponosi s junačtva njihova pa mu ovoga ili onoga uciene a kadšto i odvedu, dok ucjenu izplati; biva, da i s obiesti udare na Turčina,

ako u njega znadu kćerku, o ljepoti, koje se na daleko čuje, pa ju želi ženiti i pokrstiti koji pobratim kršćanin; biva da udaraju kao osvetnici prolivene krvi pobratima, roditelja, sestre ili brata, i kaznitelji oskvrnute časti ili koje ine nepravde; jer ni raja ne može trpiti svakoga turskoga zuluma. Hajduci brane slabost i odbijaju nasilja.

I oni, koje je u goru odtjerala nevolja i siromaštvo; i oni, koji su u planinu pobjegli od straha pred kaznom; i oni, koje je na loš taj zanat, koji lomi vrat, nagnala ljubav domovine i slobode, da vojuju proti zulumčarom, dà svi hajduci misle: Turčin sve, što ima, ote raji, zašto da njemu ne otme hajduk i ne povrati raji? To sve i više učiniše toliko puta turski begovi, kapitani i spahije kršćanskoj vlasteli izvan Bosne i čine svaki dan bosanskoj raji, zašto dakle da jim hajduk ne vrati milo za drago, šilo za ognjilo?

Čitaoci domišljaju se odgovoru na ono pitanje: zašto su navalili na Osmana Tankušića? Mnogi će pogoditi, da je toj provali dao Gojko maha, ali kako?

Gojko izjavi slutnju, da je Stakićevu Macu odveo i sakrio u svom spahiluku nitko drugi nego Mustafa Tankušić, pa počne harambašu i hajduke zaklinjati Bogom i pobratimstvom, da ju u njega potraže još ove noći, dok ne bude prekasno.

Govoraše ovako:

— Sáma mi djevojka izpovjedi netom prije nego što smo pošli u Sarajevo, da ju je njeki turski balija, takov i takov, već više puta bezstidno u oči pogledao i da joj je stao pute preticati i vrzati se okolo njihove kuće. I njezin mi otac reče, da je i on već dva puta opazio, gdje se oko kuće njihove šulja i sumnjivo obazire šimljanički Mustafa, sin spahije Tankušića Osmanbega, činovnik hućumeta derventskoga.

— Pa zašto ti to niesi nama kazao prije, da bismo na-nj bili pripazili? upita Žeravica.

— Tko bi mislio, na što on smjera? Niesam smio djevojku mećati na usta. Ona je čistoga srdca i nebi živa nikad privoljela nikakvomu Turčinu, zato i niesam imao straha od nikoga za nju.

— A je-li se usudio koji put ju nagovoriti, ili ju dohvatiti rukom? upita Vido Kika.

— Nikada. I ja sam to pitao, ali ona i meni i oditeljem reče: Nikada! odgovori mladi Gojko. Nego sam ja Nenada upozorio na to, da obilazi oko kuće i molio ga, da se sastanemo i dogovorimo, kako tomu na put stati?

— A što kažu ukućani, tko je i u koje doba došo po nju? upita Boić.

— Ne kažu ništa. Svi se slažu u tome pričanju, da je po podne išla sa štuckom na bunar (zdenac) po vodu i da se više nije kući povratila, odgovori Gojko.

— A da se nije utopila u bunaru? nastavi Boić.

— Pregledaše i pretražiše bunar na čaršiji, nastavi Gojko; tà znate, nije dubok, ali u njem ne nadjoše Mace.

— A štucka? upita Žeravica.

— Našli su ju praznu kod živice i prelaza, kako se skreće od Stakićeve ograde na čaršiju, odgovori Gojko.

— Ej, nema dvojbe, iz busije ju šćepaše i odvedoše, doda Kika.

— Tako. Mustafa s ortaci navrebao ju taj put uz živicu i odveo ju. S njegovom sduhom i krivnjom snašla Luku neprilika u Sarajevu pa nas ondje i poslie u Drventi zadržali tako dugo, dok su saznali, da je Maca oteta.

— Bit će tako, upadoše mu u rieč Boić i Glamočki.

— Taj prokletac, pljuh i stid ga bilo! reče Vid.

— Ja bi reko, da je ona u Tankušića, doda Gojko.

— Dà tako je; ondje ju valja potražiti, reče Žeravica.

— Ondje ćemo ju naći, uleti u rieč Glamočki.

— Ajdemo ju naći, reče ozbiljno Kika.

— Naći živu ili mrtvu! doda Boić.

— Ako Bog dá živu! zaključi Gojko.

To su složna braća ko prijatelji neuvehle slave Damon i Pitije, nudeći glavu jedan za drugoga.

Harambaša željan proliti krv Osmanovu i jedva dočeka povod grabežnomu napadu, pa odmah dade zapoviedi, koje su, kako vidismo, na vlas izvedene, ali bez onoga uspjeha, kojemu su se ponadali idući da nadju i spase Macu. Čusmo rieči: Neima traga njemu niti Maci. Vidjesmo Gojka tronuta, blieda, zamišljena, sdvojna. Oči mu prodirahu svačije lice, svaki kut, gledaše svaku leteću iskru i razgledaše sivi pepeo, proseći: dajte mi kažite, gdje bi ju našo?

— Išo bi onamo, da ju tješim u težkoj kušnji, reče Gojko.

Na njegovim očima vidilo se, što u njem biva; bilo mu kano uzniku, koji kroz rešetku gleda u okolicu i živi u utjehi, da će još njekoč hoditi po njoj; vidila se borba dana i noći, sreće i nesreće; mišljaše, da mu je raditi kao ptiću u gajbi, koji ćuti, da je stvoren za let, pa zato ne prestaje grizti žicu i glodati drvo krljetke, nebi-li jih prejeo, da si načini rupicu, kroz koju bi poletio onamo, kamo ga srdce vuče ili bolje reći, ostan goni. Jest, u njegovoj glavi križale se misli svakojake, ali su mu se i na licu i čelu jasno vidile. Tù se izmienjivale sdvojnost i nada, osveta i ljubav, u suznom oku briga i tuga, odmah zatim smion i ohol duh pun gnjeva i srdjbe kano

dokaz, da mu srdce vrije od strasti. A kad se strast ugnjezdi u čije srdce, znamo, da otvrdne kao demeskinja u ognju, koja se nikad ne svija. Volju i odluku takva mladića, tko bi mogo u poletu obuzdati? Tko mu priečiti puteve? Da mu u ovom trenutku spomeneš, da je sviet širok i velik, ter da bi tražeć Macu mogo udariti suprotnim putem, pak bluditi do vieka, on bi ti ozbiljno i odvažno odgovorio: Što jastrebu hoće naočali? da je škanjac jak u zraku, ali da je od njega suri orao snažniji i da su mu krila jača i da mu je uzlet viši i da mu sokolovo oko dalje vidi i da su mu panče oštrije . . .

Lako je pojmiti te pojave nutarnje borbe u mladića, koji je sada bio na domaku sreće svoje, pa ju je izgubio!

Sirotan, kad mu je umro otac, obudovjeli Janko Cvijić, dodje on u kuću trgovca Luke Stakića kao devetgodišnji dječarac i nadje tù šestmjesečnu jedinicu kćerku Macu. Koli dobra mu je bila kob! Mogaše pravom reći: U dobar čas sam se rodio i postao sirotče.

Njezini ga roditelji ljubljahu kano rodjena sina, kako su obećali svomu prijatelju Janku na samrti. Kod ujaka fra Marka svršio školu a poslie se učio u Lüke trgovinu. Nastojalo se oko njega, da bude pošten čovjek i dobar gospodar. Raso je i pazio se od mala s Macom kano stariji brat sa milom sestrom. Pa kad bi i samo takovu sestru izgubio, nebi se bilo čuditi, što ju tako traži i želi tražiti do na kraj svieta. Ali je Maca njemu pred koji tjedan dala sjajno obilježje bosioka i zlatnu maramu, u marami sjajno ogledalo a na njemu sliku djevojačku! To je dokaz, da je njega odabrala za svoga vjerenika, ako mu i nije nikada prije kazala, da ga ljubi kano dragoga. Svaka je bosanska djevojka stidna — takov

je u Bosni uzgoj, pa je i Maca dorasla u napun — djevojku gledala preda se.

Djevojke se u Bosni udaju obično od 16 do 18 godine; izprosi ju mladenčev otac sa svojimi prijatelji od njezina otca, a ovaj privolji po svojoj volji. Kćerku drugo i ne pita van, je-li dosta naspremila djevojačkoga ruha? jerbo on obično ne zna, koliko toga svega kćerka s materom nasprema. Dogodi se često, da se djevojka uda a da mladoženju nikad prije ni vidjela nije, niti je došo sa svatovi po nju, nego ju ovi odvedu k njemu na noge. Piruje se po tri dana; na pir je pozvana sva rodbina a svaki rodjak i rodjaka ponesu vina, rakije, pečenku ili što od ruha. — Muhamedanci prigodom pira drže kod mladoženje, pokle su mu doveli djevojku, tako zvanu utrku. Na ovu dodju pozvanici i iz dalekih krajeva. Po osam dana i dulje pripravljaju konje, taru ih rakijom, more gladom, stežu kolanom i Bog ti neka zna, što sve ne rade s njimi. Konjev gospodar nadje si dječaka od 10 do 12 godina, koji će na konju jašiti kod utrke; jer gazda ne jaši. Trči se iz daljine po prilici poldrugi kilometar. Meta se označi raztresenom slamom u širini od jednoga do drugoga kraja gledalaca. Čiji konj prvi dodje do mete, gospodar prima za nagradu liepa konja, vola ili što dragocjena; drugi čohu, treći maramu. Konja, koji je prvi prešo metu, počaste talambasom ne samo na trkalištu, nego i po selu, palanci, gradu, a drugoga i trećega samo na trkalištu; vodaju konja četvrt sata u naokrug a muzikanti idu za njimi i sviraju.

Macini roditelji, videći nikad nepomućenu ljubav dvoje mladih u domu dogovoriše se, da će se Gojko oženiti Macom, i kad su saznali, što je ona Gojku načinila i dala, zaručiše jih tri dana prije no se je

išlo u Sarajevo; neka imadu veselje jedno za drugo živjeti i zajednički raditi, da svoje starce na ovoj njihovoj priskrbštini dohrane do smrti.

Mladost je pjesnikinja, koja si puna mašte najljepšu prikazuje budućnost. Sada na visini, na koju se je uz dobrotu svoga brižna poočima i blage pomajke svojom marljivosti, poštenjem i ljubeznosti uzpeo, gotovo do neba i rajske blaženosti, sada gdje je steko dobru vjerenicu i s njom pravo na baštinu, — znatan imetak, koristan svakomu a trgovcu baš potreban, sad gdje ima već za koji tjedan biti nagradjen za vjernu službu, dugotrajniju no je bila biblijskoga sluge vjerenika; sada evo mu se iznenada prosù zviezda njegova sjajna Danica i — ne stade je.

Pa na božićni blagdan takov dar! Ne ljudi! u Stakićevom domu ne svetkuje se božić, tù je danas cieli dan — veliki petak, crni petak. Iz one mrlje razvili se nad Plehanom crni oblaci, prolomili se i silna poplav zauzela mah.

IV.

Pol noć minu. Blagdan kamenovana mučenika nastupi u prvih časovih. Bilo bi bolje i za tri mučenika u Stakićevom domu, da su pod mogilom kamenja već izdahnuli poštene svoje duše. Oni su jošte pod mukom.

Gospodarica je bolestna. Pripažaju i dvore ju muž i Gojko. Svietiljka slabim svjetlom razsvietljiva dosta prostranu sobu. U nuglu sievaju pećnjaci piramidalne zemljene peći; nad posteljom na ponješto već začadjenom zidu visi crno propelo. Na protivnoj stieni kuca ura-njihaljka, koja jedina narušava čemerni mir u sobi, svojim jednozvučnim ali vječnim melankoličkim Longfellovim: nikad uviek.

Biedna mati bolestna u vrućici naziva milo, tako milo, da bi se kamen razplakao, Macu, milu Macu svoju. Oh, kako bi sada dobro bilo, da joj je uz krevet na pomoć i utjehu u bolesti!

Otac Luka, sjedeći u kutu izpod Cvjetina kreveta, izbio si iz glave sav domaći posao i brigu, trga si kosu s glave, plače i nariče jedinku svoju, ponos svoj i sreću svoju.

Gojku je napojeno srdce žuči i pelinom; on ne nalazi utjehe u ničem. Biedno srdce traži melema. On sada stoji niem uz prozor i gleda u nebo. Zastrto je tmastimi oblaci. Kad se koji oblak prekinu, pomoli se na časak na zviezdištu križka blieda mjeseca i po koja titrajuća sićušna zviezdica. Gojku je tužna duša košto i zemlja izpod sniega i kao ono naoblačeno nebo.

— Crna zemljice, kako-li si sada pusta i tužna! Kako si mi vesela bila u planini i dolini, kad je ovuda skakutala po tebi vesela kao ptičica vjerenica moja! Nikad ti ona nije zgazila travice, kad je sabirala cvieće; nikada joj se nije na skorupu sniega poznavao trag nožica njenih, tako je ona lako po tebi hodila. Pjevala je kud je hodila i ljeti i zimi. Oh! kako je ovdje krasno i liepo bilo a kako je sada pusto, kako žalostno! Svega je ne stalo. Od kada se ovdje nečuje onaj dragotni smieh, odkada je izčeznuo onaj ljubezni miris mlade duše, ti si danas pravi jadikovac, suzna dolina. Oj, da se niesam nikad rodio!

Na prozor nasloni ruku a na ruku glavu. Ljubav ga svlada. I sve žešće podjaruje ljubav sabrano i napeto misleći na sve dražesti izčeznule svoje vjerenice, s kojom je zajedno sjedio na travi i slušao cvrkut ptičica i njihove pjesmice pune milosti i sladkih zvukova; s kojom je zajedno i pjevao, koju

je od mala učio pjesme i pripoviedke; koju je kano diete sto puta nosio kraj srdca i cjelivao u čelo i grudi, koja mu je sto puta sjedila na krilu; koja mu je nebrojeno puta razčupala kosu; koja mu je bila više nego sestra, odkad mu je sizala do ramena; koja mu je bila u životu svjetlost, u kući i daleko od kuće vazda jedina želja i sladka radost. Gleda zamišljen nebo, kanda ćuti dah ljubavi odozgora.

— Maco! uzdahne, koliko puta obasjaše ti ovi srebreni traci mjeseca svojom nježnosti milostno tvoje lice! A kako si onda žarkim okom punim čara djevičanske tvoje ljubavi mene milo — milo gledala!

Ušuti.

— Ah, ja joj razžegoh prvi plamen ljubavi.

Ušuti opet.

— A onaj čarobni posmjeh! . . . Evo umrieh, evo duša skoči!

Jad je mimo jade sjećati se vremena veselih u nevolji!

Lůda! Što razpiruješ žeravku u svom srdcu, da ti goni krvave suze na oči, da ti srdce hoće da pukne od boli? . . . Kad si prije sam se gdjegod našo, raztapala ti se duša u slasti bujne mašte i nade, da ćeš joj do vieka marom i dobrotom svojom sladiti dane i činiti ju sretnom a sada si razjaruješ srdce ognjem ljubavi svoje i nalaziš užitak slasti u svojoj tuzi, koju još jedom i sirčetom namačeš. Zašto se mučiš?

Srdce podnosi sve lakše nego-li spomen na izgubljeni raj, na prestalu sreću. Ni grob, gdje nam počiva milo i drago, ne zadaje srdcu tolike boli, koliko ono mjesto, gdje smo grlili i cjelivali u sreći i blaženstvu milovanje svoje.

Zato je sad Gojko puštao uzde svojemu očajanju; mučio se i kinio jadnik, hoće već da poludi. Kako

se u vulkanu poslie silne provale malo po malo svə stiša i umiri a u nutri ipak još gromom mrmori i bljeskovi sieva, tako je sada bilo i u njegovom srdcu.

Opet na nebu zasja mjesec; prekinuli se opet oblaci i zatitrale njekolike zviezde. Gojko se ne miče od prozora, ne sluša skucanja i jecanja bolestnice niti uzdisanja otčeva a valjda i ne vidi mjeseca ni zviezda; jer više puta čovječje oko gleda a ne vidi košto može biti, da i uho prečuje jako brnčanje muhe kraj nosa i lica. Stoji tù kano ciepac. I vrieme je za-nj stalo; sve za-nj zamrtvì i postade ocean bez gibanja i života.

U oceanu, kojega nam se površina vidi ravna kano ugladjeno zrcalo, na kojem se lamaju traci sunca i odbijaju zràke mjesečeve, u oceanu živi cieli sviet ne samo stari podvodnji bozi i vile i čudaci pastusi iz tisuć i jedne noći, nego tù bitiše i vrvi u istinu živući sviet svih triju carstva zemaljskih. I u Gojku je sada tako bivalo: misli mu se rojile kao pčele, želje mu se borile s istinom, mašta ga zanosila visoko i daleko a ovo ga pusto mjesto kao Ognjišara držalo sputanim, da ga ne može ostaviti.

Kad se izgubi tolika sreća, kad neima ni tračka nade za utjehu, onda zavlada srdcem čovjeka onaj kobni mir, što ga zovemo apathijom, nehajstvom, bezčustvenosti, koja zatomljuje svako čustvo a tim i svaku tugu. Sve misli, sve želje u jednu se stope: Ah, da me nema!

Kroz prozor čuje se, kako huji; vani piri hladan vjetar. Kroz staklo ulazi studen; na polju zec valjda mater traži. U sobi je vruće kao u vapnenici, pa ipak se Gojku kroz sve kosti šeće zima kano da ga groznica trese. Ne može se više držat na noguh od boli. To nije od nesna već od umora sa muka.

Oblaci se opet prekinu; mjesec se vidi na zapadu; susjedne mu zviezde titraju. Na istoku nebo zablješti. Zora se pomalja. Gojko se prenu. Gledne u nebo. Na iztoku speti prejasnu zviezdu Danicu, kako joj milo blišti sjajno oko na nebeskom obzorju. Ne sviće zora, jer kokot kukuriće, već pjetao pjeva, jer zora sviće. Gojku u zamrloj duši netom bljesnu tračak nade; on se probudi, uzpravi se i progovori tiho:

— Da uhu mojemu pukne radostni glas, da ću ju naći, moje bi kosti i kako su slomljene, od veselja zaigrale.

Opet ušuti. Motri kako zora puca. Za čas uzdahne:

— Prije bi dobila na suhu drvu, na hrastu gromom sažganu lišća, nego-li ikad više vesela dana u mene, da ga meni obećaš, ako ne nadjem Mace.

Noć je u Plehanu još uviek dosta tamna — sumračna. I u Gojkovoj duši je tamno i u srdcu mu gust mrak. Nu za koji sat već probit će se kroz oblake svjetlo i oni oblaci postati će grimizni pratioci žarkoga sunca, koje nosi dan. Pa kad bude svjetlo na nebu i na zemlji hoće-li u Gojkovoj duši još i onda ostati tmasta noć i u sviesti mu praznina? Onaj, koji se javlja na svjetlom priestolju u ranu zoru obasjanoga iztoka, onaj će dati, da i nju razprši svjetlo nade i pouzdanja u se.

Dà, dà, ovih mu treba. Ne daju stablu lišća ni pramaljeće ni sunčani traci ni rosa ni kiša, nego ga daje vlastita snaga, koja mu je u srčiki; kad u ovoj nema životne snage, njemu će se, nema dvojbe, od sunca hvoje posušiti a od vlage će cielo sagnjiti.

Na dalekom sitnimi zviezdami osutom obzorju pojavi se već svjetlost ružičasta; sunce granù.

Gojko gore diže oči, širom neba traži nješto, za niečim mu hlepi mledi pogled. U visini blažena

su naselja; za njimi-li čezne? Ne. Bezsmrtna ljubav vrati mu usnulu sviest. U svojoj velikoj nesreći kao što svi nesretnici traži pomoć u — molitvi.

— Bože, bože moj dragi! Okreni mi nevoljniku žalost na radost, tminu na svjetlo, tjeskobu u šir, srdca nemir u pokoj, pokriepi me duhom stalnosti. Kad si u starom zavjetu hotio primiti žrtvu paljenicu, ja ću ti zahvalno pokloniti sv. misu i debelu voštenicu, pomiluj me bože! daj da ju nadjem!

Sada počuje težko uzdisanje jecajuće matere. Podje k njoj. Doda joj vode jednom rukom a drugom joj odignu uzglavje, da bude mogla gutnut ili piti a da se nesretnica vodom ne polije.

V.

Još ne poznamo Stakićeva doma.

Stakićevo dvorište ljeti puno živadi tankoga i debeloga grla i hambari puni žitka. Uz kuću se uzpinje zelena naranča, a bašća je kao perivoj.

Stakićeva kuća čista je i redna; svaki komad na svom mjestu i čist kano da je nov. Vriedna je kućanica žena Cvjeta. Ima ženâ, koje te na prvi pogled, što si uz njih, predobiju za sebe; osjećaš se zadovoljan i sretan uz njih, kano da jih je Bog za utjehu stvorio u nevolji ljudskoj; ima ih, gdje ti svaki zastor na prozoru, svaki komad pokućtva, svaka obješena slika pokazuje, da u ovom domu vlada sretna ruka, da sve uspjeva i cvate, riečju da je tu žena ono, što je u čovjeku duša, koja ga oživljuje.

Luka je muževne snage i zdravlja, ali su mu mrki brci i vlasi na glavi već mnogo prosiedi, što je svakako u oprieci sa onom žilavosti i čilosti tiela. Čovjek mirne je ćudi, mogo bi s njim kamenje vrieći, nu sada sva se kuća na-nj uprla i ta briga progru-

šuje mu kosu. U palanci i okolici štovan je i ljubljen; kažu ljudi, da je dobrodušan, uman, razborit, nesebičan i požrtvovan.

Stakićeva Maca, da ju pratimo od djetinstva, vidovito je diete, ali nikakav čudan stvor ni porod. Još ne može da pretuče koru hljeba.

I ona dodje na sviet slabašna i potrebna pomoći kao svako diete; imadjaše oči i uši, ruke i noge ali niti vidje niti ču niti se mogaše micati; polagali, nosili, čistili, topili su ju, ter imali s njom pune ruke posla. Majka ju zadajala i poslie svakog zadajanja nosić joj potegnula i oči protrla kao svaka bosanska mati, a oba se roditelja nježno za nju brigovala, da ju uzdrže u životu i dignu na noge, nebi-li im bila na čast i veselje. Stojala u košulji na postelji, nosala se po sobi i hodniku, sjedila na stolu i postelji, mahala nožicama čekajuć bječve i postolčice, igrala se s Gojkom, on joj bielu potiskivao ručicu, razvalila bi se na jastuku škakljala otac si da [illegible] on u smiehu [illegible] oškakljuje [illegible] ju osmjehiva zubom. I ona je u stalku držana i po sobi vozana.

Tako po malo rastući učaše se Maca rabiti uda i sjetila, progleda, pročuje i tepajući govoraše svaku, štogod bi ju učili umni otac i ljubezna mati. Maca poče misliti, pitati, razmatrati, mozgati, pripoviedati, veseliti se i pokazivati, da osjeća, što je dobro i da ga već znade razlučivati oda zla. Eto, kako je to Bog dobro uredio, davši djetetu roditelje, da ga odhrane, zaodjenu, obskrbe i odgoje!

I ako su ju nosili i tjetošili otac Luka i dječak Gojko i sigrali se s njom rada svi drugi ukućani, najviše je š njom ipak bila dobra mati i najviše puta ona ju cjelivala. Vidjeli ste i okusili ste već možebiti

vrućih poljubaca i suza radostnica u prijateljâ, u suprugâ, u vjerenika, ali koji je poljubac tako vruć, koja suza tako čista kano od majke? Osjetili ste bez dvojbe, da ničija želja, nikoja strast, ničiji cjelov, nikoje uvjerenje i ničija radostna uzhićenost ne prodire tako duboko u srdce kao kad majka kara ili hvali, kad majka opominje ili upućuje, kad majka svoja čustva prelieva u dušu djeteta svoga!

Već kao diete od 6—7 godina odavaše Maca blagu, krotku ćud i milostivo srdce; ne dodje na prag njihove kuće ni prosjakinja ni sliepac, kojim njezina mala darežljiva ručica nebi dala darak ili u novcu ili križku kruha; a kako se je sladko radovala, kad bi majka dala komu tople kajgane ili priznàca! Pravo veselje bilo je gledati onda to diete, kako se razgovara sa siromahom i kako ga milo zabavlja!

Bosanska djevojčica do desete godine ide s odraslimi pastiricami na pašu i to s ovcami ili govedi a sa svinjami riedko gdje; jer ove obično čuvaju dječaci; roditelji nepuštaju rada ovamo djevojčica, da jim ne dadu prilike, da se češće sastaju s dječaci i od njih slušaju kojekakovih nepristojnih rieči. Koja ipak mora da pase i ovdje, nazovu ju drugarice još malenu „mužkarom“. S navršenom desetom godinom postaje djevojčica samostalnom pastiricom a to traje do navršene četrnaeste. Jer ovce i goveda čuvaju samo djevojke ili maleni dječaci, to je riedak slučaj, da se tomu djevojačkomu družtvu pridruži koji mladić. Mlada čobanica marljivo se vježba u vezenju zobuna, t j. plavo obojena haljetka bez rukava, pak košulja na prsiju, pak rukava i donjega poruba; zato ona kao vezilja rano počinje i nositi vezene košulje. U zimsko doba pomaže timariti marhu.

Pastiri bosanski i ako su jogunasti niesu zli ljudi;

natječu se u tome, da ostave spomen toj dobi djelom pobožnosti, jer rade za dušu: pokraj puta pače amo tamo i po šumi zasade plemenite voćke kruške, jabuke, trešnje, ašlame i navraćaju kraj puta vodu studenu, neka putnik nadje toga dara božjega!

Bosanska je zemlja plodna a zna se i zašto? Tà sva je natopljena krvlju i nagnojena mesom i kostmi palih konja u nebrojenih bitkah i kreševih, a to je poznato: ako se konju pušta krv i ovom vrućom štrca u korenje starih jabuka, da se ove reć bi pomlade; tako je takva krv pravo životno cjepivo.

Muhamedanske djevojke poslie desete godine rade u domu isto, što i kršćanske, samo što muhamedanka veze zlatom i svilom a drugim ničim; kršćanke pako i hrišćanke ne vezu nikad zlatom — izuzev one u velikih gradovih. Razlika je i u vezenju izmedju kršćanke i hrišćanke u tome, da ona veze samo bielo, crveno ili modro a ova mieša te tri boje. Po tom se razpoznava seljakinja kršćanka od hrišćanke. — Muhamedanka djevojka već od dvanaeste, a gdje koja od desete, godine ne ide izvan doma svoga a da nije bielom platnenom haljinom pokrivena; istom kad se uda, kupi joj suprug crnu, po čemu se razpoznaje udata od ne udate Turkinje.

Maca dakako nije bila čobanica već vas dan u domu uz majku.

Jednoč se oba roditelja od milja razplakaše, saznavši za dobro djelo svoje milokrvne Mace.

Imala Maca janješce, s kojim se je igrala, vodala ga u vrt, na ogradu i na tratinu, da se pase; na vratu je „djipo“ (čipo) imao o crvenoj vrpci praporac; milo ga je bilo vidjeti, kako za njom veselo blejuć sitni korak ubrzava. Maca ga po sto puta cjelivala živom vatrom poljubaca.

*

Jednoga dana vrati se Maca s ograde sa služkinjom kući, ali bez jagnješca, i počne zahlipljenim glasom pripoviedati roditeljem:

— Tatice i draga mamice! ne mojte se na me ljutiti, da sam došla bez djipa mojega. Na tratini kod naše ograde paso je susjedov Ivo svoje ovce, a dok smo mi dvie bile na ogradi, čujemo silan plač maloga čobana i podjemo hitro k njemu. Vidjesmo, gdje je orao pandjama nosio jednu ovcu i najprije nizko leptirio velikima krilima a onda se š njom sve više i više dizao u zrak, dok izčeznu. Ovce su trkljale u strahu i blejale a Ivo se gorko plakao: da će ga otac tući i ubiti, kada dodje kući bez ovce.

— Meni ga je jako žao bilo, da bi ga otac još tuko i može biti ubio pa sam mu zato darovala svoje jagnješce. Ne mojte se ljutiti.

Roditelji se ne samo ne ljutiše, nego ju pohvališe i izljubiše.

Kad je tako došla k razumu, dobi ju ujak fra Marko, da ju uči, što joj bude trebalo u životu znati i vjerovati i kako se ponašati svaki dan i na svakom mjestu, da će biti i Bogu drago i ljudem ugodno.

Slavni taj bosanski fra Marko Baltić učaše ju ne samo čitat, pisat i računati, nego i u vjeri i ćudoredju, a on je svoj nauk prilagodjivao njezinu djetinjemu umu. To je zadaća škole.

Težko je predočiti zanimivu sliku kulturnoga stanja u nas onoga doba; jer je bilo žalostno, da je Bogu plakati! Radi vječitih borba s polumjesecom ne mogaše se školstvo razvijati kako u drugih mirnih, zaklonjenih, sretnih državah. Dok su drugi narodi škole dizali, mladež uljudjivali, moralno i materijalno napredovali, u nas su se korduni grádili i narod se kao njekoč stari Grci neprekidno vježbao u oružju, da

drži bedem i štit Evropi proti turskim navalam. Zato i dobi hrvatski narod od prosvjetnih naroda častni naslov, da je predzid kršćanstva.

Nu ako je i slabo razvijena bila jezgra naroda, koja čini dušu a to je snaga i život domovine, narod nam je ipak i onda već bio tjelesno liepo razvijen, od naravi zdrav i za duševni napredak podpuno sposoban. Naši samouci pokazivahu u svako doba izvanrednu i zamjernu okretnost u rezbarstvu, klesarstvu i drugih vještinah; ženski krasni radovi u čipkanju, vezenju, tkanju i danas jošte jedva će naći takmaca i u velikih prosvjećenih naroda. Ali u cielom žalostno je bilo u nas bez narodnih škola, koje su temelj pravoj prosvjeti naroda i poluga u kreševu za kulturnu slavu.

U ono vrieme u nas se roditelji malo obazirahu na izobrazbu djece, kako bi jim danas sutra bila vrstnija i sposobnija za svaki rad i upravljanje kućanstva i gospodarstva; onda su naši gospodari seljaci i obrtnici cienjeni bili samo po novcu i po broju ter ljepoti stoke; u njekih predielih nije se ni na to pazilo, nego su cienili po odielu i nakitu, pa je bio ugledniji, tko je na sebi imao više skupocjenih stvari; osobito su ženskinje mnogo do toga držale, kád je koja imala dosta šarenih i svilenih rubaca srebrnih i zlatnih lančića i prstenja ili više dukata, cvancika i gjungja pod vratom. Od onda su poslovice: bogat je pametan; i tko je blizu grada, taj je blizu vraga.

Niesu tako mislili supruzi Stakići. Sami dobri gospodari i umniji od drugih u okolici, oni su Gojka odmah dali učiti kod fratara pa su tako dali u školu i svoju jedinicu.

Bosanski franjevci kroz stoljeća služahu cielim

svojim životom narodu našemu primjerom kršćanske samozataje, pobožnosti i vjerske gorljivosti; oni mu davahu rieči, nade, spasa, preporoda, mira, kršćanske naobrazbe i ljubavi a medju njimi bijaše ne samo izvrstnih rodoljuba, nego i odličnih učitelja. Fra Marko bijaše takov uzorredovnik a kano učitelj znaše se prilagoditi dobi, ter imadjaše vanredno krasan način podučavanja.

— Ti Maco, poznaš naše ptice čvorka i gavrana, ja sam ti jih već pokazao, a kod kuće imate papigu, koja se donosi k nam izpreko mora. Sve si jih čula već i govoriti njeke rieči, kao što govore ljudi. Čvorak te je pitao: Tko si ti? Gavran ti je reko: prava guska, lola, a tvoja papiga viče: Ljubo, hodi gor'!

A bi-li ti znala razliku izmedju govora čovječjega i čvorkova?

Kad Maca na to nije odgovorila, nastavi fra Marko:

— Ti si, diete, čula već, gdje su se tvoji roditelji razgovarali i po više sati neprekidno medju sobom, ali i tebe koješta pitali, pa ti si jim odgovarala premda se nisi prije naučila odgovora; šta misliš, bi-li se mogao čvorak (škvorac), bi-li papiga tako razgovarati i na pitanja odgovarati?

— Ja sam papigu već pitala, ali mi nije ništa odgovorila, odvrati Maca.

— Ele vidiš, izmedju ptičjega i čovječjega govora mora da je njeka razlika.

— Tata je reko, da čovjek misli a papiga da ne misli, odgovori mala Maca.

— Tako je, diete! u čovjeka je moć, da može misliti, u ptici te moći nema! Čvorak i gavran nauče se dvie tri rieči, ali jih moraš učiti još, dok su

mladi; kad omatore nisu više za nauk. Za mladosti uče jih tako, da jih zatvore, gdje nema lupe i onda jim se govori jedna te ista rieč, koju hoćemo da si utuve u glavu. Gavran je bistriji od čvorka, brže upamti; oponaša cerakajuć djecu, kukuričuć pjetla i gukajuć goluba. Zato ne trebaš nikad govoriti a da ne misliš na ono, što ćeš reći. Pa kad čovjek ono sravnjiva, što vidi i čuje, ili o tom sudi, onda mu se kaže, da imade moć, koju zovemo um. Kad se čovjek skanjuje, da nješto učini ili ne učini, veli se, da bira i da imade slobodnu volju. Sunce, mjesec i zviezde kreću se kud moraju a ne znaju zakona, po kojem to čine; i životinje tako rade, sliedeć sliepo njeku silu, nagon zvanu, samo čovjek čini što hoće; njega ne možeš ničim prisiliti, da izabere ovo ili ono; može sliediti i ono, na što ga zavodi srdce, a može i ono, što mu preporuča razbor. To vam je slobodna volja. Um i slobodnu volju zajedno zovemo razum, pak one, koji imadu razum, zovemo razumnimi stvorovi božjimi a to su ljudi. Ti bi dakle sada znala kazati, po čemu se luče ljudi od životinja?

— Bi znala: umom, slobodnom voljom i razumom.

— Dobro moje diete! Tako učitelj obodri napredno svoje djače.

Drugi put zapita:

— Maco, jesi-li se kada opekla na vatri?

— Jesam otče Marko, kad sam mala bila, pak je mama kruh pekla, onda sam ja htjela paluh izvaditi, ter sam si prste opekla; odgovori mala.

— Pa šta ti je onda rekla mama?

— Mene je požalila a vatru je opsovala, da je zla i pogana, zašto me je opekla?

— Pak što veliš ti Maco, je-li vatra zla i pogana? upita ju.

Maca ne znadjaše odgovoriti.

Fra Marko poduči ju shvatljivim načinom, da je u naravi sve dobro i koristno, ali da mogu nastati prilike, da to isto bude zlo i štetno.

— Vidiš diete, vatra nam je koristna, jer kod nje kuhamo i pečemo, i zimi se grijemo; bila si u kovačnici, pak si gledala, kako se u vatri bieli željezo a onda od njega kuju bravari ključe, kovači podkove, lunjke i druge potrebne stvari.

— I kad mama rublje pari, stavlja pod kotao s vodom veliku vatru, reče naglo Maca.

— Tako je diete, dakle znaš, da je vatra koristna, a bi-li znala reći: kada je vatra zla i štetna?

— Kad mi prste opeče, požuri se reći mala.

— Dakako onda od sažega boli, nu sažeg i drugačije pravi štetu.

— Kad kuća izgori, odvrati Maca.

— Tako je. Zla i štetna je vatra kad god izgori ono, što je čovjeku koristno i potrebno. Pak što misliš, bi-li dobro učinili, da želimo, neka ne bude vatre, kad nam može štetu praviti?

— Nebi, jer je potrebna za kuhati i pariti, odgovori djevojčica.

— Dobro si rekla. Nebi bilo mudro, da želimo, da nebude vatre, nego ljudi moraju paziti na to, da zaprieče, da se vatra ne uhvati koristnih i potrebnih stvari, a kada jih po nesreći zahvati, onda ju moraju, kako najbolje i najhitrije znadu, pogasiti.

Fra Marko mišljaše, da će njegovi učenici i učenice — bijaše jih ukupno do desetak — ponajlakše upoznati i priljubiti Boga i živom vjerom u njega poslie živjeti, ako jih bude mnogo vodio po prirodi i upozorivao jih na dobrotu, korist i veličanstvo njezino; zato je često izlazio s djecom u veliki župni vrt a

često se š njimi izšetao i u Raj, šumicu kraj Plehana. Činjaše mu se pod vedrim nebom, kao da je glava bistrija a duša da slobodnije diše; kao da dječji um bolje shvaća uzvišeni nauk Isusov o pojavih prirode; o liljanih na polju, o pticah pod nebom, o trsu i rozgvi, o gorušici i kukolju; kao da je Isukrsta ljepše djeci prikazati na mjestih, gdje je on toli rada boravio, na visini brda, u zelenoj prodolici, u vrtu, na uzburkanom jezeru ili na polju, na kojem je zrelilo klasje. Kako je učitelju lako u prirodi spominjati sv. pismo, gdje stoji pisano, da je Bog rekao: neka niknu trave i biline; da Bog zaodieva travicu na goloj pećini; da hrani ptice u zraku, koje ni seju ni žanju; da čuva crva u prahu; da je iztočna paoma milo stablo a cedar božje drvo! U šumi se i vrtu dade ljepše govoriti o koristi drva, o gljivah koristnih i o pticah i leptirih; kraj vode i bare o ribah i dvoživcih; jer tù možeš sve to zorno djeci pokazati. Od gusenice do biela mjeseca, od podzemna vrljca i gliste do sjajna zviezdišta na nebu, sve to nas uči, da je Bog u najljepšem skladu stvorio svaki stvor na korist a ništa na štetu, pa ako nam se na oko i čini štogod, da nije koristno; ... baš i kukci živu na korist, jer oni nam čiste zrak.

Na kolika je dosjetljiva pitanja morao fra Marko odgovarati djeci za dokolice i zabave u vrtu, za šetnje po Raju?!

Polagano idjaše on jednoga popodne po objedu stazom — uvijen u debelu crnu haljinu, na kojoj su mu sa biela pojasa visile crne krupne brojanice sa mrtvačkom glavom od kosti, moleći iz časoslova, kad su mu učenici doskakivali sa svojih gredica. Svaki učenik i učenica imadjaše svoj slog u župnom vrtu. Moj karanfilj hoće da povene, a jutros sam ga zalijala,

reče jedna djevojčica. I moja se sunčanica tako tužno naklonila kano da bi htjela izdahnuti, reče njeki dječak. Moja je liepa Kata probliedila danas kao da je bolna, dodade Maca.

— I jest, djeco, danas strašno sparno i stužno; vidite, kako visi lišće sa voćaka, dobit ćemo nepogode, to jest bure s grmljavinom i treskavicom, reče fra Marko.

— A kako vi to znate, otče Marko? saletiše ga pitanjem djeca.

— Znam po svem, što ste vi opazili na svojem cvieću i što vidimo na ovom lišću. Vidite, kako sve na vrtu čezne i žedja za okrepom, odgovori učitelj.

— Pa kako bi od bure došla okrepa? tà bura mota i lama! reče jedan učenik.

— Kad grmi, ja si uši zatisnem, uleti u rieč jedna učenica.

— Je-li i bura od Boga? upita naglo druga mala učenica.

— Jest diete, sve je od Boga; odgovori učitelj.

— Onda su i bura i grmljavina dobre i koristne, doda odmah Maca, jer ste vi otče Marko učio, da je sve dobro, što je Bog stvorio i što je od Boga da je sladje od meda.

— Tako je djeco! i bura je dobra i grmljavina koristna, nastavi učitelj. Pa ipak ima u nas ljudi, koji sujevjerno rabe koješta, da odagnaju od nas tu blagodat naravi.

— A što je to sujevjerno? upitaju njeki znalično.

— To će reći očekivati od niečesa uspjeha, čemu neima dovoljno uzroka i razloga. Vi ste kod naših ljudi, kad čuju grmljavinu ili opaze, da se vuku i primiču k nam bliže crni oblaci, zaista već opazili, gdje kano pomamni hrle u kuhinju i stave na vatru

njekoliko macica, t. j. vrbova šibja, i križastih jelica blagoslovljenih na sv. cvjetnicu vjerujući, da će te macice i jelice raztjerati buru i oblake. Ali u macica nema te snage ni moći. Vi ste još djeca, nu to i vi pojmite, da ono malo dima i pare od macica u kuhinji nemože razagnati onako visokoga i velikoga oblaka i grmljavinu u njem.

— A što ono onda u nebu grmi, kano da se težka kola voze? upita jedan učenik.

— Sinko, munja i grom.

— Dajte nam pripoviedajte otče Marko, kako nastaju munja i grom? salete ga djeca.

— Već znate, ja sam to kazivao, kako po njekih zakonih prirode postaju vjetar, kiša, snieg, tuča. Tako po istih zakonih nastaju munja i grom nu ovi samo ljeti za vrućih sparnih dana. U svemu, u životinjah pa i u nas ima vatre, tako zvane munjine, koja oživljuje. U zraku je ima vazda i pojavljuje se kadikad kao bljesak i upali, što nadje goriva u oblaku, kao sumporaste i slične pare, a onda ga vidimo u zraku, kako hitro amo tamo žari; stigne-li takovih upaljivih tvari i bliže zemlje, udari kao grom na zemlju; udara onda samo, kada je oblak nizko iznad zemlje; a najvoli udarati u kovine, na pr. zlato i željezo pak u životinje i ljude, pak u vodu, pak u drvo i zemlju. A imade tvari, kojih ne trpi i u koje nikad ne udara kao što su smola, svila, staklo i njeke druge.

Još ću vam kazati a vi zapamtite i pripoviedajte doma: Opazilo se na oblacih, koji nose grmljavinu, da se oni protežu dugačkom uzkom prugom, koja upravno stoji baš na pravcu, kud se razprostire i širi grmljavina. Ljudi su opazili i to, da brda i briegovi uobće grmljavinu privlače k sebi, to jest

uskoruju njezin dolazak i da ju pridržavaju dulje nego bi se sama ondje zadržala; usuprot pako rieke prieče i smetaju širenju grmljavine pa su njeki motrioci primjetili i uče, da je grmljavina ugušena i prestala, čim je došla do kakove velike vode.

— E, otče Marko, grom ipak pravi i štetu, kad ubija koristnu životinju, kad upali drvo, i — prekinu jedan dječak.

— Da kako sinko, onomu se čini šteta, komu se je dogodilo, nu Bog sveznajući i svevideći zna, zašto je to dopustio; on je mudar i neće nikomu zla. Kadikad čini to, da izkuša, da-li je čovjek strpljiv, uztrajan, pobožan. Pa onda djeco, kakva je to šteta naprama neizmjerno velikoj koristi, koju donosi takva nepogoda stotini i stotini drugih ljudi u blizini? nastavi fra Marko. Slušajte. Ona vatra, koju munjinom zovemo, pomaže bilju porast. Grmljavina uzdrma zemlju a s burom i kišom padne iz oblaka dosta i one munjine na zemlju pak ju onda oplodjuje: s njom padaju i stotine vidivih i nevidivih životinjica, koje nam za vrućih dana tako sguščuju zrak, pak i one u zemlju zabijene pomažu oplod u zemlji. Koristi dakle ljudem, koristi životinjam.

Jer se je medjutim već iznad župnoga dvora, uredjena sa mnogo soba poput samostana, i iznad vrta nadvio grd, siv oblak i kapnulo njekoliko debele kiše, pozva učitelj djecu da idu u školsku sobu. U tili čas bijahu svi tù. Zatvoriše stakla na oknu. Dobro te uljezoše! Već strahovito grmi i sieva. Svaki čas sjevne. I matoriji bi i jači ljudi tražili sad zaklon u zavjetrini.

Školska okna bijahu prama vrtu. I učitelj i djeca gledahu u vrt. Djeca se lecnuše onda samo, kad su izpred prozora opazila bljesak i zatim čula zatutnjeti

silnu grmljavinu. Kiša se na to spustila kano da lieva tko vodu iz kabla.

— Jeste opazili djeco, da najprije zablisne a onda tek grmi? Tko se od vas grmljavine boji, taj nema pravo. Grmljavina tutnji za dokaz, da je grom već odapeo i negdje udario, uči fra Marko.

— To je, otče Marko, kao kada se u šumi po hrastu sjekirom udara. Kad se sjekirom zamahne nije ništa čuti, i kad se njom po hrastu udari, još nije ništa čuti, ali za čas zatim čuje se jeka u gori daleko.

— Dobro si primjetio, sinko, baš tako je i u oblacih, nastavi učitelj. Iz toga se podjedno učite djeco, da je ludorija i praznovjerje reći, da oblake i grmljavinu prave vještice, babe krezube.

Za čas postadoše djeca živahnija. Miomiris i ugodna hladnoća udju kroz pukotine vrata i prozora u školu. Svi ovdje kano da su iz nova oživili.

— Jel' te djeco, kako ste prije bili tromi a kako ste sada laki? upita otac Marko.

— Jesmo otče Marko, sad bi već mogli veselo skakati po vrtu, da je suho, odgovore svi u jedan mah.

— A odkuda nam ova nagla promjena, otče Marko, na duši i tielu? da-li od vrućega i hladnoga zraka? upita Maca.

— Ne jedino od toga. Ni tromost prije nepogode nije bila samo od vrućine. Za vrućih dana jesmo da kako nješto slabiji, mlohavi i tromi ali ne onoliko kao na dan zlogode. Slušajte, kazat ću vam zašto? Oblaci povuku k sebi i u sebe munjinu sa zemlje iz svega, što je imade; oblakom je treba a time se onda slabi naša živahnost. S kišom padne nam opet dolje one munjine, koja nam prodje kroz sva uda i živce naše i eto nas opet mine tromost i pospanost.

Mutno nebo prolomi se i sjekne kroz oblačje vesela zràka sunca.

Otvoriše prozore. Čisti zrak uvali u školu. Ah, kako se lako diše! Cvieće izpušta blag miris, tiho ga povjetarce donosi u školu; nije ugodniji ni kâd tamjana pred oltarom.

— Osjećate-li, djeco, kako je čist i dobar zrak? To je, znajte, učinila kiša i grmljavina. Potresla je grmljavina zrak da ne sagnjili a tako i koru zemlje učinila rahlom, da tim laglje kiša u nju prodre i nakvasi korenje povrću i bilju u vrtu, travi i strni na livadi i polju a drveću u šumi.

— Kako je dragi Bog i to liepo uredio! zaključiše nauk taj djeca.

Nije to bila šuplja poduka bez ikakva praktična uspjeha.

Dobri fra Marko mogaše u to doba imati nješto preko petdeset godina; pleća mu pogurena, kosa već malo progrušana, oči mladjahne modre, zubi crni od duhana, brk debeo, spušten k podbradku a lice izraz poštenja i pravednosti. U redu ga braća štovahu rad visoke učenosti uobće a napose kao poznavaoca klasičnih jezika i kao dobra biljoslovca. Bivši tù župnik i učitelj vršio je „svete dužnosti“ svoje najvećom pažnjom i savjestno. Svi velikani Rousseau, Pestalozzi, Basedov, Levana i drugi doista bi se bili okoristili načinom njegova podučavanja, i uvažili bi njegovu tvrdnju, da je učiona ono što talionica, u koju se meće nečista kovina, a iz nje se čista tali; da je cilj školi u djetinju pamet uciepiti zakone ćudoredne; cilj, koji zanosi duh u djela veličajna i kriepostna; da je uzgoju prava i jedina zadaća duh mladeži ne odtudjivati njegovoj okolini; da uzgoj imade biti klimatologičan i da je nuždno djecu uzgajati u duhu svoga

vieka, svoje okolice, kadšto i svojega staleža pače i vlastite obitelji: da je treba da diete nauči štovati i častiti obitelj, družtvo, domovinu, zakon i vlastničtvo; riečju: priznali bi ga medju pedagozi kano odličnika, koji svoju zadaću shvaća ljubavju Onoga, koji je reko: Pustite malene k meni!

Sretan svaki odgojak toga učitelja!

Zadovoljan sudbinom svojom, koja mu je nalagala prezirati razkoš a raditi cieo dan koliko više može, fra Marko življaše skromno crkvi i narodu. Kad se osvrnu na trudove prošlih svojih godina, sviest mu govoraše, da rad njegov u župi pokazuje liepa uspjeha i da će budući naraštaj ovoga prediela biti u svakom pogledu vriedan pohvale.

I tako mu u revnovanju prolaziše godine, kratke kano da su samo mjeseci, i to svi mjeseci veljače, a čini mu se to, kad vidi kojega mladića ili djevojku iz palanke ili sela; sjeća im se još dobro koje nestašnosti ili smiešnosti iz škole a eto onaj je već momak za junačtvo a ona djevojka za udaju. Svietli razum bosanski i tù se pokazà!

Blago onim, koji su ma gdje mu drago bili u Pellikovoj palestri umienja i krieposti, kojim je učiona uzgojila srdce a naobrazila um, koji su upamtili upute o ljepoti i pristojnosti, o dobroti i uljudnosti, o štovanju i pravednosti ter kojim su u srdce ucieplјene dobre navade. Takovi neće nalazit ugodnosti u materijalnom užitku pa bilo i pozlaćenih opačina.

VI.

Bosansku djevojku, kad navrši četrnaestu godinu, uzme majka k sebi, da ju uči kućnomu poslu: hljeb miesiti, pitu razvijati, razno varivo kuhati, kupus kiseliti i drugo u domu. Taj nauk traje, dok to

poljski poslovi dopuštaju; jer djevojka i ove mora dobro znati; mnogo bo se pazi na to, da-li ona zna žeti, kukuruz okapati, sieno sušiti, kod vršitbe pomagati i slične poslove. Pri poljskoj radnji radi ona uzporedo s otcem ili bratom, da nebi u ljubavni razgovor došla sa kojim mladićem iz komšiluka; jerbo je poljska radnja u Bosni uviek uzajamna, t. j. više porodica zajedno rade. Dok se mužkarci u veče prije večere odmaraju, dotle djevojka njeguje svoje cvieće u bašći.

Zimske duge večeri provode djevojke na prelu; ovamo dodju i mladići da pripoviedaju razne priče i da pjevaju. Ovi ne mogu s djevojkami nikako u razgovor doći; jerbo svaka majka svoju kćerku strogo drži i čuva. I djevojke na prelu pjevaju ali ne s mladići, nego za se i svoje popjevke.

U imućnijega gazde zaredi saplak (pehar) drven ili srebren vinom crvenikom — nikad čaša staklenjača. Ima ondje saplaka svake vrstì. Tù se pjeva:

Crveniku pivo da pijemo
I od srdca brigu odbijemo ...

I muhamedanke imadu zimi svoja „posiela", ali na ova mužkarci dolaziti ne smiju. Muhamedanke djevojke i bule dolaze kršćankam i pravoslavnim u pohode i ove jim posjete vraćaju, ali nikad zajedno ne pjevaju i ne igraju.

Igre su iste svim bez razlike vjere, samo jih kršćanke provode javno a muhamedanke u domu. Obične igre su im kolo i obojci.

U kolu se uhvate za ruke i šeću samo dva koraka desno a jedan lievo, i počnu pjesmom: hajd na desno, hajd na lievo. Kad muhamedanke igraju kolo, što obično noćju biva, tad običavaju mužkarci, ne vidjeni vani u mraku prisluškivati pjevanju i raz-

govoru. Igra obojci obavlja se sjedeći. Metne se na pod ili zemlju deset obojaka pak njetko iz družtva pod svaki turi šaku, u kojoj je prsten ili novac pa ovaj ostavi pod jednim obojkom. Sad se družtvo razdieli u dvie stranke; jedna traži prsten ili novac. Iz stranke ide prvi ili se izabere obično najvještiji. Nadje-li ga pod prvim obojkom, koji je pogodio, onda je pobjedio te on t. j. njegova stranka sakriva a protivna traži. Nadje-li ga ne pod prvim nego pod drugim, onda si protivna stranka računa 10, ako pod trećim 7, pod četvrtim 6 itd. To traje tako dugo, dok jedna stranka nabroji sebi 100. Sad je ta nadigrala i diktira drugoj kaznu. Ova se sastoji o tome, da se osobe stranke nadigrane moraju nagariti ili pećnjake na peći očistiti i slično za smieh. — Turkinje rado uzimaju fildžane mjesto obojaka.

Imade takovih igara mnogo.

U šestnaestoj godini — dakle bliže udaje, počnu roditelji štediti kćerku od mnogoga posla a na prelo ju više i ne puštaju. Ona se sad uči tkati, krojiti košulje i drugo, što je treba znati domaćici. Osim svojih kroji odmah košulje i za kuma, staroga svata i za svekra. I za svoga „sudjenega“ skroji više košulja i to bez proreza na prsiju; jerbo ne zna, koliki će imati vrat; i gaće mu kroji bez proreza; jer ovo djevojci strogo zabranjuje uzgoj i prirodjeni moral. Nije običaj da djevojka plete čarape; to čine mužkarci za sebe i za ženske.

U toj dobi vode ju roditelji na sborove (prošćenje). Crkve bosanske niesu nalične našim ni sada, gdje se već smiju podizat zvonici, a onda bez zvonika bile su u svem nalik razizemnoj seoskoj kući; takvi su možebiti bili hramovi (bogomolje) u prvih stoljećih kršćanstva. Po sboru vodi otac ili bra-

djevojku za ruku i paze, da joj ne bi koji mladić oteo koju od triju kitica cvieća; jer jednu je metnula na prsa a druge dvie za uši. Tko bi kojoj oteo, on ju je onaj čas na polak izprosio. Na sboru dakle uči ona poznavati i mladiće iz krajeva daljnjih a ovi nju. To poznavanje biva samo motrenjem — stidljivim pogledom a ne upuštaju se u razgovor.

Na velike blagdane, crkveni god i krstno ime provode djevojke svakakve šale u igri i pjevaju same za sebe, pače kadikad sastave se i u kolo zajedno s mužkarci, ako zasviraju gusle i hegede. Gudalo je oganj živi za srdce. U kolu se onda usred pociktivanja pjevaju poznate pjesme o carstvu djevojačkom, o ljepoti djevojačkoj, o čeznuću za junačkim okom, o jabuki zlatnoj i gjerdenu, koje junak sa bedema baca, ali kojih djevojka ne prima, već uzima dobačeni persten; tako djevojka uzdiše kao za prstenom i za zelenim viencem.

„Jao, jadna liepa ti sam!
Još da mi je zelen vienac,
Još bi jadna ljepša bila.“

Pjeva kolo: Težko drugu bez druga slavuju bez luga, al' djevojka najvoli dragoga; jer je dragi blago do vijeka; negleda ona i netraži ništa do li liepa junaka, za kojim će ostaviti majku i liepo si carstvo djevojačko; jer je šire nebo od mora sinjega, brže oči od konja viteza a miliji dragi od brata jedina. Ali stidna i skromna ne smije ni sama sebi izreći, za čim joj uzdiše srdce pak povjerava svoju želju viencu smilja, koji je kraj vode brala i niz vodu pustila pjevajući:

Plovi, plovi, moj zeleni vienče,
Te doplovi do Gjurgjeva dvora
Pa zapitaj Gjurgjevu majčicu:

„Hoćeš majko, oženiti Gjurgja?
Ne ženi ga mladom udovicom
Već ga ženi ljepotom djevojkom.“

Da sebe misli, o tom neima dvojbe, ali to svoje čeznuće ne usudjuje se javno kazati.

U kolu svakiput bilo mnogo djevojaka, za svakom se svačije otimale oči; bila po koji put i Stakića Maca. Ah, kako je krasna ponarasla! Liepa stasa i vitka uzrasta; biela čela crvena obraza, koliko je biela i rumena, kada pije vodu ili vino, vidi joj se kroz bielo grlo. Oči joj se crne ko maginja i crne pletenice do koljena. Najljepšom su ju drugarice zvale a momci o njoj u palanki pjevali:

Što je zemlje na sve četir strane,
Butum zemlje turske i kaurske,
Maci nema po svoj zemlji druge
Niti biele bule ni vlahinje
Niti ima tanahne Latinke.
Tko 'e vidio vilu na planini,
Niti vila Maci druga nije;
Dilber Maca sunce žarko s neba,
Ljepote joj na krajini nema,
Lice joj je vriedno Carigrada!...

Svi se momci pomamili za njom a najgore mladi Mile Jakšić. Od lica mu još miliji glasi kano srdca zaljubljena sićani uzdasi; pjeva jadan: Što ću junak, ustrieli me striela, dušo, Maco, iz tvog lica biela? Oči tvoje, to su striele moje, tvoje ruke to su moje muke; tvoje grlo kao snieg se bieli, od bieline mene srdce boli. Dodji, dušo, u dvorove moje, da mi liečiš moje grdne rane: zavijaj ih bielim izpod grla a izpiraj mednima ustima!

Maca sluša i sama pripjeva ovu pjesmu, al' zna da se ta pjesma u narodu pjeva i drugoj djevojci,

samo se ime izmjeni; ne prima je za se ili je ne razumije; ona je uz pjesmu hladna i prema svakoj i svakomu jednako prijazna. Istina, oči joj se sjaju kano čisti dragi berilj aquamarin, ali jih duge trepavice prekriše tako, da se u njih ne može ničiji pogled upiljiti i srdcem joj potresti.

Tà nije se Maca razvila samo do tjelesne ljepote prvoga reda, nego je ona slovila i kao ponizna, dobrostiva i značajna kao stidna i prikladna dà kao najumnija od svih djevojaka u onom okolišu. Ovako je s ponosom o njoj govorio župnik fra Marko: Već je kao diete pokazivala duševnu jakost, koja će joj biti štitom mladosti i prenieti ju preko vatre zdravu, čistu i ne ozledjenu.

Ni u kolu — ni u igrah i pjevankah s djevojkami nije u nje bilo munjevite dražesti namigušâ, nego se je vidila milina i dragost, iz kojih kano u sunčanih tracih titra vjerna žena, nježna mati, vješta domaćica. Vidilo se na njoj, da je stidni cvjetak, koji još nije dahnuo niti dunjom ni narandjom, niti smiljem nit koviljem, nego dušom djevojačkom, pa ako možebiti koga ljubi, da ljubi po načelih a ne po prolaznih putenih osjećajih, i zato da je njezina ljubav vruća i trajna. Svi su momci morali priznati, da u nje jošte nema strasti, ili ako je iole ima kao u svakoga čovjeka, a ono da su joj te strasti duboko pokrivene kano da jih je um pritisnuo poput arhangjela, kojino je nogom djavolu stao o vrat. Zato su ju mnogi momci na srcu nosili, ali s malo nade, da bi ju mogao svaki izprositi; jer su znali onu pjesmu: Ja ne mogu svima ljuba biti, nego jednom, kog mi srdce ljubi.

Nije se u istinu znalo u palanci, da-li je njezino srce već koga odabralo, nu bilo je u kolu po koji put opaziti, da se i njezino djevojačko vedro nebo na

naglo zaoblači. Ili od toga, što joj se ne mile pjesme, kakove na sav glas i na oko pjeva Mile Jakšić i slične drugih momaka, ili pako, što se i njezine drugarice slobodnije kreću i razgovaraju s momci, nego-li je inače običaj. Takvom sgodom rekla bi ljubezno: Gojko, idemo mi kući. I odišli bi časa ne gubeći. Nikomu nije bilo zazorno, što su zajedno odišli kao što su i došli; jer su svi znali, da se ljube kano brat i sestra.

Tko bi znao kazati, što biva u srdcu mlade djevojke u toj dobi, kad se obično u njoj probudi čeznuće za dragim? Srdce je imala i Maca, i u njezinoj se duši javi prvi proljetni dah. Ona osjeti prvi put u svom srdcu nješto ne obična, kad pomisli na to, da bi mogla izgubiti Gojka. Njemu u kolu pjevale su drugarice:

„Vjeruj, Gojko, i srdce i dušo,
Draža mi je dragi, tvoja duša,
Nego moja sva četiri brata;
Mekša mi je tvoja desna ruka,
Neg' četiri najmekša jastuka."

Slušajuć takovu želju za svojim pobratimom, osjeti crnu slutnju, da se ona neće kititi tom ružicom, koja se je tako razcvala, da se mili svakoj drugarici. Srdce ju zaboli. Briga joj zamagli bielo čelo a dvie suze kanu niz ubavo lice. Sad je saznala, što do sada nije znala: da bi joj se težko bilo razstati s Gojkom i gledati, da on drugu voli od nje.

Što je od toga časa bivalo u njezinoj duši, nebi se odala nikomu za nikakvu žrtvu. I da sakrije pred svietom bojazan svoju, dodje prvoga blagdana opet u kolo medju svoje drugarice. Pjeva i pleše. A bila bi sretnija, da je bila manje ponosna i da nije dolazila medju nje sa Gojkom. Nijedan put nije ostavila kolo a da ju nije u srdcu grizla srdjba na njeke drugarice

i mučio strah, da će izgubiti Gojka. Ona ga od postanka pazi kano rodjena brata i ne zna sama, kako bi nazvala ovu veću odanost svoju prama njemu od njekoga vremena?

Sad je tekar primjetila, da je ljepši od inih momaka, da mu je čelo vedrije od neba, da mu se iz pod njega sjaju dva oka ko dva sunca sa iztoka, i kada ju njima gleda, čini joj se, da se na nju smiju; ona usta kad govore, samo sladke rieči sbore, rugobe i ne istine ne poznadu; oni brčići ponositi pokazuju hrabrena junaka — sad istom počinje ponješto pojimati one Nenadove pohvale, kojimi je o njem govorio pred njezinimi roditelji; prije ne mogaše shvatiti, zašto ga je prispodabljao s orlom, koji svoje gnjezdo ima na nedohodnih visinah. . . . A nitko ne zna kao ona, koliko je vriedan i dobar! Pa kako ga roditelji rada imadu! I njima bi težko bilo odpravit ga iz kuće, kad bi se hotio kamo priženiti ili za sebe stati i samostalno živjeti. On je otcu desna ruka u svakom poslu, a majci ljekar i pomoćnik u svakoj potrebi; oni okom a on skokom. Dà, njim bi srdce pucalo od žalosti, da Gojka izgube. On bi jim nanio krivicu, da ode . . . bio bi ne zahvalan! On to ne može biti. Njegova duša nebi toga mogla podnieti! On je pošten!

Da si utaži uzbunu srdca, prošaputa jadnica:

— Da bi Bog poštedio moje dobre roditelje od toga udarca!

Diete, koje u nježnoj dobi mladosti žarko ljubi svoje roditelje, ne prestaje jih ljubiti nikad ni preko groba, kćerka ni onda, kad bi Bog zna kako strastno ljubila svoga dragoga ili muža. Maca moli za roditelje, nu valjda misli malo i na sebe. Slabostmi smo privezani zemlji.

Kad bi sada Gojko išo na koji dan u trgovač-

kom ili drugom poslu od kuće, u njoj se odmah pr o budi želja, da bi pošla s njime. Ili od straha, da mu se što ne dogodi ili od želje, da ga prati i pazi, nebi-li joj ga koja druga otela? Da ne ozebe, dala mu dolamu. A da kaže da ide, izdala bi drugim ono, što n sama sebi neće da prizna.

Ako se nije vratio na sat, kako je rekao, već je na izust besjedila onu:

Ne dodje, dragi, ne dodje!
Ili mu konjic ohronu
Ili ga glava zabolje!
Ako mu konjic ohronu,
Da Bog da, da mu prehrone!
Ako ga glava zabolje,
Da Bog da, da ga preboli!

Ljutila se na više drugarica a najviše na Milicu, sestru Mile Jakšića I ovoga je još više radi sestre zamrzila a bijaše joj mrzak, već radi svoje drzkosti. Tà često je kraduć se u prisjenku od kuća kukao kukavičkim glasom pram prozoru, gdje je Maca sitan vezak vezla, često pak joj glasno pjevao onu pravu tursku:

Dockan podjoh iz čaršije
(Dagjul amanam afkadem verbadem dogjul šimše si)*
Izpred dvora drage moje.
Ja joj rekoh: dobar večer!
Ona meni: drugu večer:
Ja joj dodjoh drugu večer,
Ali draga san zaspala....

Za što se Gojko i drugim djevojkam smieši? Za što ga sve vole? Za što mu se Milica nanudja? Čudna-li se u Maci pojaví strast, da se pita sad ovo sad ono glede

* Ovo se svaki put opetuje.

Gojka; sve bi htjela znati. Što se on smieši, i Bože pomozi! Trgovac ti laže sa smijehom!

— Bi-li me on mogo učiniti smiešnom? To bi me dovelo u sdvojnost! reče sama sebi. Uvidje jadna djevojka, da bi pred roditelji i pred znanci posramljena bila, kad bi opazili na njoj, da je ljubomorna.

I ona je valjda rekla: Trpi pa šuti.

Što joj Mile obilazi često oko prozora i koješta dovikuje i pjeva, to ju vriedja; osjeća se poniženom i u svojem shvaćanju domaćega mira i časti djevojačke smućenom. Imajuća srdce na pravom mjestu, ona je silno ponosna; a znade, da samo slabe duše praštaju uvrede. Hoće-li svanuti dan osvete? Dà, dà, čast treba da je jača i draža svakomu od ma kakvoga ču-tva. Nu ovaj čas ne može ništa početi, da radi. I to ju boli. Zabrujaše uzdasi; jer je njezina ljubav veća nego bol.

Žena nema široko polje râda kano muž, niti joj rad siže duboko, ali je često takov, da se mora reći, da je znamenit. Čovjeka uobće vodi tečajem života višja ruka, da bude onim, kako ga sviet poznaje i kakov na oko jest; nanj upliva družtvo i, što nebi vjerovao, prediel, u kojem živi. Poslovica veli, da je svatko svoje sreće kovač, nu biva često, da ono, što zovemo progonom sudbine, u čovjeku pročisti duševnost te nam ga pokaže u najvećem sjaju ili obratno u velikom smradu i gadu. Nesgode i bure života okriepe te utvrde u čovjeku um i srdce, što bi u povjetarcu ili u mirnoj omari bezbrižna života bilo zakržljalo. Muževi pokazuju svoju snagu u hrabrosti, odvažnosti i junačtvu, koje se daleko čuje, pa jih ljudi prema tomu poštuju i slave a žena, mislilo se o njoj što mu drago, velika je, divna i zamjerna samo kano skromna, čedna i mukotrpna patnica. Takovih

žena imade u svakom narodu a u našem reć bi po najviše, hoćete uzeti kršćanku ili muslomanku.

Maca, kćerka jedinica u roditelja, djevojka naravnoga razuma ali oštroumna, pokazujuća srdce sklono za dobrotvorje i za sućut, privikla nizini i poniznosti, u kući skromna, brižna, kućevna, radina, bijaše zadovoljna s onim krugom, u kojim je uzgojena, i zahvalna svakomu, tko joj je dobar bio i dobro činio. Kako je štovala i ljubila drage si roditelje, kad je došla do spoznaje onih briga i skrbi, kojom su ju oni počam od prvoga časa života od svake nesgode branili; onih tužnih časova i nemirnih noći, koje su probdili, kad bi ju pritisnula kakva bolest ili joj zaprietila odkud pogibelj; one strpljivosti i snosljivosti, kojom su njezine djetinje pogreške izpravljali i nastojali, da ju odgoje dobrom i kriepostnom; jer se niesu brinuli samo za zdravlje njezina tiela, nego što je mnogo vriednije, i za neumru joj dušu, da ju napune strahom božjim, pravom kršćanskom krieposti i koristnim znanjem za budući život.

A šta je ta kći trpila njegujuć si bolestnu — težko bolestnu mater, a znajuć, da je čovječji život prolazan i da mu već neznatna bolest može učiniti kraj? Gledala si je majku, kako su joj dugotrajnom bolesti tjelesne sile slomljene, ali kako je puna spasonosne strpljivosti, bez koje svaka je bol tri puta teža a s kojom i ovu težku bolest mirno i spokojno podnosi. Vrućom sućuti žalila je dobru si majku i dvoreči ju ljubeznošću i strpljivošću, koja je samo ženskoj ćudi prirodjena, molila se potiho, da joj bolestnici budu prikraćeni dani bolesti i da joj se povrati povoljno zdravlje, svakako da joj ne ponestane strpljivosti; jer da si upravo trpljenjem stiče zasluge za vječnost. Tako je Maca u pretežkoj svojoj žalosti po-

kornim i odanim srdcem prinosila žrtve ljubavi svoje, poučena, da Bog djecu svoju kuša ali često i kušnju odvraća, da ne podlegnu. Odana vjeri nije izgubila nade u to, da će joj poživiti još koju godinu ona, koju toli vruće ljubi.

Kad ju je Gojko gledao, kakovom nježnosti i kolikom strpljivosti ona si majku kroz tako dugo dvori i sve u kući sama redi, živo mu je poniela srdce te za njega ni ljepše ni bolje na ovome svietu neima djevojke. O, kako bi je rada svojakati, eda bi se dala obratiti! Što su prema njoj sve one djevojke, koje pozna a ne pozna nijednu kao nju od djetinstva? Ali ona mu je sestra a za njom gledaju momci tankoviti, jedan ljepši od drugoga pa onaj Mile Jakšić! . . . Onaj njegov pogled vidovnjački! ... Kad se njega sjeti, onda počne krupno nješto učit u pameti tako da ga zebe od mnogo mišljenja. Sad uzplamti ljubavju pram Maci, želja mu je osvojila srdce, da će joj se iskreno povjerit i kazat joj, da mu je duša nemirna od straha za njom. Tà zna ona, da je nemir u duši gori junaku, nego smrt

— Reći ću joj, reče, i kad hodim i kad spavam, ja o tebi samo sanjam; jer bez tebe ja ne mogu živjet, vjeruj višnjem Bogu.

I bilo je sgode i prilike, gdje su bili sami, ali on nije nikad imao snage niti našao izraza, da joj kaže, što mu je na srdcu. Da nije s njom raso kano brat sa sestrom, on bi činio, što čine ašikdžije djevojci u prisuću roditelja ili kad je djevojka u sobi a momak pod prozorom Nu on da to učini Maci, koja ima još ne pomućeno djevičansko čustvo i drži mnogo do svoje časti? Neće lje nikad! Neće da bude smiešan. Vidje i sažalje po koji put kršćanskoga momka, koji je svoju ljubav tako očitovao. Više puta

se je baš sladko nasmijao, gledeći muhamedanku djevojku, kako „ašikuje“ kroz „avlijske tarabe“ ili kroz prozor zastrt rešetkami. Tarabe su podignute tako visoko, a da se preko njih ne može popeti; momak dakle i ne vidi svoju miljenicu, a da je krasna, to je valjda doznao od koje babe kršćanke, koja je u onoj turskoj kući bila u posjetih. Djevojka dakako momka može vidjeti, pa ako joj se svidja, pošalje mu poruku po kršćanki, da dodje pod prozor ili k plotu u to i to doba na večer. Može se momak i preko dana dogovoriti s djevojkom za noćni sastanak. Ide-li mimo kuće a djevojka ga izza rešetke spazi, dade mu prstom znak, da je ona uz rešetku pa onda prisloni svoju glavu na dlan, to će reći: kad moji usnu, onda dodji; i prstima mu pokaže, u koliko sati da će ga dočekati. Dodje na dogovor i ašikuju.

Takov je u Bosni „adet“, ali njemu se ne mili na sličan način Maci očitovati. Nije ni trebalo. Njezini su roditelji namienili ju njemu. Mati je iz kćerke na svoju izpipala, da joj se nikoji momak ne svidja kao Gojko pa kad su to znali, ostalo je lako išlo i za malo vremena obavljeni su zaruci.

Svakoj djevojci to je doba najmilije u životu. I Maca se veselila, nu radost je njezinu mutila briga i tuga za bolestnom majkom, koja se je spremala u Sarajevo. I ako joj je bilo težko na srdcu, da s majkom idu na put i otac i Gojko, ona je ipak pokorno privoljela otčevoj želji, da i Gojko ide. Može-li se pravo opisati golema bol srdca, kadno si je majku zagrlila i strahom ju poljubila u misli, da se više neće živa povratiti? U toj žalosti bilo joj kao čovjeku u duši, kada sluti, da mu za koji čas prieti velika bol ili kad se u svem tielu pokažu znaci pojavljajuće se težke bolesti. . . . Onaj razstanak s dragimi rodi-

telji i Gojkom mogo bi ju obezumiti, da nije znala, što narod veli: Izza tuče vedrije je nebo; izza tuge bistrija je duša; izza plača veselije poješ.

VII.

Vratimo se pol godine napred svemu, što smo do sada pripoviedali.

Osmanbeg Tankušić izčekiva goste. Po sitnoj buruntiji sarajevskoga vezira imadu mu doći večeras na konak. On im sprema velik šenluk kano da je zemlju zadobio. U domu spravlja se sve na vrat na nos. Akčije (kuhari) i sluge gotovi su razletiti se: hoćeš-li prije meso, hoćeš li pecivo, hoćeš rakiju, sladkiš i sto takovih potrebica za gostbu.

On je pred goste odpremio sjajnu četu a na čelu joj mlada četobašu svog Mustafa sina jedinoga.

Ne može jih dugo izčekati. Već izvadi durbin od biljura pa ga izvi na dvanaest kata, naperi ga i pripaža, je-l' se oblak diže ne od magle, nego od prašine? Na dva druma dojezditi mogu, lievak vodi kraj Šimljanika doljnjega, pravac vodi na spahiluk ravno

Već se spušta na zapadu sunce.

— El hamdi lillahi, Bogu hvala, eno ih! klikne, kad su bili dvoru na pomolu. Stavi zornik na stranu i prislon, i još sa balkona spruži pušku u znak, da svečanost počima i da valja izvadjati, što je ustanovljeno.

Za tili čas počnu prangije gruvati a vrt od dvorištnih vrata počamši planù sav u jednoj vatri u svjetlu. Dvie duge povorke tankih, krupnoglavih jablana svezane poput brajde lukovi od raznovrstna cvieća i milomirisnih ružica sievaju od stotine i stotine lampiona i svietiljaka. Tud se moralo ko u slavju proći. Krošnjata lipa pred dvorom u jednom je žaru. I svi prozori kule bjehu sjajno razsvietljeni.

Osman dodje glavom do dvorištnih vrata, da primi i pozdravi gosta i njegovu pratnju. U najljepšem izadje odielu sav u svili i u suhom zlatu. Žute čižme pokriše šalvare s modre svile kano od ljubica, do koljena u srmu oblite, i svakako zlatom izvezene; o bokovih pojas skupocjeni od damaska zlatom šikanoga; grud do vrata košulja mu krije s biele svile zlatom izvezena, krasno joj je kaftan pristanuo od grimizne svile zlatom šite, iznad lakta sa tiesna rukava široki mu rukav ravno visi; na kaftan je lako prebacio do gležnjeva skoro dosižuće od zelene kadife japundže baš samurom svuđ operemljeno — na polak mu tielo zaklonilo; rukavi su kratki japundžetu urešeni alemi kameni svake boje neznaš ljepši koj je. Na glavi mu turban s muselina, na turbanu pulija od zlata u toj kopki utaknuta strši s čapljovine naše perjanica; s nje se krilo na čekrk okreće i kazuje, koji vjetar puše. Za pojasom dvije danickinje više zlatne neg' od gvoždja ljuta; med kamzama alem dragi kamen; o bedru mu sablja okovana a na sablji tri balčaka zlatna, na svakome alem dragi kamen, valja sablja tri careva grada.

A kad dodju jezdioci k vratam, pred prvoga izletio Osman, žestoko je zečki priskočio, prihvatio za dizgene hata i po turski pozdravio sultana Selimana III, pomogo mu sa konjica sići pa je hata izručio slugi, da ga vodi u podrume doljnje i nazobi ječmom i pšenicom i napoji vincem i vodicom a gostu se poklonio smjerno, poljubio u skut i u ruku i najveću izjavio sreću, što ga može primiti na konak.

Jezdioci do stotinu glava, što je više, to se i ne piše, svi jašili konje uporedo ijujući konje igrajući. Sve činiše na rieč četobaše, koji svrši, što babo odredi. I svi na rieč s konja poskakaše i sluge im konje preuzeše.

Kad gospoda u dvor ušetala i dok s gostom i njegovom pratnjom Osman išo u gornje čardake, vjerna sluga izpremao hata: srebrno mu sedlo odsedlao, remek-djelo sjedlo seratlinjsko, i zlaćane uzde izuzdao, izvadio zlatne kuburlije i gadare sa obadvie strane i snimio sivu risetinu, kojoj kite vise do kopita — pa ga vodi u podrume doljnje; ne daje mu bodljikava siena, već ga zobi, ječmom i pšenicom i poji ga vinom i vodicom, kako Osman naložio bješe. Vina ne smije Turčin ali ga smije piti konj kao što ga piju kauri. Znadu Turci onu poslovicu: vino viče, ječam trči, uzobi ti konja pa se ne boj. I svi tako učiniše sluge svaki s konjem, što ga preuzeo, pa mu daje siena najboljega.

Bilo vrieme, kad su i Turci pili vino na sav dušak i to ne samo potajno kod kuće, nego i javno u hanu, krčmi i gostioni. Alkuran dakako najstrože zabranjuje užitak vina kao najveću mrzinu te radi jedne kapi imala bi se na glavu muslomansku oboriti kletva svih angjela neba i zemlje; tolika je uvreda Bogu piti vino. Zato je njeki hodža reko: kad bi ga tko polijao vinom, da bi on svaku mrlju odmah rakijom izprao. Nu svietska je vlast kadikad kroz prste gledala i trpila taj obćeniti tajni ili javni grieh Turaka, pa to ne samo u dalekih vilajetih kao što je Bosna, nego i u samom Carigradu. Zna se pače za njeke sultane, da su bili vinopije, i te kakvi; da je Bajazetu I. žena, kći srbskoga kralja, pružila prvu čašu tokajca, i da mu je on ostao vjerniji, nego-li svojoj ženi; da se je Bajazet II. opijao ciparskim i od svih vrsti vina najglasovitijim na svietu širačkim vinom; da je Soliman I., koji je na zahtjev prvoga svećenika, velikoga muftija, koga zovu i šeih-ul-izlamom, dao u carigradskoj luci spaliti sve vinom nakrcane brodove i raztopljeno olovo lievati u usta onim, koji su pili

vino, mamuran vinom poginuo od strieljačke ruke; zna se i to, da je Selim II. dobio prišvarak mest, pijanica; jer se je znao opiti, da je kroz tri dana pijan bio. Pa se je i za sretno vladajućega sultana Selima III. pilo vino; jer ga je i sam pio i trpio, da ga pije tko hoće.

Odmah poslie sedam sati podvečer domaćina i sin Mustafa mu pozivali iz svih soba, odmorivše se ponješto, goste u veliku dvoranu na objed. U preddvorju velike dvorane toliko je stolića, koliko je gostova; na svakom stoliću po zdjelica s juhom. U Turaka tiem se draži volja k jelu. Tù se stoječke jelo i razgovaralo. Za koji četvrt sata išlo se u dvoranu, da započne objed. U toj dvorani duž stiena na sve četiri strane divan od crvena veluda (kadife). U sriedini tri su okrugla stola sa srebrenima pločama. Na obodu svakoga stola pripravan je kruh narezan u svakakvih oblicih a na sried stola ima zdjela puna pilava od pirinča; oko toga pladnjići sa salatom, voćem, poslasticami i slanim jelom. Ni jedan stol nije prostrt, nego je zlatom šikani od damasta razastrt stolnjak izpod stola; svaki gost sjednuv podvitih nogu odigne na svojoj strani stolnjak i pokrije si njim krilo ili, ako je sjeo na podnožnjak, izpruži si noge izpod stolnjaka. Preko toga diela stolnjaka pokrije zlatan ures platnenim ubruscem, što ga svaki gost dobije.

Posjedoše jedan do drugoga, kako Osman po časti odredi i kako se kome pristojalo; u začelje sriednjega stola posadio slavna gosta, komu na čast sve ovo priredi.

Domaćina prvi poče iz zdjele vaditi i reče:

— Bujurum! (izvolite).

Svaki je ponajprije poljubio križku hljeba, što je imao pred sobom, a onda je iz zdjele prstima grabio

i u usta nosio. Za njeke jestvine dao je Osman nositi po evropski tanjure i mienjati žljice od crvena drva tisova, koje se u Bosni vanredno cieni, dapače noževe i vilice — sve od čista srebra. Zaredale su jestvine jedna za drugom tako, da jedva je zdjela na stol postavljena, već je sluga držao u rukuh drugu u pripravi, da ju stavi na stol. Turci moraju brzo jesti; jer vjeruju, da meleći (angjeli) na glavi drže stoliće pa bi jim moglo dosaditi. A jestvina je bilo ni broja se ne zna. Našla se putna izkaznica njekoga dostojanstvenika iz prošlih vremena, na kojoj je bila napisana zapovjed onim, koji su ga imali primiti na stan, da mu imadu dati sto i dvadeset jestvina. Danas ih na ovom objedu pogotovo nije bilo manje.

Bilo tù divljačine i druge pretiline; rebabe od sitnih kuščica, ovnovine pečene na žeravici, jako biberom začinjene, i klinčica, stavljenih na dva meka i mastna dvopeka; bravetine i debela ovnujskoga; spanjaka s mesom varena, pa kugljica od pirinča, zamotanih u vinovo lišće; barbuna, burekpite s mesom; ribe u ulju plivajuće, i morune i srdelja; hladetine od buče; zatim pogače alve, pìta pačarica i raznih lakih i prhkih kolača pak beškota i cipova biela; nadalje sira svakojakoga i zamedena skorupa; smokve iz Mostara, gurabije na suncu pečene i sršlame na medu kuvane.

Na stolu je bilo i vina i vode u pripravi, pak se je donosio šerbet, sladka medovina, razne rakije domaće i ruske a najradje pila se žganica od datulja; ne znaš, da-li su tolika pića donešena radi izvrstnosti njihove ili radi posudica, veoma raznovrstnih i skupocienih. Još su nudjena voća svakojaka. Najposlie donešena bje na stol roshaba, koja se u Turaka na koncu objeda jede žljicom a priredjuje se od suha groždja, jabuka, šljiva, ili trešanja; kuhana je u zasladjenoj vodi.

Još je zatim zaredila crna kafa u prekrasnih fildžanih, i dobar tok [a sluge su napunili i donjeli toliko lula, koliko je gosti.

Kad se je poslie jela počelo piti, donese Osman oveću izvana srebrnu, iznutra zlatnu jelenovu glavu, čašu-oždjeldžiju, punu vina cimskoga, a Hercegovci vele: Vina Cima neima do Rima — i poče ovako govoriti:

— Sultan-care naše jarko sunce, Ti dopusti robu tvomu reći, da je danas kao nikad sretan, kad mu dvore obasjalo sunce i ostao u njih vladar svieta. Živ dok budem, to ću spominjati, e si došo čestiti padišo iz ubava grada Carigrada u Posavje i na rieku Bosnu lov loviti mene usrećiti, baš Ti hvala i od Boga plaća! Evo Tebi ovu čašu dajem o Selime! ogrijano sunce po adetu našega Posavja: kamen bi se živac raztopio nevjere Ti ne bih učinio.

Svi se gosti na te rieči stali i duboko poklonili caru a Osman si okrajkom kaftana otre suze sa očiju crnih, i dajući caru oždjeldžiju, zahvalno ga poljubio najprije u skut, a onda u ruku.

Na to njemu Selim odgovori: „Zdrav, Osmane! moja vjerna slugo!“ ter pije ali ne izpije čašu. Voli sada čašicu datuljače.

Čaša druga zaredala redom, primali ju ostojke i dvorno i praznili veziri i paše sa Selimom, koji na lov idu. Bilo tu pravih Turaka po krvi i ćitapu, a bilo jih po krvi Hrvata a po mlieku pravieh Turkuša i obratno. I drugi dalje u drugih sobah piju vino, pivo i rakiju; to jim uljeze u lice i srdce jim razigra svakomu i jeziku njekih razveza šalu, koju inače vazda krije muslomanska sbilja. Gdjekoji tù sada zagigiće po turski veselo.

Pa kad još lovci niesu šale znali od Lameha do

najmladjeg lovca, ak im vince udari u lice a rakija kad eglen otvori? Ugrijana mašta i sama posluje al' uz vino mnogo življe. Sin Mustafa pripovieda sbiljno, kakve zvieri u Posavlju žive od čoketa i od močvarnica po cretovih i u blatušinah a kakove u Vučjak-planini. Šljuke, patke, čaplje, ševrljuge u Posavlju te su ptice doma a tetrebke, sokoli i orli, to su ures Vučjaka-planine. Jelen, srna, medvjed i lisica, vuk i vepar i kuna bjelica, divlja mačka, jazavci i lase, veverica i debeli pusi, o zecevih ni govorit neće, tim zvierinjem obiluje šuma. Tako lovcem razdražuje volju.

Na to reče Husejn vezir mladi i milostnik padiše Selima: Već je bilo i u punoj gori kadkad lova kroz četrnaest dana, pa se nije sreća udesila ni uz dobru uloviti hajku ni jelena ni košute mudre ni od kakva sitnoga zvierinja van ako ćeš pastiricu mladu, koja pase u gori zelenoj stoku svoju a od lovca bježi.

I drugi su tko je kako znao začinjali večernu zabavu; jer gudača ni svirača nema — a ne za to, jer će sultan prije, kad snen bude, na počinak leći.

Jeli su i pili, dok im se oči ne skružile.

Malo bilo za dugo ne bilo: polegoše sanak boraviti e se rano valja u lov dići. Njeki u drugih sobah duhan suču, mrku kafu srču, opiše se kao zemlja crna pa pospaše kano da pomreše; kanda bilo u rakiji i bilja bengjeluka, od koga se spava; gdje legoše tude osvanuše.

Dok spavaju, treba ovdje koju o Selimu posebice reći.

Strastan bio lovac i sliedbenik strastne naše carice-kraljice lov ljubeće Marije Terezije kano da ga občinila kada.

Kad je ona na priestolje došla, dvorski lovi bijahu u cvietu. Svud je bilo divljači u šumah i u car-

skih takova množina, da je polju nanosila štetu i pučanstvo razgnjevila silno pa se bilo i pobuna bojat; zato brižna zapovjedi gospa, da se divljač desetkovat mora. Već joj otac Karlo Šesti strastno i žena mu u lov išli s puškom i tako su naučili kćeri od djetinstva pogadjati nišan ter gadjaše uz pohvalu vazda nišan s puške nadvojvodke mlade Marija Terezija i Marija Ana. I kašnje je kano vladarica u nišanu prvakinja bila pa je mladim junakinjam sama za gadjanje davala nagrade.

Sredovječnim običajem vjerna uredi si prekrasna lovišta u Prateru i u Hütteldorfu, Laksenburgu i u Ebersdorfu i u mnogih predielih planinskih. Svud je mnogu plaćala služinčad sa naslovom dvorskih urednika. Po predajah iz srednjega vieka sokolinjak njezin bio divni, da mu nebì na daleko para. A lov njezin na srne i čaplje u proljeću kano u jeseni najljepša je dvorska igra bila, na koju su dvorske gospe silno i s daleka rada dolazile. Divlje svinje mnoge poubiše, al' kad jednoč malo ne nastrada od ljutita nastrieljena vepra, prošla ju je poslie lovna volja. Muž joj lovac cesar Franjo Prvi na imanju kneza Kolloreda s Leopoldovim sinom i tri kćeri, carevićem i nadvojvodkama i sa dvajset českih velikaša izbacili kroz osamnaest dana sto i šestnaest tisuća hitaca i ubili do dvie tisuć svinja, baš toliko i više lisica, preko trinaest tisuća zeceva, do trideset tisuć' jarebica a do deset tisuća fazana, prepelicâ preko tisuć tristo, ševrljuga do osam stotina, dvie tisuće malo da ne šljuka, tri tisuće visoke divljači a šestnaest sto kojekakvih ptica.

Ele tad bì u visoka družtva svud po svietu lov jednaka moda. Takovu se adetu ni Selim ne otimlje već uz-anj prianja. Njegova su lovišta na glasu a on lovac da mu para nema. Sokolinjak još mu bogatiji no

ikoga vladara na svietu, ako i nije imao kao Muhameda IV. veliki vezir Kara Mustafa na tisuće lovskih pasa i ptica; dobar lovac Selim rada pohrli na stranu, gdje se je nadati bilo dobra lova, košto dodje i sad u Posavlje i u vilovitu šumu, u Vučjak-planinu.

Prije zore i prije sabaha, do sabaha bjehu do dva sata, dokle svanu i ogranu sunce, uranili Osman i Mustafa, probudili cara i gospodu pa ih zovu u lov u planinu. Osman caru poljubio ruku, podmako mu zlaćanu stolicu, šećerli mu nalijao kavu i pred kavu žeženu rakiju. Druge goste sin Mustafa služi, da popiju kahvu jutrenjaču. I kafa i rakija i šerbet i pivo čekalo pripravno u imbriku zemljenome izšaranu u cvietove pozlaćene. Takove posude vrlo su cienili Posavljani, dobavljali ih iz Carigrada, da jih iznesu na vidjelo, kad im je koje veselje u kući.

Kada su se okriepili tako, zajašili vilene ždraline, oni podju u Vučjak-planinu. Ponesoše sive sokolove, da će kretat ptice jarebice, sokolarom na čelu je veliki sokolar; povedoše hrte i zagare da će kretat srne i košute. Tom čoporu na čelu je načelnik lovaca. Hajkača je tri stotine bilo, koji će se stati na busiju. Svi čekaju spremni kod planine.

Četobaša Tankušić Mustafa barjak nosi od zelene svile i on vodi mnogobrojnu četu kroz nekoja sela mimo nizkih sgrada košanica u visoku u Vučjak-planinu. Pod Mustafom konjic uzmahuje, preturava pjenu preko sebe i Mustafu često gadja pjenom. U skok idu i ostali lovci. Koji ima konja od megdana, proigrava poljem širokijem.

Mimoprošli mnoge strmenice, kad su došli u visoku goru putem kršovitim i uzbrditim i do vode brzice studene, četobaša barjak udario. Tù su Turci razjašili konje, vodu pili, havdest uzimali, šećer jeli,

rakiju cmrkali: svak je gucnu i komšiji pruži, jedna ploska sve na tri Turčina. Kad se jošte pomolili bogu i svaki si pogladio bradu, a to čini i on, koji brade nema, pa i ženskinje poslie svake molitve glade sve do pojasa u znak zahvalnosti, što im je Bog udielio milost, da mu se mogu moliti — ustadoše, u goru odoše. Izpred šume veliko strnište. Sad će dići ptice jarebice pa puštaju sive sokolove, da hvataju ptice jarebice. Drugi odu kroz šumu u goru. Sad će kretat srne i košute pa puštaju hrte i zagare, da hvataju srne i košute. Čù se rika jelena i srna, čuje cvijuk i plač jadnih ptica. A najposlie zametnuše hajku i stadoše u dobre busije, kud moradu vuci i medvjedi. Zaurlaše po gori hajkači i digoše potjeru po klanjcih i po vlažnoj lužini planine. Vuci viju a medvjedi riču, vijaju se škanjci i gavrani. I goleme jastrebine sletiše se na lov u nižje šume. Kralji krilatice orli siloviti i brze divokoze kane omamljeni srtaše na taneta.

Selim ide od brda do brda kano vihor od gore do gore; i ostali tako idu lovci po pećinah i po ruševinah sad uz brdo sad niz brdo, preskakuju porušena drva i kamenje i ponore hladne. I umoriše se. Malena je ptica prepelica, al' umori konja i junaka. Gdjekoji je pao i pobio se, ali ne bi to za ništa na svietu priznao, pa da do smrti nosi smoljanicu brazgotinu, nego Bošnjak veli, da je skočio.

Sve se strielja, što pod oko dodje. Tad u Bosni nebi lovostaje. Danas lovci evropski, al ne zvierokradci, znadu, kad se ubijati smije, pa ti lovac za nikoje blago nebi zviercu progoniti dao, kad ju zakon ubit ne dopušta. Pravi lovac imade skrižaljku, gdje kockice biele su i crne za svak mjesec i divjačad svaku: biela kocka dopušta ubijat, a za crne drž' se

lovostaja. Tako biva gdje se oplod želi i po zemljah, gdje red dobar vlada.

Tako nebì u Bosni za tada, al' ni drugdje red još ne zavlada. Zato Selim, komu lov taj na čast, sretan bio, liep lov ulovio; tà ruka mu čvrsta a oko sigurno ko nikomu; svašta palo u stotine išlo. A kada se natrag povraćao, još ga veća zadesila sreća.

Ide sultan — ljetni dan po podne sa družinom, da će na spahiluk, gdje ih čeka gospodska večera, kakovu su sinoć uživali.

Kad su sišli sa gore pod goru i jašili kroz šumicu kukrikom obilatu prama drumu plehanskomu, spazi Selim sa Karambulata vranca svoga roda vilinjega u zahladju šumskom, gdje je vrelo izbilo iz živca ter šapori kroz šareni šljunjak i skoro već kao brzi potok šišnja obilato; tu jedna bolna ženska sjedi, druga iduć jagode joj nosi. Sladka strepnja prodje mu cielim tielom. Od ljepote njezina lica sva se gora sjala. Gleda stidna kao prva pramaljetna ljubica.

Mnogo vidje svieta i ljepote, al takove ne vidje ljepote. . . . nijedna ga ne prikova mjestu, kano ova uza žubor potoka, koju k staroj sitni korak nosi.

Oj djevojko pitoma ružice!
Kad si rasla, na što si gledala?
Il' si rasla na lov gledajući?
Il' na jelu tanku ponositu?

Tanka mlada, vilinskoga struka, bujni pupolj na vrtnom ružiku; one oči, dva sunca milote, pune nade, ljubavi, čeznuća srdca; izrazito umiljato lice, odsjev mira još ne pomućena i pokoja duše neizkusne, nevinosti rajske, sladke sreće. A svilena crna kosa spustila se niz viti stas, savijena u dvie pletenice, srebrnimi novci nakićene; na glavi joj hrvatka s ogledalcem a

o vratu gjerdan u nizovih. Bjelolika, crnooka, ljepša od svake djevojke i od jarkog sunca i mjeseca.

Ne zna se, što ga je on čas više privuklo poput magneta.

Selim stane i zapanjen gleda. Kako ju je okom pogledao za njom se je mamom pomamio, kano da je čuo onu:

Veće gledam lijepu djevojku.
I lijepa stasa i uzrasta! . . .
I lijepa hoda i pogleda. . . .

I družina bližnja stavši gleda. Osluhiva svoga mazunika, kom na licu čita osjećaje na dnu srdca, što mu dušom tresu. Svidje mu se i više no svidje. Odisaj mu izlanu na usta: — U bostanu najkrasnija ruža, od hurija najljepša divota ona 'e allah mirisava glava! Stidni cvietak, koji istom niko, još ničim dahnuo, nego dušom djevojačkom. Koja-li te majka rodi?

Prvi pogled u onu djevojku učini ga niemim, zamišljenim.

Mnogi napred odmakoše dosta, u susrete već se vratit hoće.

Ide Selim i družina podje. Nitko ne zna, tko su one ženske; njeki misle, da su gorske vile, jer ih ima u Vučjak-planini.

Mustafu će dostignuti Selim i upitat: tko su one ženske? Jere ne zna, neka ih pogleda, ali u njih ni riečju ne dira. Poslie može doznavati, tko su?

Mi jih znamo tko su.

Slučaj htio ili je sudjeno. Bila Maca; izašla je s majkom da izšeta ljetna dana po ručku po podne ravnim drumom prama gaju, pram zelenom Raju. Drum tù vodi izmedju livada, gdje je mirluh od cvieća i travke, visibabe, jagorčevine, režuhe i dozrela siena izpod sunca, kad ga lahor milo ponjihava.

Bila mati Stakićka bolestna u nutrinji prsiju. Ili je kakvi rak ili sušica?

Tada se da kako nije još znalo za liek proti sušici, što ga je izumio filadelfijski liečnik Dr. M' Langklin uštrcavanjem ugljeno-kisnih plinova; tada se je od sušice liečilo samo dobrom hranom i svježim zdravim zrakom. Zato je i Cvjeta Stakića običavala za liepa vremena izlaziti sa kćerju na šetnju prema šumi, kadikad baš u gusto hrastovlje i do samoga vrela, gdje bi na busen sjela i u šumskoj zahladji slušala šumsko milozvučno žumorenje. Ovamo bi Maca zato najvoljela dolaziti i slušati šumsku glasbu, raznolike zvukove lišća i veja; jer to se zna, da njeka stabla, kad jih vjetrić prelijeće, bolno ječe; druga mirno, tiho bruje a njeka blebeću kao stare bake. Crna topola drhće i boboče kao žena u groznici; hrastovo lišće škriplje, skriči, kano da na kojem glasbilu pucaju strune; borovo sitno lišće na povjetarcu zuji tiho kano uzdasi mora kad prelieva na pjeskovitu obalu; mirisavi bagren sitno zvižduka. I tako svako drvo svojim zvukom zvuči. A tek žubor potočića, koji se provijava kroz kamenje, gdje mu se struja vode bori šikćuć i žuboreći s pieskom i svakom inom grudjom i zapriekom. Kakva-li to divna glasba u prirodi i kako je krasna, kad ju sluša osjetljiva duša, blago čustvo mlada srdca i darovita uma nevine djevojke! Već je stari Theokrit pjevao, da je sladko slušati vjetric zapadni kad puhne, ter lišće, kad uztrepti i veje se viju; a znamo, kako je naš Radičević oduševljeno zapitao: Bože mili, da-l' veće miline ... tice poju, gore stoji jeka a kraj mene potočić žubori?

Ali da takovih časova i niesu opjevali pjesnici svih naroda i svih vjekova, to već svatko živ opaža

sam, da ljudsko srdce traži utjehe u zaklonicih perivoja, i cvietnjaka i šumske samoće.

Mustafa dojaši natrag za puškaricu, baci letimičan pogled na staru i mladu kraj vrela, gleda jih uprto, ukočeno, bezstidno, one su gotovo zastrepile od njegove zvjedljivosti.

Djevojka gleda preda se. On dodje bliže i pita, tko su i odakle su? Sazna da su Plehanke i kršćanke. Upamti si lica i vrati se k svojim natrag brzinom zavitljane kuglje.

Za ovaj put dosta mu se bilo o tome uvjeriti. Ali za Macu ne može se reći ono Saphyrovo: Sretna ruža, koja sakrivena pohotnome oku gdje na sâmom cvate, jer će ostat ne trgnuta, dok ju zub vremena ne obrùni. Vuk na ovcu svoje pravo ima.

VIII.

Selim, sin sultana Mustafa III., rodio se dne 23. prosinca 1761; na priestolje je pod imenom Selim III. stupio po smrti padiše, starijega si brata Abdul-Hamida dne 7. veljače 1789 kano mladić od 28. godina.

Za vlade sultana brata odgojivan bje u seraju medju ženami i hadumi (eunusi). Tu dobro pažen izuči ne samo alkuran nego i tursku poviest i više toga za poznavanje velikoga svieta. Dva puta izpuni mu brat želju dopustiv mu putovati jedan put u Beč i Pariz a drugi put opet u Pariz. Ostade svaki put po dugo na dvorovih. I on je u Parizu kao veliki reformator ruske države Petar Veliki proučavao sve znamenitosti od zanatlijskih radionica do učene Sorbonne i bio na grobu Richelieu-ovu te razmišljao o propasti čovječje veličine. Svaki put se dosta okoristi razširenim vidokrugom i ponese kući izkustva i novih misli. Poznavajući dotle iztok upozna tom zgodom i druge na-

rode, običaje i vrati se kući s više znanja i življim duhom.

Iz djetinstva svoga živo si upamti ne samo propast turskoga grada Balte nego i posvemašnji poraz turske mornarice kod Chiosa i Česme. Oni dani tuge medju dvorskimi zidinami, kad su izgubljene te bitke i hametom poražena turska vojska to na kopnu to na moru, ostaše mu vazda na pameti kano i dani, kadno si je gledao otca na odru. Još nestašno diete osjećaše bol od toga, što je čuo i razumio, da se Turaka uobće više nitko ne boji, najmanje žena, ruska carica Katarina II. Još i docnije on joj zavidje na slavju. Njezini gjenerali Rumjancov, Repnin, Galicin, Dolgoruki, Kutuzov, Kamenskoj te ljubimci joj Grga i Aleksa braća Orlovi i Potemkin, koji je zauzeo grad Očakov na crnom moru, svakidan su mu bili na umu kano uzori vojvodâ ali i kano najljući neprijatelji njegovih naroda, pa ih je on zato sve jednako mrzio. I ako su tursku vojsku vodili pogdjekoji izvrstni vodje, kao što je slavni Hasan-paša, mladi carević, postavši zrelijim, stvori si po težkih udarcih i gubitcih turskih sud: da Turci više niesu vojnički narod i da ni malo ne napreduju u vojnoj umjeći i znanju, dočim su baš u tom Rusi od Petra Velikoga silno napredovali. Zato već u seraju naumi, da će, kad preuzme vladu, u tursko carstvo uvesti evropejskoga duha i života ter da će obnoviti upravu, osobito zaciepiti boljih novota u vojsku. Želio bi oponašati velikane: Cezara, kad je nadvladao Mitridatova sina Farnaka i pisao senatu rimskomu kratak list: „Dodjoh, vidjeh, pobjedih“, i Suvarova, koji je nakon žestoke bitke dne 4. studenoga 1794. svladav Varšavu pisao carici Katarini II. samo ove rieči: Hura Varšava — Suvarov. Znao je on i onu, koju mu je odgovorila velika carica oponašajući nje-

gov lakonički slog: „Bravo maršale — Katarina“, da mu je taj odgovor naviestio, da će biti imenovan maršalom. Uobće valja priznati, da se proučavajući znanosti i život vladalaca svojski pripravljao za priestolje.

Najviše bi se ljutio na janičare, koji su uživali premnoge povlastice nad drugom vojskom i bili gotovo država u državi i prava kuga u carstvu.

U prvom početku za sultana Urhana (1328) i od Murata I. dalje bijahu janičari „sveta vojska sultanova,“ strah i trepet Evrope, fanatični, nepredobivi kao njekoč pretorijanci za rimskih careva i Bonapartini gardiste.

Osmanlije niesu bili narod strašan i pogibeljan poput Mongola i Tatara tek brojem i surovošću svojom, koji su pokrajine kano more poplavili i na brzo opet sa obzorja izčezli baš kao voda kada se iza povodnje sama povrati u svoje naravne struge, na koliko se nije upila u tlo. Turci su bili narod naoružan. U obće je svaki muž bio vojnik. Za malo si ustrojiše i stalnu jezgru pješadije i konjaničtva, plaćanu iz državne blagajne. Što su drugdje bili tudjinci Švajcari, u Turskoj su to bili poturice, janičari. Kršćanskim zarobljenikom, svakomu petomu, uzelo se mužko čedo i predalo na odgoj Turčinu, da ga uči u izlamu i već od malih nogu priuči kinam i mukam te prolievanju krvi; renegati dakle i u muhamedanskom fanatizmu sustavno odgojivana kršćanska za nježne mladosti roditeljem oteta, dakako izabrana djeca bijahu za prvih vjekova turski janičari. Tek poslie se počeše popunjavati izmedju sebe radi stalne obskrbe iz državne peneznice; jer je janičar imao dnevnice jednu do sedam jaspra.

S vremenom postadoše u turskih staležih za sebe stalež, ponosan, nasilan, ohol, istim sultanom pogibeljan tako, da je Muhamed II. na njihov zahtjev morao

medju nje dieliti novce, Bajazid II jim se, primajuć vladu kao novi sultan pokloniti a drugi sultani da su jim davali razne „pravice“ i riešili jih od plaćanja gdjekojih poreza. Nu kako ništa ne traje do vieka tako i bjesomučni janičari zahiriše i malo po malo izvrgoše se tako, da su bili carstvu na ruglo i sramotu. Već sultan Mahmud pokuša radikalno preinačiti sustav janičarski a poslie njega i Selim II. ali bez uspjeha. U doba dogodjaja Selima III., bijahu janičari podieljeni u dva razreda, u djelujuće, koji su uživali stalnu plaću, i pričuvnike bez plaće, nu koji su uz janičarski naslov uživali ina janičarska prava pa i to, da jim pripada sav plien prigodom plačkanja.

Selim još mladić u dvadeset i četvrtoj godini sprijatelji se sa francezkim državnikom i poslanikom u Carigradu, grofom Choiseul-om; pa ponukan ovim odašalje svoga pouzdanika učenoga Izak-bega u Francezku, da prouči upravu, koja mu se po onom, što je čuo potanko razglabati i što je sam vidio, osobito svidje. Zaklinjaše se bradom, bujnom ali još ne dugom, svojom i Muhamedovom bradom, da će u Tursku uvesti novi red.

Vladu preuze u doba po Tursku najgore kadno su Austrija sa Laudonom a Rusija sa Suvarovom porti zadavala golemih poraza; one naime znamenite godine, kad je u Francezkoj buknula revolucija, koja jest i ostaje pravi „uzrok uzroka“ svim kašnjim ratovom i preobražaju na evropskom kopnu. Jedina turska saveznica Prusija nastojaše tad o tome, da se ne poremete i ne preinače rusko-turske medje, nu tiem se veliko iztočno pitanje nije još ni najmanje razbistrilo

Koliko se je branio od vanjskih neprijatelja, više su mu ogorčavale mladjahni život bune u samom carstvu njegovom. Spaije (vlastela) podivljaše. Svaki živ-

ljaše od harača i globljenja. Seljačka kokoš priedje u spahijin obor, a on nju u — čorbu; seljak zasieče u gospodarovoj šumi drvo, a ovaj dá drvo dovesti u svoju „avliju“ a seljaka baci u klade; kad na vodopoj, viče spahija: moja je voda! Kad blažče na slog, viče spahija: moja zemlja; a on seljaku pušta konje u zrelo žito na pašu. Kad seljak u šumu, da si nasieče luč, jer nema šta da užeže u domu, viče spahija: moja je šuma; kad seljak moči konoplju, viče spahija: usmradio si mi zrak. I tako redom i zemlja, i voda i zrak — sve spada spahiji. Zna to padiša; nije mu drago, boli ga; on bi svoj život posvetio zaštiti slabih i ugnjetenih ali kako samac na milijune? Nije mu bio po volji mir, štono ga je sklopio u Svištovu: da nesmije Srbom ništa za ono, što su radili za posljednjega rata s vanjskim neprijateljem i da se u Biograd nesmiju vratiti baše (gospodari) ili janičari, koji su tù prije rata činili velika nasilja, nego se je imao boriti — reko bi Turčin ajme! — ne proti inovjernikom svojim u carstvu, proti raji, već proti buntovnim Turkom. Na Pazmandžiju (Pazvan-oglu), koji se je pobunio i s turskimi bašami iz Biograda te mnogimi prijatelji iz Bosne i Arnautske prošo bio k Vidinu, da odanle udara na biogradski pašaluk, pošalje Selim tursku vojsku. Tako mu bilo s Alipašom janinskim i sa Djezar-pašom sirskim, koji su se takodjer proglasili nezavisni, poznavajući ga samo po imenu vrhovnom glavom. U zemlji arabskoj pojavi se fanatička vjerska sekta rešabita, kojoj je začetnikom bio beduin Abdul Vahab; okuži razkoljem skoro sav narod oko svetih miesta i opustoši najljepše prediele. Moldavskoj i Vlaškoj pod zaštitom ruskom proglasiše se gospodarima Grci Ypsilanti i Morusi. Zatim mu se pojave prvi daije Fočić Mehmed-aga, Kunčuk Alija, Aganlija i

Mula Jusuf, koji sretni na oružju, razdieliše si medju se sav biogradski pašaluk na četiri iseta (diela), protjeravši Turke spahije i uzevši njihova dobra za sebe i svoje pristaše. Svaki svoju četvrtinu podieliše medju svoje kabak-daije i niže činovnike bimbaše, buljubaše i subaše. Kad su ovi postali posjednici na silu oteta imanja, iz kojega su otimali devetinu, gdje su sela bila od starine počitlučena, onda su preobratili ostala sela u čitluksajbije i po ovih sagradili hanove i čardake i postavili svoje subaše. Isto je prvi u Bosni i to u zvorničkoj nahiji počeo uvadjati Ali-beg Vidaić čitlučeći Turke i namještajući subaše po selih. Za njimi povedoše se drugi. Dakle baš medju samimi Turci nastade metež i pravi darmar.

Mjesto redovitih sudaca od sada su po naših stranah daije po svojoj volji ljude bili i ubijali, konje i oružje globili i otimali a žene i djevojke silovali; subaše bi ih izgonili u kolo, da pred njihovimi hanovi i čardaci ili pred čadori igraju i plešu, pa koja se takovu kaba-daiji ili subaši svidila, oni su ju uzimali k sebi, kadšto i dvie, tri na jedan put.

Narodu to dodijalo. Narodni poglavari i knezovi se iznajprije tajno tužili protjeranim po daijah spahijam a ovi nemogavši ni sebi pomoći, uputiše jih, da daije tuže sultanu. Sastavši se u jednom manastiru, napišu caru knjigu: da su jih daije ne samo do gole kože oglobili, nego im i hrz (žensku čast) i zakon pogazili; muž da nije više gospodar od svoje žene, ni otac od kćeri ni brat od sestre, niti je sigurna crkva i manastir — nego on, ako je jošte njihov sultan, neka im pomogne i toga ih zuluma izbavi; ako-li jim pako više nije sultan ili jim neće pomoći a on neka to otvoreno kaže, da bježe u goru ili skaču u vodu. Sultan je na to poslao daijam ferman: da su mu do-

dijale tužbe, pa ih zato pozivlje, da se okane zuluma, jer da će inače na njih dići vojsku, ali ne tursku, budući Turčin Turčina žali, nego vojsku drugoga naroda i zakona. — Kad su daije čuli i razumjeli taj ferman rekoše: Bila bi bruka i sramota, da šalje na nas Švabe i Ruse, bit će da pod tom vojskom drugoga naroda i zakona misli na domaću raju. Treba zato, da ubijemo sve, koji bi mogli biti opasni i na daije dići raju.

Što rekoše to i učiniše. Razbojnički navališe na narodne poglavare i knezove, i poznatije ljude po selih i palankah, poubiše jih, i koga uhvatiše od njihova roda i poharaše jim domove. Raji je na to strpljivost prekipila. Seljani govore: Tri sta godina lijemo nedužnu krv i vojujemo za ime Krsta, drobna čeda maču podnosimo, siede djede na kolju gledimo, otce naše u okovih težkih a matere pod nogama konjskima. I raja se prvi put pobuni te s hajduci a pod vodstvom palocije Karagjorgje udaraše na daije. Proćerani ju Turci pomogoše a najposlie i sultan poslà na njih tursku vojsku, da red uvede. I tako bi.

Sad je mislio, da će se dati na promjene u vojski i upravi, ali Napoleon Bonaparte udariv na Egipat nastojaše Turke doma zabaviti, pak otvoreno podupiraše iznova buntovnoga Ali-pašu janinskoga, zato Selim III. u savezu s Englezkom i Ruskom g. 1798. naviesti Napoléonu rat. Mamluk-bey, u Egiptu namjestnik, kad su odavle otišli Francezi, nehtjede sultana priznati svojim gospodarom, pače se i Mehmet Ali, koga je ovdje sultan namjestio naproti Mamluku, izjavi doskora ne odvisnim od njegova gospodstva. Pa tako je bivalo sad u ovom, sad u onom kraju carstva.

Selim organizuje i uvadja red i hoće pokazati svojim podanikom put k blagostanju, miru i napredku.

Dah zapadne naobrazbe imao bi iztočne pokrajine, gdje je zavladala pokvarenost i trulež, razvjetriti i novim životom nadahnuti; uciepljena zapadna uljudba na čistoj osmanlijskoj naravi imala bi iztok pomladiti. U tom duhu izdavao je odredbe i vodio svoje narode. To su znali neprijatelji Turske pa su se trsili, da to zaprieče; htjeli su, da Turska bude otvorena i krvava rana, pošiljali svoje emisare u pokrajine turske, da dižu pobune ter spletke tudjih državnika odčepljivale su, kadgod bi jim se htjelo, krv nemirnih kršćanskih naroda u Balkanih i podizale autonomije po drugih čistih turskih pokrajinah.

Godine 1802. obnovi sultan utanačenim mirom staro prijateljstvo sa Francezi. Na to mu sliedeće godine Napoleon posla u Carigrad gjenerala Brüne-a. Ovaj se jadnik nije razumio u iztočne običaje niti kretati na turskom dvoru, i tako doskora prevlada ovdje opet ruski upliv; spletkarilo se tada u družtvu englezkoga, njemačkoga i austrijskoga poslanika na račun Francezke a na štetu Turske. Selim to uvidi i uzprkos savjetu svojih diplomata odluči se opet za Francezku i posla u pramaljeću g. 1806. svoga pouzdanika u Pariz, da čestita Napoleonu kano caru i da š njim sklopi što tješnji savez. Ruska zato odaslà odmah veliku vojsku na medje turske.

U to doba namjeravao se je Napoleon zaratiti sa Prusijom a moglo se je slutiti, da će u tom ratu učestvovati i pruska saveznica Rusija. Napoleon s toga odasla po dogovoru u Carigrad izvanrednoga poslanika gjenerala Sebastijanija sa cielom reć bi vojskom častnikâ, zemljomjera i topnika, da pomognu tursku vojsku organizovati i voditi u ratu.

Pustimo medjutim tu državnu unutarnju trzavicu, znajući, da je sultan imao dosta jada, brige i posla.

On je bio uvjeren, da uza staro četničko vojevanje mora Turska propasti i da ovo mora što prije ustupiti mjesta vojničkoj vještini i nauku; nu kako uvjerenje takovo ne dolazi bez izkustva, valja znati, da je on to uvjerenje steko ne samo mladjahnim proučavanjem i sudom svršenih čina, nego i tolikimi gubitci kao vladar velikoga carstva. On je dakle išo, ako i polagano radi neprekidnih zaprieka, za izvedenjem svoga programa.

Nadje ipak vremena i za odmor od službenih posala; podieli bo si dan tako, da je dospio na sve.

Sa suncem bi ustajao i najprije sa dva ulema izmolio jutarnjicu. Onda ga preuzeše redom vrhovni dvorani vratar i ključar, koji su ga vodili u oblačionu, a ovdje ga dočeka oblačilac Khas-oda-paša, pa ga preda brici (berber-paši), koji mu je glavu obrijao (brade ne smije mu se po zakonu dotaći britva), ovaj ga predao ibrikdar-agi, koji mu je ruke oprao; ovaj otiraču (peškir-paši), koji mu je ruke obrisao; ovaj tirnakdji-paši, koji mu je nokte rezao; od ovoga preuze ga dülbendar, koji mu je šal omatao; najposlie ga prime čohodar, koji mu je gornju haljinu oblačio, a po strani čekaše šerbedji-paša sa gotovim šerbetom, ako bi hotio piti. Samo se sobom razumieva, da je svaki od ovih vrhovnih dvorskih dostojanstvenika pred njim sagnuo glavu do zemlje, sklopio na grudih drhtave ruke a onda pristupio, da poljubi padišu u ruku i na to učinio, što je bila služba njegove časti.

Nećemo ga dalje pratiti svaki dan i kod svakoga posla do ručanice i poslie; bit će dovoljno po tiesnom našem nacrtu uztvrditi, da je Selim bio strah svoga vremena a njegova ruka bič za opornike i da je sam ravnao državni korman, ali da je kao vladar dosta loše sreće bio, nu to spada u poviest, koju ne pišemo;

kakve je sreće kao čovjek bio u ljubavi, o tom neka pričaju sliedeće ljubavne zgode.

Kad je iz lova došo u dvore Osmana Tankušića, ne bijaše više gospodar svoje volje ni svojih rieči. Sve je oko njega bilo veselo, samo on snuždeu i šutljiv. Mustafa mu reče, da je Plehanka i kršćanka. U veselom razgovoru velika družtva, a svaki se natjecao, kako bi ga razveselio, on je mislio samo o njoj i kako bi ga jedina ona mogla na ovom svietu usrećiti. On ju vidje, onu prekrasnu žensku glavu kano da je planinkinja vila. Čari ove ljepotice zanješe toga prorokova nasljednika. Takve krasne glave, toga snježnobiela a podjedno ružičasto-rumena lica, očiju crnih, kano ugljen, veli u sebi, nevidjeh nigdje na svietu, odkad sam živ. Divno ogledalo dobra srdca i duše.

On ju od toga časa ljubljaše vruće, ne izrecivo, a samo se tako ljubi pravo. Selimanova duša nije znala, ni tko je ni kakove je duše Maca, ali onaj vitki stas i neobično liepo lice občarali sasvim njegovo srdce.

U polak večere ustade, da je umoran i snen. Ostavi družbu i ode u spavaonicu. Osmanu, koji ga je pratio, reče:

— Ostavi me sutra na miru; posutra ćemo na sastavak Save i Bosne na močvarnice.

Osman ga družbi izvini neobičnim hodom i naporom od zore do noći — i naviesti sutra dan počinak.

Padiša u najljepšoj dvorani trebao bi sad da legne, ali neće da ide na meke dušeke, jer zna, da nebi mogo odmah usnuti. Uzme desnom čibuk šimnikovi, zapuši ga i počne dvoranom šetati. Hod mu se i nečuje sa saga. Stane. Niz bradu si jantar naslonio. Misli. Podje opet. Gleda čibuk i lulu.

Na iztoku najprije po čibuku saznaš, da-li je vlast-

nik imućan. Uzme drugi, mirišući srebrnom dobro pozlaćenom žicom prepleteni kamiš od čeminovine, stojao je najmanje tisuć piastara; na njemu je stambulska simsija, iz simsije djul-djubek miriše ljepše boje, nego zlato, što je. Dva jantara poput zlata ulaštena spaja kolo divnimi alemi nakićeno i samo vriedno tisuć pijastara.

Dodje k prozoru, stane i gledne u perivoj, sisom od čibuka pogladi se po čelu. Divna je ljetnja noć. Po zviezdanom nebu juri mjesec; u djbunu slavuljak nježno priželjkuje svoje tugovanke. Iz perivoja lako povjetarce donosi u njegovu dvoranu miomir šarovita cvieća. On pušta guste oblake dima iz čibuka i misli na vilu u Vučjak-planini.

— Izkušenje! Napast! Silu da činim? Ne! Ne dolikuje mi zao primjer dati, pa ovdje u zavičaju daija, koje sam jedva u red natjerao. Ona mi se uvukla u srdce; struji mi po cielom tielu; prikrala mi se u dušu, ukorenila mi se evo u mozak, da o drugom ničem ne mogu ni misliti a vidjeh ju samo jedan put....

Krene od prozora, da šeće po sobi pušeći. Mjesec je svoje bliede zrake prosipao i po dvorani; sve, što je tù bilo, sumorno je i sjetno kano i njegova duša. Koliko se po svjetlosti mjesečevoj, koja se bori sa zrakami dvoranskih svietiljaka, moglo razabrati, bio Selim stasit, krasan crnoman muž, crnih očiju i brkova a bujne crne brade kano da ih je ugarkom namazao, orlovskoga nosa, visoka čela i punanih lica. Preko čela mu se navuko taman oblačak — mora da je bura u njegovom srdcu. Dugo šuteći šeće.

Bješe mu dosta duševne borbe. Zakima glavom.

— Jok! Ne dolikuje padiši, što slobodnu spahiji. A baš u ovom vilajetu vazda su spremni na bunu i raja i Turci.

*

Legne. Usne. U zoru se probudi.

— Šta je to bilo? Kakvi je to san? reče, osjetiv se budan.

— Hà, san je klapa, kaže poluglasno.

Kad u jutro poslie kafe, dá si ipak dozvati na glasu šimljaničkoga hadži-derviša, koji je bio na grobu prorokovom, pa se netom vratio s puta. Tomu izpriča svoj san ovako: Ukaza mi se u oblaku prekrasna hurija, tanka mlada, vilinskoga struka, bujni pupolj na vrtnom ružiku; crne oči dva sunca milote, pune nade, ljubavi, čeznuća; izrazito umiljato lice, odsjev mira još ne pomućena i pokoja duše neizkusne, nevinosti rajske, sladke sreće; a svilena crna joj se kosa divno spusti niz viti stas tielom, savijena u dvie pletenice; sve je drugo te divotne ženske sakrivao veo od oblaka. Ta mi se je ženska nasmješila blaženošću, koja srdcu godi, a na to se razdielio oblak, opazih joj divnu bielu ruku i u ruci crvenu ružicu, koju meni izpred nogu baci. Daj, dervišu, tumači mi sanju.

Najprije se derviš pokloni do crne zemlje a onda poljubi skut od sultanove gornje haljine i reče:

— Premilostivi, svemožni gospodaru i čestiti care! Ti si u snu vidio vilu, ona ti je obuzela dušu te mnogo misliš na nju i ona te opominje na Muhamedovu baštu i slasti, koje te ondje čekaju.

— A šta dalje?

— Ruža znači krv.

— Krv? prekinu ga naglo sultan. Tako i ja mislim. Ja ću onu vilu zadobiti u krvavom boju.

Derviš se ne usudi protusloviti tomu pravomu ili krivomu proročanstvu. Šuti kano riba. Sultan ga bogato nadari i odpusti.

Opet se zamisli.

— Bit će najbolje, da ja odem odavle, dok se niesam opržio i osramotio. Ja ću ju zaboraviti.

Bio sat ručanice; pozovu ga na ručak.

— Da ručamo, ali objedovat ovdje ne ćemo. Važni posli trebaju me u Stambulu. Odmah po ručku učini da idemo, reče sultan Osmanu.

IX.

Na Tominje poslie podne u Plehan dojaše dva Turčina kradomice da jih tko ne vidi. U tiesnoj ulici kod čaršije sjašu s konja oba i privezaše konje k živici pak se šćućure i sjednu turski pod živieu kod prelaza Stakićeve zemlje, kud prolazi svaki dan na bunar u to vrieme Stakićeva Maca.

Malo bilo za dugo ne bilo, eto Mace sa štuckom po vodu. Već je prelaz na ulicu k čaršiji prešla ne sluteći kakva kob ju čeka. K njoj priskoči iz busije Ture i uze ju za desnicu ruku a rubac joj baci preko glave ni da vidi ni da vikat može. Drugi Turčin privede mu konja a na konja onaj Turčin skoči i povuče djevojku za sobom; bacio ju na konja pred sebe, tri put ju je opasao pasom a četvrti od uzde kajasom. Pomago mu u svem drugi Turčin; jer djevojka oteti se htjela, branila se nogam' i rukama i cvielila ko pod nožem da je. Sve se to sbilo u dva očja trena. Srdce joj hlepeće kano vrba nad vodom, htjela bi vikati, govoriti ali joj neda uzjecaj. U tom trenutku zelen bi se bor posušio.

Mahnu Turci preko polja ravna kano zviezda preko neba sjajna. Pod Mustafom lastavica crna a pod slugom sraka mrkolasta, krilonozi više ptice u zraku leteće no konjici po zemlji bježeći; kad su stigli iz sela na polje, gdje se nebo upire na zemlju, ciknu konje oštrim mamuzama da ne stanu, ne čekaju biesa.

Krilonozi lete konji vilenjaci kano hitre ptice, a jahači k sedlu prikovani. Što je ravna to se zaokreće, što je brda u doline slieže; pokraj druma posahnula trava, na stablih se olomljuje granje, kako jaše dva dobra jahača. Iz kopita kremen vatru daje, kada konji zemlju izbacuju, iz čela jim gromovi pucaju, iz očiju strieljaju im munje, iz ustiju rodna kiša pada, iz nozdrva zelen plamen liže a ušima vedro nebo striže; pjenu meću preko jašilaca. Tako prošli Drventu, pa Foču, Pudašnicu, Pisak, Tješanj, Žepče, Golubinje, Orahovicu, Vranduk, Gradišće, Travnik, Vitez, Busovaču, Jehovac, Kiseljak, Rakovicu, dok su pali u Sarajevu. Lošu konju i lošu jahaču osam dana o Petrovu danu ima puta k bielu Sarajevu a Mustafa u tri dana stiže i badnjak ih kod vezira nadje. Vezir ih liepo dočeka i prijazno primi u starom konaku. Bilo po želji i fermanu sultanovom. Macu od tuge bolnu, od puta umorenu predade u harem svojoj Djelmi a njezina pratioca primi u divanu i ugosti, kako se dolikuje u tom velikom stanu gradjanskoga i vojničkoga upravitelja, za izaslanika u carevom osobnom poslu. Maca nije vidila od suza ni kud hodi po konaku u harem, a kako da zna, u koji je grad dojašila i kakov je to grad?

Sarejevo bijaše posvema iztočni grad: kuće većinom u vrtu, na kućah maleni prozori sa rešetkami u onih sobah, gdje su žene. Džamija preko tri stotine a kuća i javnih zdenaca ni broja se ne zna; čaršija posried grada na desnoj obali rieke Miljacke zauzimaše već onda prostor od polak ure hoda a vodjaše na nju preko petdeset dakako tiesnih ulica. Sarajevo utemeljiše (g. 1465) naši plemići Sokolovići i Zlatarovići, koji su u Bosna-vilajetu prvi primili izlam i tim se poturčili a sagradiše ga na razvalinah Vrhbosne; ime

mu od saraja, koji si je po carigradskom dvoru tu sagradio carev zet vezir Usrenbeg.

Milota je pogledati bujno Sarajevo iz daljine sa zapadnih i južnih obronaka visoke trebevićke planine, kako se je u zelenilu po dubokoj dragi razširilo medju dvima planinama Igmanom od zapada i Trebevićem od juga. One nebrojene vitke u zraku blistajuće se munare, pak tube i tornjevi, ona stara janičarska kula, tri rieke, mostovi, razne sgrade, vrtovi pa ona bujna poljana prama zapadu i one po briežuljcih i podnožju gorâ razsijane kule begovâ i ljetni dvorci sarajlija stvoriše tu prekrasnu panoramu, kojoj nema na daleko u širokom svietu ravne. Maca je nije vidila niti se njezine ljepote naužila; jer je sve to letimice kroz suze gledala.

Najprije prodje kroz prostoriju ropotarnicu gdje je bilo svega i svašta, što redovito ne spada u nijednu sobu, ljepšu barem ne tako da se vidi; onda dodjoše u predsoblje već ljepšim pokućtvom urešeno, i česmom u vis vodu bacajućom, zatim u sobu, koja je bila uredjena poput divana pa je valjda i bila soba za primanje i razgovor gostinja. U toj sobi bijaše svega, što gospodje rada vide i traže po dućanih, gdje se prodaju uresnine i dragocjenosti. Do te sobe ima lievo prostorija ljetna kao doksat ali uredjena poput divana samo što je ovdje na stotine u cvjetnacih bilja i mirisava cvieća. Svi turski divani uredjeni su po istom propisu: na podu prostirači da jih je milota gledati, po stienah tapeti, arabeske i uresi da je prava ljepota, u izdubku stiene treba u odličnoj kući da su uresne posude s hladnom vodom, koja u prostoriji zrak hladi; soba je parapetom podieljena u dvoje; u jednu polovicu dolazi služinčad, u drugoj se nalazi domaćin i njegovi gosti. Uza stienu na uzvišenom prostoru je

širok divan od jednoga do drugoga kuta; na tom divanu ili u sobi nastrtoj mutapi i sagovi a na okolo ogradjenoj jastuci, sjedi domaćin ili domaćica po turski — podvitih nogu. Kupalište, ako nije uz ovu sobu, obično je pod njom razi zemlje ter iz ove sobe ide se neposredno skalinami u kupaonu, gdje žubore mali vodopadi. Kupaonu mora da ima i mužki i ženski divan. Gdje je kupaona uz divan, uz kupaonu je, ili pako neposredno uz divan, soba blagovaona.

Kad se je, kako je Djelma mislila, Maca već dosta odmorila, povede ju u blagovaonu, iz koje se je osjećao zadah prijatnih jela. Tu ju dočekaše ine ženske harema i gledaše kano kakvo čudo. Posjedoše kako koja htjede ili po redu morade a Djelma si Macu posadi kraj sebe. U zlatnih djeferlićasih nošena je čorba od pirinča, pak japrak s lukom, pak sladka pita bakljava pak onda poslastice kojekakve, i šerbet i sladko. Maca od svega neokusi ni malo na sve prošnje Djelmine i ostalih drugarica; još ne privikla gorčilu mišljaše: volim umrieti nego-li živjeti bez roditeljâ i moga Gojka ter biti u haremu turskom.

I sad bolestna bijaše tako liepa, da su ju u haremu odmah sve zavoljele. Možda i zato, što su znale, zašto je tu i kamo ide. Ne treba nam ju ovdje opisivati. Bog samo može stvarati riečju, a pero ne može dostojno posabrati u kiticu sve ruže, sunce i zviezde, noć i nebo da se mora reći: sviet je ovaj krasan a samo je Stvoritelj krasniji od njega. Nu ipak se na Maci vidi, da je istinita ona rečenica: što zoveš na zemlji liepim, što te napunjuje dražešću, što ti duh zabliješnjuje, sve to pokazuje tragove suvremena razora. Sjedjaše tu kano pramaljetni cvjetak, ali se je na njoj opažalo, da ju je naglo jašenje oslabilo, da ju je mraz — opurio.

Ajmeče se sirota djevojka na sudbinu svoju i ne taji, da ju više ne veseli živjeti pak da nadje djenet na ovom svietu, rajsko vrieme bez oblaka i vjetarca laka, gdje se čuje pjesma vječna i gdje vlada radost svaka, gdje bezbrižno živi svaki i u zdravlju i mladosti i u vječnom uživanju. Žali, što nije imala uza se otčeva samokresa, da ubije svoje otmičare ili makar sebe; kad ne može biti Gojkova da ne bude ničija.

Djelma je i poslie svega toga vršila vezirovu zapovjed po najboljem znanju svojem: tješila biednu Macu i ovako i onako, proricala joj liepe sretne dane i — kule u zraku.

X.

Na Matijino oko deset sati donesli su na plehansko katoličko groblje Nenada Žeravicu. Siromah nije prebolio rane. Glasoviti hajduk umre svojom smrti; kako mu je izteklo mnogo krvi prije no su mu povili ranu u Šimljaniku i on slab silio se pun sat hoda da dodje k prijatelju na stan, oboli težko. Sve se činilo jelom i pilom, da mu se krv nadoknadi, da ojača na tielu i ozdravi, ali on se sušio ter sama kost i koža u oči goda sv. Petra na stolici izdahnu dušu. Ubile ga neprekidne groznice.

Na sprovodu naricala ga plaćena narikalja žena. Taj stari židovski običaj, sramoteći nas pred prosvjećenimi narodi, trebalo već davno da se dokine.

Na groblju bijaše od dasaka sbita kolibica, u koju jedva stane šest ljudi. Takve kolibice sa malenim žrtvenikom nalazile se onda u bosanskih župah, na njekih nije bilo ni vrata. Nu onda je bilo tako, da se je žrtvenik, gdje je trebalo, uz drvo prislonio ili na sohe stavio. — Pred kolibicom iliti kapelom na groblju, gdje su fratri običavali služiti misu, bilo je štokakvog drvlja,

da gologlavomu puku predpodnevno sunce moždjane ne opeče.

Bošnjaci u velike ciene svoja groblja. Nitko od Isusovih sliedbenika nebi prošao mimo a da ne skine kapu i ne stane. I ženske stanu. Svatko se prekriži, pozdravi sv. Bogorodicu ter izmoli tri očenaša za pokojne, da jim se Bog smiluje a tim se podjedno pokojnikom preporuči, da se za-nj mole.

Na turskom groblju stupići od kamena pješčenjaka ili od mramora nagnuti su svakim pravcem i bez reda raztreseni; na mnogom je na vrhu okrugla čalma a vide se i tragovi boja i napisa; njeki su šiljasti, njeki povaljeni a njeki odkrhnuti tako, da na njih nema ništa od čalme.

Zadušnice za Nenada služene su kod otvorena groba. Silni je tù stojao narod obojega spola. Došli znanci, da mu izkažu posljednju počast. A tko u toj okolici nije poznavao čestita harambašu Nenada? Bio on ondje ugledna osoba, štovan radi plemenita srdca i čelična značaja.

Poslie mise imao se sahraniti. Krasnu-li mu je besjedu na otvorenom grobu izgovorio redovnik fra Marko. Bio mu Nenad muž srdca junačkoga, sivi soko i delija, višim duhom nadahnut i bi reći stvoren za nješto višega i plemenitijega. Što je reko, poreko se nije, i s kim s' ogleda, uteko mu nije. U krvi je sablju napojio . . . Krvave mu ruke do ramena . . . Vele ti je glava odsjekao ... Poginuli junak srtao je u pogibelj i lomio vrat . . . A što ga je na to tjeralo? Ljubav naprama domovini, ljubav za slobodu. Oprostio se trudnoga života i otišo Bogu na istinu. Umro je kano pobornik i osvetnik vjere i poštenja. Mir njegovoj sjeni ovdje a duša mu uživala raj!

Nije bilo oka, na kome se nije zasjala suza o

podnevnom suncu. Dok narod zna za drugi, bolji život, neće ga ni na ovom svietu minuti po gdjekoji sretniji čas.

Kad je fra Marko još svetom vodicom poškropio u otvorenom grobu lies i sa lopate na-nj dobacio zemlje, svak je nastojao, da Nenadu dobaci grudjicu na lies. Skoro se grob zapunio. Onda se ljudi razidoše sa groblja tužni i žalostni kanda su sada sahranili otca, mater, sestru ili brata.

Na zasutom već grobu, koji jošte grobari rede, nepomičan kano ustobočeni stup stoji Gojko pognute glave a očiju kano da su godinu dana bujile u suzah, i govori:

— Liepe nade tvoje, dobri moj Nenade, a po tebi i nade moje uništi nemila smrt. Dan na dan osvanjivati će sunce kao što osvanu i danas i obasjati ovu mogìlu tvoju, ali tebe više ogrijati ne će. Jaoh meni do vieka! Junačko tvoje srdce ogrija mene i pripravi za junačtvo. Ti me učaše trpiti i stradati po zapovjedi naše svete vjere. Ti mi užeže ljubav k domovini i slobodi a osvetu svemu što je tursko Blago tebi, jer te za grobom prati dobar glas. Ja ti evo zadajem rieč: da. ću na te do zadnjega svoga časa mislit. Nadjem-li Macu živu, koju si osvetio, ona će na ovom grobu redit cvieće, dok nas jednog bude, neka miriše grob, u kojem ti počivaš. Pokoj tebi!

— Amin. Tako.

Rekoše izza njega tužnih lica stojeći njeki znanci i Mile Jakšić. Blago njemu, gdje je poginuo, divne-li ga oči oplakaše; divna-li ga ožališe usta!

Na grob će dobiti ogromnu ploču, koja bude imala mira od Turaka kako križ nebi imao. Dodje na nju i nadpis a ne će slova biti plitko urezana, kako to običavaju činiti Turci na mehkom kamenu,

kad više bašluka (nadglavja) urežu, tko tù počiva. Zato je svaki turski spomenik kratkovjek.

Sa groblja išli sprovodnici u hrpah i povorkah prama palanki. Mnogo ih išlo sa fra Markom. On odgovara na upite: da Cvjeti Stanića okrenu na bolje od izpoviedi i posliednjega pomazanja; da ju duh drži i kriepi; da je u nje vjere i ufanja, a to je ono, česa čovjeku treba. Vjera brege prenaša. Vjere je čovjeku treba kano zemlji sunčanih traka, kano moru plime i osjeke, kano travici, sunčanom žegom zapekloj, hladne rosice, da uzmogne živjeti Ufanja mu je treba da uzmogne trpiti. Može više od čovjeka pretrpjeti jazavac, može zatvorena žaba dulje gladovati no čovjek, ali na svietu nema stvora, koji bi u protivštinah jači bio od čovjeka. Reče mi posljednji put bolestnica: Rada bih ovaj čas s ovog svieta prošla, samo da još jedan put vidim Macu svoju. Ufam se, dat će Bog!

U takovom razgovoru dodju u Plehan.

Pred župnim dvorom dočeka fra Marka mlad fratar od kojih dvadeset osam godina, držeći šešir u ruci i klanjajući se duboko.

— E, Sale, Bog s tobom! Odakle ti k meni? upita veselo fra Marko.

— Ravno iz Carigrada, otče Marko, odgovori mladi fratar.

— Nosiš-li viesti meni ili ideš dalje? upita opet fra Marko i pruži mu ruku.

— Vam, otče Marko. Neidem dalje van po vašoj odredbi.

Salezij Lalić zvao se taj mladi franjevac, carigradski putnik. Ovisok, suh čovjek, suha obraza, kratke kose, kratkih nu punih brkova a obrijana vrata; očiju malih, mrkih a nad njima obrva debelih. Poznato je

bilo mnogim, s kojimi je bud u kakvom poslu obćio: da se nikad ne znoji kao ni kip od mjedi.

— A, jesi-li se uznojio Sale na tom dugom napornom putu? pita Marko.

— Niesam otče Marko, kao nikad. Putovo sam lagodno samodrug. Bio u našem samostanu u Carigradu, njeki svećenik zagrebačke biskupije skoro puna dva mjeseca na liečenju južnoga podnebja, pa kad je odlučio, da se vrati kući kopnom kroz Bugarsku i Bosnu, dade mu gvardijan mene za pratioca, koji poznam ove prediele.

— Pa gdje si ga ostavio?

— Ovdje je. Saznavši, da ste u službi od kuće, odišo je palankom, da ju razvidi; želio sresti ovdašnjeg imana (župnika); rada govori s Turci, čini mi se proučava njihove uredbe i život.

— E, taj putuje za liek i za nauk.

Tako govoreći udju obojica u župni dvor i prizemnu sobu. Salezij predade sad fra Marku pismo od pobratima fra Bone Martića, gvardijana carigradskih franjevaca. Fra Marko čita, kima i maše glavom, i dočitav reče glasno:

— Ha, mislio sam nješto takova, nješto slična, ali tko bi se tome dosjetio?... Je-li moguće?...

Salezij u prikrajku kraj vrata stoji tiho i nepomično da ne smeta.

— A, znaš-li ti, Sale, što ovdje pišu? pita fra Marko.

— Ne znam, otče Marko, kako bi znao? Meni je gvardijan Bono reko: Nosi to pismo u Plehan i predaj ga u glavu fra Marku Baltiću; nikomu drugomu, jesi razumio?

— Hà, tako! Dakle ne znaš? doda fra Marko. Ostani ovdje, čekaj druga svoga pa odpočini, dok ja

dodjem. Skoro sam natrag pa ćemo objedovati. Idem još po jednoga gosta.

Kano ptica lastavica odprhnu fra Marko u dom Luke Stakića. Ovdje se prostira stol, uz koji već sjedi u svom naslonjaču suha, blieda, slabašna domaćica Cvjeta. Luka izza nje vadi nješto iz ormara.

— Bog s vama, mili moji! reče, idué u sobu fra Marko.

— Bog i s vami, otče Marko, odgovori glasno Luka, zatvorivši odmah ormar i pošavši prama došlacu, da mu pruži il poljubi ruku. Što je Cvjeta kazala, nije bilo čuti, nu na gibanju njezinu vidilo se, da se je htjela ustati, da ide i ona pred došlaca, ali joj to ne dadoše sile oporavljajućega se tiela, a ne dade ni fra Marko, koji odmah dovikne:

— Cvjeto, ti ostani mirna, gdje sjediš; volim te tù vidjeti, nego-li opet u krevetu. Hvala Bogu, da te vidim na stolcu, to me kriepi nadom, da ćeš nam ozdraviti. A gdje je Gojko? upita udilj fra Marko.

— Mora da je u kuhinji ili podrumu; malo prije je došo sa groblja, odgovori domaćin.

U taj čas udje u sobu Gojko s ćuturicom u ruci; poljubi fra Marku ruku i stavi ćuturu na stol.

— Sjednimo svi k našoj bolestnici, reče fra Marko. I posjedoše; lievo i desno stariji a Gojko naprama njoj.

— Donio sam znamenitih viesti za vas. Smirite se. I ako su vesele, treba jih čuti spokojno.

Nitko niti ne dahnu, tako su željni veselih viesti.

— Maca je živa.

— Živa? — Gdje je? uleti tihim pitanjem bolestnica u rieč.

— Cvjeto, mir, rekoh; sve ću kazati, ali ne mojte nijedan razdraživati a ti najmanje.

— Ne ću. Ne ću; odvrati bolestnica polutiho i dugim naglasom.

— Dobio sam odgovor na moje pismo, gdje mi se pouzdano javlja: da je Maca živa i zdrava sada u — Carigradu; ondje je i beg Mustafa Tankušić.

Fra Marko popostane poviedanjem; jer je na Gojku opazio, kako je uzdrhtao i u očiju uzbiesnio.

— Ne govori ništa, dok ne svršim, reče fra Marko, opaziv da hoće Gojko da nješto reče.

Gojko se smrkne; šuti.

— Težko mi je sve potanko pripoviedat, kad ne znate spokojno slušat. U kratko vam dakle kažem: Mustafa je postao bostandžipašom i zapovjednikom sultanove tjelesne straže a Maca je predana u — sultanov harem.

— Bože! kliknu kano na jedan dah sva trojica Cvjeta, Luka i Gojko.

Pustimo ih za čas u njihovoj gluhoj šutnji. U grlu se svakom rieči dave, rieči žurne, strašne i krvave; niti šaput niti uzdisaji ne mogu jim prodriet u očaji. Potraja dosta dugo.

— Ja ću onamo. Težkom mukom izlanu to Gojko kano kakvi bekavac.

— Ti ćeš onamo, izreknu u isti mah Luka i Cvjeta.

— I ja mislim, da ideš; zato i dodjoh amo, doda fra Marko. Dosta dugo te zadržasmo uz bolestnu Cvjetu, a vidiš, kako je dobro te niesi lutao po svietu nepravim putem. Neka ti sve za put spreme a ti hodi danas k meni na objed, da se dogovorimo i utanačimo, s kim i kud ćeš u Carigrad ići i što ondje raditi. Do odgadjanja nije; što prije to bolje da ideš.

Iza ljubezna dosta kratka razgovora ustadoše i odoše fra Marko i Gojko u župni dvor.

Tu u sobi nadju Salezija i neznana svećenika.

— Ivan Švear, iz Hrvatske —

— Svećenik biskupije zagrebačke, presieče mu rieč fra Marko, pružajuć mu ruku. Tražili ste lieka na jugu a sad se vraćate kući. Je-li bolje no je bilo, kad ste pošli u Carigrad?

— Hvala Bogu i prinćipskim otokom, reko bi da sam ozdravio, odpovrne mladi svećenik. U onom zraku lako dišu i najslabija pluća a iz onih kupelji i kržljavci izletaju lahki kano sivi sokoli.

— Sjećam se i ja na ono plavetno nebo sa prebielom kudeljicom i na ono srebrno more od nikomedijskoga zalieva sa briljanti. Romantični predieli onih strmih hridi i onaj azijski Olymp s vječnim sniegom u oblacih, ostat će mi vazda u pameti, nastavi fra Marko.

— Mnogo sam se ondje bavio, uobće u Carigradu i okolici štošta nagledao i puno naučio.

— Dakle utile dulci.

-- Mogu reći: nulla dies sine linea.

Tako domaćini odgovori muž oko trideset godina ni visok ni malen, suh i koščat, golobrad, poduguljasta prijazna obraza. visoka čela, crne kose a očiju nalik na bademak, punih miline, grudi uzke i tiesne; u govoru i ponašanju veoma ljubežljiv. Takov bijaše onda virjanski kapelan Ivan Švear Ivanićanin.

Malo za tim posjedoše oko stola u blagovaoni ti naši znanci i više ukućana franjevaca. Jeli, pili i veselo se razgovarali, što no rieč o svemu i svačemu. Nàdala se i Švearu sgoda kazivati svoja opažanja o geniju iztoka i o razluci izmedju iztoka i zapada.

— Na iztoku ljube sporost, mir i postajkivanje, vršak blaženstva u bezposlici duha i tiela; na zapadu radinost, pokret i ne prekidan napredak; iztočnjaci zatvaraju svoje žene u hareme a zapadnjaci puštaju svoje u podpunoj slobodi, da idu kud hoće i da se nose kako hoće. Kod nas se očijuka na ulici, u crkvi, na sielu i prelu: mladić

se približi djevojci, pa ako se zavole poslie blažena ljubakanja, eto ti braka; turski mladić ne vidi djevojčina lica, dok ju ne dovede u bračnu odaju; a od onoga časa ju više bez koprene rodjaci ni braća dà ni vlastiti otac ne vidi. Iztočnjak se podaje sliepo k' smetu (udesu) došlo što došlo, zapadac snuje i radi, da mu bude onako, kako sam želi. Iztočnjak svome rodjenčetu nadjene ime tekar sedmi dan po porodu, a naši odmah na krstu; na iztoku nose u zaručnikov dom pod nebnicom zastrtu zaručnicu, koju si je kupio ko mačku u vreći; kod nas si dodje sa svati sám vjerenik po zaručnicu, kojoj dražesti ne sakriva koprena, a ona mu donjela miraza, Turkinja svomu samo svoje ruho i po koju robinju; naši mrtvaca u zatvorenom liesu nose lagano i dostojno na vječno počivalište, iztočnjaci nose ga u otvorenom liesu, a žure se kanda su ga ukrali.

— Jest istina, tako rade; reče Gojko. I glavom napred okrenutom u tabutu (liesu) nose ga na groblje a mi naše nogama napried.

— A kad ga zakopaju, nastavi Švear, onda nad glavom ostave u zemlji otvor, da pokojnik bude čuo tugu i plač svojih na ovom svietu i mogao primiti koju kaplju ružične vode ili miris cvieća.

— I stavljaju na podnožju groba dva sjedeća kamena angjela Nekira i Munkira, koji po muslomanskom praznovjerstvu imadu suditi pokojnikovoj duši, reče jedan fratar.

— Gdjekoji sultan postavio je na groblju i nadgrobni kamen svome — konju, ako ga i nije obrnuo put Meke, kano što obraćaju pravovjernike, doda Salezij.

— U nas bi ga na crno izvoštili, tko bi se usudio konja ili psa sahraniti u posvećenom groblju, reče jedan mladji domaći fratar.

— Dà kako. Takova šta ne pada nikomu niti na

um u naroda kulturnih, nadodà fra Marko. U jednom smo ipak blizu Iztočanom. U nas namještaju u grobu svećenika licem prama iztoku a nesvećenika k zapadu. Ali to znači: kad uzkrsnu iz groba, da će svećenik odmah pogledat vjernikom u lice i ovi njemu; on ima svjedočiti, da je vjernikom navieštao rieč božju i svete tajne a vjernici, kako su ih čuli i primali.

— Još sam više opazio razluka u običnom životu, nastavi Švear. Tako u odjeći. Kod nas je po modi tiesna i k tielu salivena, na iztoku duga i široka, koja se ne mienja po modi, već je onakova kako ju pokazuju stari spomenici asirski, babilonski i vremena Abrahamova. Tako je golema razluka u gradnji kuća, u obradjivanju polja, u gotovljenju jela i kako se jede. Doduše sada ne jedu iztočnjaci ležeć kao njekoč, što su poslie poprimili Grci i Rimljani, ali Turci uz nizki stolčić sjede podvitih nogu i osim juhe sve jedu golimi prsti; dok jedu ne piju a po jelu piju vodu i šerbet; svega toga u nas nema. Mi se, hoćemo-li koga pozdraviti, odkrijemo; iztočnjak se nikad ne takne svoje čalme! Kod nas pozdravlja prije niži višega, na iztoku obratno viši nižega. Mi zovemo k sebi kažiprstom okrenutim k tielu mičući, iztočnjak razširenom rukom od sebe okrenutom. Kod nas kad sretnemo na ulici dostojanstvenika, smjerno ga i duboko pozdravimo a gledamo, koliko hoćemo, u Iztoku je pako običaj, kad vladar izjaši ulicom, ili ga na nosiljci nose, da se svatko od njega ima odkrenuti na protivnu stranu i ne smije gledati svoga vladara. Kod nas se davaju za odlikovanje redovi, koje nose na prsiju; iztočnjaci pako davaju počastna odiela — halat (odakle naša gala), čelenke i dragulje, koji se nose na prikrivaču glave. Kod nas konji imadu grivu na desnoj strani i desno se na njih ide, kad jih treba zajašiti; iztočnjaci čine to s lieva i konji im imadu grivu na

lievo. U nas je leptir znamenom nestalnosti i nestašnosti: kod iztočnjaka pako znamen stalnosti i postojanosti a to zato, što noćnjak leti oko svjetla, dok se sprži. I tako vam je toga još tušta i tama, gdje iztok stoji zapadu u podpunoj oprieci. Toga svega niesam ja prije znao i nije mi žao te sam se naučio. Ja sam dosad mrzio turstvo, što je narodu našemu uništilo samostalne države i otelo slobodu, nu mrzim ga više radi vjere, koja je praznovjerjem i probitci svake vrsti promjenila te barbarskim učinila sav iztočni sviet i upropastila prosvjetu Evrope.

— Donekle se varate, dragi prijatelju! reče fra Marko. Muhamedanizam je istinabog pogubno i destruktivno djelovao na sve strane našega narodnoga života, ali usupor nauku i nasilju svomu, medju višebožci istočnoga svieta utemeljio je štovanje jednoga boga; proglasio jedinstvo Boga kao što je u Židova i kršćana. Danas u jedno božanstvo vjeruju stotine milijuna ljudi od žalova Maroka do Himalaje i od sriednje Azije do sriednje Evrope, koji su bili pogani. A evropsku prosvjetu nisu uništili iztočnjaci. Vi znate, kad su u osmom stoljeću Arapi osvojili Španjolsku, da su donjeli civilizaciju kojom bi se ponositi mogli i najprosvjećeniji evropski narodi. Maurijski vladari živili su u mramornih palačah, kojih vrtovi i dvorišta bila su pravi perivoji puni zelenila i cvieća, vodometa i mramornih nakapnica; u ovih je voda hladila zrak a stabla sa širokim lišćem pravila sjenu, da je bila prava milota tu počivati i plandovati. Lavsko dvorište u arapskoj kraljevskoj palači Alhambre u Granadi samo je vriedno pol Carigrada. Pa i drugih Arapa! Kovni vodovodi i mramorna kupališta u sobah njihovih zaista su dokazom ukusa i naobraženosti. Stiene jim u sobah bjehu uriešene najdivnijimi mozaici i za podnevne žege sipila je umjetno priredjena kišica iz

*

raznobojnih stakala sa krova, da zrak hladi. Umjetnost je onda cvala najljepšim cvietom, na pr. pokućtvo im bilo od dragocjena drva, urešeno srebrom i sedevom; zimi im prekrasni perzijski sagovi pokrivali mramorne stiene i podove. I znanosti bile su u cvietu za maurijskoga vladanja: bilo onda u Španjolskoj velikih filozofa, prirodoznanaca, botanika, kemika, zviezdoznanaca, liečnika, jeziko-slovaca, povjestničara, matematika; vi ste bez sumnje čitali, da je katalog Alhakem-knjižnice sam imao četrdeset svezaka. Mauri su početnici liepe knjige i pjesničtva a slavni gojitelji ozbiljnih znanosti poviesti, statistike, zemljopisa, kronologije, numizmatike, zoologije i drugih; tà njim ima Evropa zahvaliti i za tako zvane arapske brojeve! Al kako eto dolazite upravo iz Carigrada, sjetit ću vas samo na vodomet sultana Ahmeda III. na trgu pred serajem. Ona sgrada od biela mramora urešena bezbrojnimi nakiti, puna pozlatâ na modrom dnu, mozaika od sto boja, arabeska od hiljadu likova, čudo nježnosti i bogatstva, prava divota, zar i ona nije dokaz kulturnoga duha od sto i koju godinu prije? Pa i mošeja sultana Selima sa one vitke četiri munare i veličanstvenom kubom spada zaista medju najkrasnije gradje na svietu. Da ste se uspeli na vrh koje munare, morali biste proći tristo i petdeset stepenica, ali biste zato i uživali razgled, kakova se riedko gdje nadje, kažem vam divan vidik, koji trga uzklik iz duše. Vi bez sumnje znate, da je vršnjak Karla Velikoga kalif Harun al Rašid, koji nije znao ni čitat ni pisat, utemeljio u Bagdadu sveučilište a pisalo se o tome, da su tada svaki dan deve ciele tovare knjiga nosile u grad, da budu imali što čitati djaci, kojih je bilo na stotine. Tako su tada, gospodine moj, Samarkand, Fez, Maroko, Ispahan i druga mjesta u Africi dobila škole za višu obrazovanost. To sve ne da se sakriti a da se nebi znalo.

Dakako da su se Arapi za vlade zadnjih kalifa vrlo izopačili, kadno su se Osmanlije dočepali vlade na Iztoku. Pa kad su poslie Mauri proćerani iz Evrope, zar je dalje napredovala kultura u Španjolskoj ili barem ostala na zauzetoj visini? Ne, brate, poslie kršćanske inkvizicije, kraljevina je opustošena, palače propale, a puk osiromašio do zla boga.

— To je sve istina, otče Marko, ali ja nalazim, da je Muhamedova vjera jedva šta bolja od politeizma poganskoga. I poganski narodi imadjahu svega toga, što nabrojiste; pače imadjahu filozofa, kao što je Plato i Sokratovi učenici, koji su iznjeli znatnih pojmova o moralu i takova načela, koja se nalaze u evangjelju. To se zna, da je u starih republikah bio veći broj robova nego-li slobodnih; uz onu nešavršenu vjeru moglo je postojati onako nesavršeno družtvo, gdje je samovolja pojedinih gospodara držala robove u dužnosti i gvoždjem nadomještala ono, česa nije podavala moralna moć vjere. Al nije-li raja uz alkuran danas isto, što su bili njekoč robovi?

— Dà, i kmetovi vaših plemića sve uz kršćanski nauk, odgovori Marko. Ne zaboravite, u kakvo se je doba i kako pojavilo kršćanstvo? Pogani su dopuštali čedomorstvo, dozvoljavali razkid bračne sveze, koja je prva družtvena spona; stidljivost i čovječnost niesu se brojile u red vrlina; čestitost i zakonitost niesu se cienile preko granica domovine; narodi su imali druga načela, nego-li pojedinac gradjanin; te su kolebali izmedju anarhije i despotizma; blud je bio javan; prekršaj umjerenih običaja odobravao je zakon; zvierske borbe u cirku i areni uništavale su narod, u kratko: strahovito varvarstvo uzpelo se do vrhunca za vladanja cara Augusta. Onda je došlo kršćanstvo sa idejami bratinstva i čistoga čovjekoljubja pa je izliečilo ta i jošte mnoga

druga zla. Mudriji od Sokrata, rječitiji od Platona, koji ni svojom rječitošću svomu zakonu nije mogo u nijednom trgovištu Attike steći pristaša sin siromašnoga tesara iz Nazareta sa dvanaest ribara obratio je sviet tako, da je ovaj napustio svoje bogove, svoju vjeru. svoje običaje, svoj način života i svoje zakone. Kršćanstvo je propoviedanjem evangjelja obnovilo lice zemlje. A nauk je ovoga počivao na tajnah, koje su ljudi smatrali ludošću; molim vas, kako i nebi, gdje su učenici tesareva sina navieštali, da je on stvorio nebo i zemlju, da je Bog i čovjek za jedno; da je na križa medju dvama zločincima umro, poslie tri dana uzkrsnuo i da su ga vidili na nebo uzaći? To je bio zaista nauk vjere jako težak i nevjerojatan. — Pa kakvi su naši ćudoredni propisi? Nisu, braćo, bili prijatni ljudskim strastim; jer su sve strasti pobijali, osudjivali sve opačine, nalagali krieposti ter istim griešnim mislim prietili vjekovitimi kaznami. Kršćanski nauk nije obećavao sjajnih nagrada onim, koji bi ga radostno prihvatili, nego je obećao ovdje na zemlji prezir, mržnju roda ljudskoga, tamnicu, lomaču i svakovrstnu smrt, nu poslie ovoga života obećane su im nagrade, kojih um ljudski ni pojmiti ne može.

— I to je istina, otče Marko, ali vjera i život Muhamedanaca, izuzamši jednobožtvo, ipak su veoma slični poganštini, reče opet Švear. Dopustite samo jedno. Vjera kršćanska vjera je ljubavi kao ni jedna druga vjera ni filozofija. Isusov nauk o ljubavi bližnjega sasvim je prema čovječjoj naravi, prema humanitetu i ja mislim, da bi čovječanstvo postiglo vrhunac svoje sreće, kad bi prionulo uz kršćansku etiku. Nu to vam moram kazati, da sam se na samom ognjištu glavom uvjerio o tome, da je Muhamedova vjera živa protivština Isusovoj vjeri ljubavi; jer je vjera mržnje. To ćete mi priznati, kad hodža na munari viče Allah-il-Allah! da on, istina,

gori u srdcu za zakon njemu sveti, ali tom istom vatrom, da bi on izpalio sav sviet, koji pred njim ne pada u prah. Ja toga ne razumijem, da njetko može ljubiti svoju vjeru a u isti čas mrziti inovjerce a to vam je svakomu Turčinu najveća zadušbina. Ja ih držim, da su kao pogani, ako ne i gori.

— Ma nisu čovječe! Sada ću vam kazati, nastavi fra Marko ovako: Izlam, t. j. podpuna odanost u Boga, to vam je vjera, koju je osnovao Muhamed i koja je pisana u koranu. Teoriju o vjeri uči imam a vjersku praksu din. Imam uči: Bog je Bog, t. j. jedan je samo Bog a Muhamed je njegov prorok. Tko u to vjeruje, taj je muslim a tko ne vjeruje, taj je naprosto gjaur — nevjernik. Božja mu je objava napredovala, počela s Adamom, proširio ju Noah, zatim Abraham, zatim Moisije, poslie Isus najposlie Muhamed. Svaki od tih proroka imadjaše svoje poslanstvo samo Muhamed ne dobi ni zakona kano Mojsija, niti neoskvrnute čistoće života kano Isus niti čudesa kano ini proroci. Muhamed je dobio samo mač, da svlada nevjeru, zato poslie njega ne treba više proroka da svatko uzmogne doći u raj. Koran mu je božje djelo, i zato svi, koji ga ne priznavaju i zabacuju, budu kod uskrsnuća zabačeni. To imate pravo, da sljedbenici Muhamedovi teže za tim, da silovitim načinom svakoga upute u to, da je samo jedan Bog i tko u njega vjeruje, da dodje u raj. Nu on uči o angjelih onako kao židovska predaja i parsizam. Angjeli su mu eterska bića, ognjevita nespolna i bez svake strasti, vječne snage i mladjahne ljepote. Mihajlo četam nosi pobjedu, Azrael vjernikom na smrti zaklapa oči a Izrafil će trubiti na sudnjem danu. Svaki vjernik imade dva angjela čuvara (moakibat) i dva genija (džima), koji su kakvi i angjeli samo umiru kano i ljudi. To je carstvo svjetla a tomu protivno carstvo drži Azafil sa

Iblisom i palimi angjeli (diri i perisi). Glavno je u izlamu neograničena vjera u volju božju. Što Bog hoće to biva i to samo onako, kako on odredi. Sve što se čovjeku dogodi, to mu je unapred »sudjeno«. Providnosti ne zna Muhamed. Što svietom vlada, to mu je udes, fatum starodrevnoga pravieka. Neka se čovjek brani oda zla, koliko hoće, to mu ne pomaže; to je protiviti se božjoj volji i odredbi. Napokon uči o posljednjih čovjeka gotovo sve što i sv. pismo. Smrt mu je naravna potreba; muslim se je ne plaši, a tko za vjeru padne u boju, taj zemaljski život bez iznimke zamieni rajskim životom. Medju oba ova života ima barzak prelazno doba do sudnjega dana. Na ovaj dan je sveobće uzkrsnuće svih mrtvih genija i ljudi ter duša opet udje u svoje tielo, da podju na sud. Svaki bude stavljen na utez (mizan), kojega jedan pladanj visi nad paklom (gehenem) a drugi nad rajem (dženet) Tako vjera.

A bogoštovje izkazuje se u 5 zapovjedi (fahrad) naime: u čitanju korana; u dnevnoj molitvi (ikam es salat), koju je Muhamed iz neba donio. Muslimi mole pet puta kroz dan: zorom, o podne, po podne, u večer i poslie večere samo su izpričani tako raditi u ratu i na putovanju. Pred molitvom si ruke peru i obraz (tiharet) vodom, a gdje je neima, pieskom — lica okrenuta k Meki. Nadalje se bogoštovje izkazuje u milostinji. Tko desetinu svoga prihoda ne potroši na milostinje, taj nije dobar muslim i zato vam nema sbora ni svečanosti, gdje se nebi dielila milostinja u velike. Odtuda su vam nastale zaklade (vakuf) iz kojih se uzdržavaju zdenci, mosti, kupališta,bolnice, blagovaone i mauzoleji, ubožnice, ludnice, škole, knjižnice itd. Vi ste vidili kod svake mošeje po koji dobrotvorni zavod a neima dvojbe, da ste opazili oko divne mošeje Sulejmanove gotovo nanizane na kupu ovakove zavode: školu, akademiju, bolnicu, pristanište

za uboge putnike pučku kuhinju, knjižnicu, obskrbionu za strance, javni zdenac i mauzoleje Sulejmana Velikoga njegovih princeva i favorite Rokselane. Muhamed još je naredio post, i to ramazan, kadno muslim ne smije po danu niti što založiti, ni pušiti ni šmrcati duhan, nit išta činiti, što inače razveseljuje čovjeka. Naposlie naredjuje, da svaki vjernik, barem jedan put u životu imade ići na ćabu, a tko ne može glavom otići, slobodno si o svom trošku imenuje zamjenika, ili se sasma odkupi podieljenom milostinjom za uboge.

Treba još da znate: ono što je kod nas krst, to u muslomana znači obrezavanje, t j. duševni prieporod očišćenje od iztočnoga grieha. Obrezavanje ne biva prije 6. ili 8. godine a kadšto tekar oko 12., kad dječak postaje mladićem. Imena se nadievaju skoro kod poroda i to bez ikakva obreda. Ženitba sklapa se gradjanskim ugovorom, ali ju veže iman a to je župnik. Koran mnogo toga zabranjuje, najprije sve ono, što je u naših deset zapovjedi, pa onda još vino piti i krmetinu jesti i jesti meso od ugušena blaga, nadalje zabranjuje igre na sreću osim šaha pa onda lihvu i vračanje.

Muslimi svetkuju porod Muhamedov (mevlud) i sedam svetih noći (el lajzal es Saba), to je spomen na sedam najvećih tajna izlama. Tieh noći razsvietle munare i mošeje a spominju začetje i porod prorokov, objavu i uzašašće Muhameda u nebo; noć opravdanja (leilet el berat), kad angjeli predlažu svoje knjige Bogu, u kojih su pisana djela Osmanlija i popisani oni, kojim je ove godine umrieti; nadalje svetkuju moć božje svemoći, t j. udesa i napokon oba bajrama.

Jest, fatalističkim svojim naukom spleo je Muhamed sav državni i socijalni život i osnovao absolutnu theokraciju. Prema tomu je sultan vrhovni svjetovni poglavar i podjedno i duhovni (kalif); u svjetovnom ga zamienjuje

veliki vezir a u vjerskom veliki mufti, koga obično zovu: šeih-ul-izlam. Tu, gospodine moj, neima poganštine, ali ima dosta zla; ima fanatizma, a to je avet, koja se žesti kano da ne častimo jednoga Boga, nu to je na sramotu našu i kod Hristovih sljedbenika, šokaca i vlaha (kršćana i hrišćana) kano da niesmo braća. Ali sad dolazim na ono, što je u izlamu najgore. Muslomanu dozvoljava koran imati četiri zakonite žene i sva bračna prava s robinjami bilo jih koliko mu drago. Rodi-li Turčinu koja robinja diete, imade ju Turčin u sebe držati do smrti a djeca joj imadu sva prava djece od zakonite žene. Brak se u Turaka sklapa na laku ruku. Dodje-li mladiću doba i volja za ženitbu, on po vetjilu poruči nakanu svoju djevojci i njezinu rodu. Hoće-li rod i djevojka, onda se razpravlja o mirazu, što ga mladenac želi dati svojoj zaručnici. Kad je to ugovoreno, onda se svetkuje pir, koji gdjekad traje po cieli tjedan. A za cieloga toga pirovanja mladenci su jedno drugomu tudji; tekar posljednji dan, kad se svatba svrši, na stubah svoje kuće mladoženja primi svoju vjerenicu pa ju odvede u njezin stan — u haremlik neka tu nastavi gostbu i zabavu s gospojami, koje si je pozvala, a on se povuče u svoj stan, u selamlik, da počasti svoje prijatelje. On još uviek nije ni vidio lica svoje žene. Istom kada se razidu njezini i njegovi gostovi, može mladenac za prvi put vidjeti njezin obraz. — Dà kako da to vodi do nesretnih brakova i glavni je uzrok čestomu i lakomu razvjenčavanju u Turaka. Ali zato se i brine vjereničin otac, da u ženitbeni ugovor dodje ustanova, koliko je dužan muž platiti ženi, uztreba-li brak razkinuti. I to imadu u svom zakonu: Ako je žena proti strogosti harema sgriešila s Muhamedancem, onda se vraća u otčinsku kuću sa ruglom i sramotom, ako-li s kojim rajom, onda ju svežu u vreće i bace u vodu. Tako je zao zakon za muslomanke. Ali čujte i gore za žene. Za sva njihova

stradanja i muke na ovome svietu, kakva jih čeka plaća po smrti? Prorok nije našao za vriedno, da jim obeća bud kakvu nagradu za kriepostan život na zemlji; o njih u koranu nema spomena izza smrti i ne zna se, što će od njih biti na drugome svietu. Prorokove rajske hurije nisu ono, što je žena na zemlji — nego sasvim druga bića. Eto u kako maloj cieni bile su mu žene!

Što Arabska nije prionula uz težki nauk i zakon kršćanske vjere, nego se je obrnula na izlamstvo, tomu je pravi uzrok — naslada, putena narav liepa vatrena mladića Arapina, koji se je, neimajući snage da svoja osjećala ukroti, zadovoljio time, da okleštri vladajuću mahnu svoga puka mjesto da joj podsieče korenje. Iz poznata si kršćanstva proglasi on jedinstvo Boga i raj, ali ne i jedinstvo ženitbe. Tim je on razuzdanost i samoljubje čovjeka stegnuo samo u uži vjerom posvećeni krug.

Višeženstvo, to vam je glavna mahna Muhamedova zakonarstva. Tim je on poremetio sav red ljudskih dužnosti, pokvario bogatstvo, potlačio siromaštvo, uzgojio lienost, oslabio obitelj i odbio svaki savez muslomanskoga družtva s družtvi drugih vjera, koja napučuju Iztok. Da toga nije, bila bi već kršćanska vjera bud koje sliedbe posve promienila udes iztočnoga svieta. Nu vi ćete vidjeti, da će onaj isti »udes«, na kojem je prorok iz Meke osnovao svoj nauk za vječna vremena; da će izreke Muhameda, koje su kalifom i sultanom bile ne samo vjerske dogme, nego i glavna načela politike a tekst alkurana tekstom njihove strategije, vi ćete, rekoh, vidjeti, ili ako ne vi a ono praunuci naših vršnjaka doživjeti će, da će taj »udes« uništiti muhamedansku moć a onda će se činiti: da je na uništenoj poganštini izlam bio predteča kršćanstvu, što je na uranku svjetlašce naprama svjetlu biela dana.

— I to će biti, ako Bog da — rekoše jednodušno više njih oko stola, koji su pomnjivo slušali taj razgovor.

Po objedu, koji je danas odugo potrajao, odoše njeki za poslom, drugi na šetnju a fra Marko s Gojkom u sobu župnoga ureda. Tu su se iznutra zatvorili.

XI.

U istinu je na deveti mjeseca džemádi-el-avela, t. j. na godovinu Abrubekrova poroda, naš 31. siečnja, Mustafa beg Tankušić, postao bostandži-pašom, čeonikom serajskoga redarstva i ravnateljem sultanskih ljetnika, kako je to fra Bono pisao fra Marku u Plehan. Sultan ga naprečac imenova svojim visokim dostojanstvenikom. Imao i zašto. On mu iz svoga zavičaja dovede u harem najljepši cviet seraja, a time mu izpuni želju, kojom je kano prvi put zaljubljeni mladić gorio. Toga mu ne učiniše svi ministri i dvorani njegovi. Koliko puta je mislio na nju i ne samo u dokolici, govorio sobom: Zašto tebe ondje vidjeh, da me uviek srdce boli?! . .

Mnogi put je pomislio: je-li gdje tko moj, sastavi me š njom, za vas život svoj ne razstah se s njom.

A Mustafa i nastradà. Rad otmice izgubi otca i mnogo imetka. Možebit je Selim čuo našu pjesmu:

Ne boj mi se moj posinko Marko!
Ako su ti dvori izgoreli,
Ljepše ću ti dvore načiniti.
Ako ti je blago odnešeno,
Da t' načinim agom haračlijnskim
Pa ćeš više blaga sakupiti . . .

Potjera za hajduci, koji su popalili Osman-begov dvor, jošte nije uspjela i hoće-li ikad? Ne izdaje raja svojih.

Niesu ni stanovnici Artene, negdašnjega Montefortina, koji su se kroz stoljeća bavili razbojstvom i robljenjem, mogli biti osudjeni; jer su bili medjusobno u dogovoru i nitko nije hotio svjedočiti. Tako su mnoge parnice obustavljene s pomanjkanja oteretujućih svjedoka, i

već je papa Pavao IV. izdao bio nalog, da se zato grad taj poruši a stanovničtvo da mu se preseli. Kašnje je grad pomilovan.

Kad se najavi Mustafa da je došo, primi ga Siligdar-aga, kano da je došo kakvi dostojanstvenik i uvede u sobu; Kizlar-aga donese mu hilat, ono tursko odielo, koje si oblači svatko, tko hoće, da se predstavi sultanu. Kad bude pozvan, da udje u carsku dvoranu, zadrhtne po cielom tielu; sa strahom unidje, pokloni se do ćilima i mučeći očekiva, što će reći padišah. Ovaj sjedeći na divanu rekne: Ustaj i sjedi ovdje na igram. To je nizka stolica uz divan kraj nogu sjedećega sultana.

Mustafa javi sultanu, da je sretno došo s djevojkom i da ju je voljan predvesti, ali da ona jošte nije smirena za domom i da je silno umorna. Selim zadovoljan, da je napokon ona, za kojom mu duša čezne, u njegovoj domaćoj vlasti, pod njegovim krovom, zapovjedi Mustafi: neka ju predade Kislar-agasi dariseadet-agi »kuće blaženosti«. To je prvi poglavica svih carskih harema. Pod ovim je prvi dvoranin valide-agasi.

— Mustafa! ja sam s tobom zadovoljan; imenovat ću te svojim bostandzi-pašom i učiniti mužem sestre moje Fatime. Defterdar (blagajnik) dat će ti za prvi početak 500 kesa (mošnja sa 500 piastara) a Siligdar pokazati dom, u kojem ćeš stanovati i čekati daljnje moje zapovjedi.

Mustafa ne mogaše od čuda i radosti rieči progovoriti. Učini, što mu se reklo.

Mustafu nagradì sultan visokom časti zato, da ga, krasna momka, oženi svojom sestrom Fatimom; znadjaše bo Selim, da bi i Fatima kao svaka druga Turkinja nesretna bila, kad bi ostala usidjelicom.

Starešina uškopljenika preuze od bega Mustafa liepu Zulejku i predade ju po propisih dvorskoga reda robinjam, neka ju odvedu u najljepšu kupelj i onda na tur-

sku obuku što krasnije i što svečanije, da od prvoga pogleda omili sultanki.

Djelma je medjutim posjetila sultanku i dugim čavrljanjem izpripoviedala joj sve, što je znala o svojoj dopraćenici.

Pohvali se i zaslugom svojom, što ju ima za izlam ovom sgodom. — Rekoh joj:

Poturči se, kćeri moja draga,
Ne ćeš postit petka ni subote
Ni korizme od sedam nedjelja
Ni četvere u godini kvatre.
Istina je, ona odgovori:
Neću, Djelmo, vjera ti je moja,
Volim postit petka i subote
I korizmu od sedam nedjelja,
I četvere u godini kvatre,
Neg ramazan od trideset dana...
Al' moj vezir ne poznaje šale,
On odredi i istina bude.

Sarajevski hodža nad njom izmoli dovu (molitvu) iz korana i nadjenù joj ime Zulejka, a onda joj reče: Blago tebi Zulejko! Ti steče danas ovim činom više nego njeki hadžije, koji su po triputa polazili ćabu. Blago tebi i svemu našemu džematu; jere se rad tebe nad nami ovdje raduje prorok Muhamed sa Azreti-Alijom.

Ne pita se da li je Maca htjela da se poturči. Vezir dozvà hodžu, da prouči dovu i zapovjedi mu, da ju poturči. Tako je sila turčila Bosnu. Za hodžine dove Maca pala u džamiji na koljena, rukama si pokrila oči i sagnuv se, položila glavu na sag na podu pa se tiho molila svomu Bogu kršćanskomu.

Ili sám sultan naložio ili oni, koji sù više carski nego car sam, dadoše ju na silu poturčiti, premda koran nezabranjuje uzeti kršćanku ni kao milosnicu ni kao

robinju, samo treba da si on umije lice i ruke, da se tako očisti rad nevjerničkoga zagrljaja.

Težko-li je i naporno putovala do Carigrada, premda se je pazilo na svaku njezinu voljicu, da joj se izpuni. Ne na konju jahaču, već u kočiji, pravoj arhi Noemovoj, podjoše od Sarajeva prama Carigradu, a gdje je taj? i kakvi su onda bili drumovi turski? Da kola ne greznu, stavilo se u mnogih jamah po cesti granja i nasulo zemljom. A kad jugovina udari, jugovina za šalu ne znade, već potapa polja i doline, neda maknut konju ni junaku... Konji se mienjali na odredjenih stajalištih, da se hitrije dodje. Kočija se izza baktajućih konja dosta hitro napred pomicala i brzim koturom na daleko zamnievala podzemnim tutnjem. Uz kočiju jašio je beg Mustafa i šest bradatih siridžija (konjušara) naoružanih pištoljami i handžari za pasom; ovi dakako niesu znali, koje su to Turkinje gospodje, koje se drndaju u zatvorenoj kočiji; a bile Djelma i Zulejka i dvie vezirove robinje pratilice. Koliko je puta pomislila Maca: sad nà ću probiti staklo i baciti se pod konje i kočiju, ili pako zahtievati da me ubiju Turci. Ali svaki put ju ublaže misli na bolestnu majku, na tužna starca otca i na vjerna Gojka. Onda bi se tiho pomolila Bogu i preporučila blaženoj djevici Mariji, pa opet ostala mirna i šuteća kao niemica. Voljom junakinja htjela bi naravi ženskoj gospodovati, ali ne može. Muž može i s Phrynom se nasladjivati i s Heloizom se platonički ljubiti, nu žena, kad ljubi, ona je sasvim odana; pa koliko bi i htjela da radi samostalno, odmah kod prvoga pokusa sruše joj se skele hinjene samostalnosti. Macu ni časak putem ne ostavi nada, da će ona opet vidjeti mile i drage svoje; to joj je nadahnjivalo uzdanje; jer se je podavala u božju volju. Kadgod ju je spopala napast na misao da bi sad voljela mrtva biti i da se sama ubije, odmah se

spomenu rieči učitelja fra Marka, koji je takovu smrt jednom sgodom u propoviedi nazvao najvećom kukavštinom i ne oprostivim griehom.

— U istinu nebi pokazala nikakva junačtva, da tako svršim. Bog je u svakom stvoru usadio težnju, da se bori za život, i ja sam zato ovdje. Da se uklonim mukam i nevolji, što ću ih trpiti s razstanka s mojim Gojkom i roditelji, koje ću, ako poživim kada tada, još vidjeti? To bi ludo bilo. Želim, da ih opet nadjem i razveselim, e, onda treba da živim.

Možda nije znala rieč po rieč, što je fra Marko učio, nu sjećala se dobro, da je govorio mnogo o vjeri, koja uči, da je živovanje na zemlji priprava za višji život u nebu, za koji je čovjek stvoren; i da zakoni samovoljnu smrt zabranjuju; pak jer se je samoubica ugnuo kazni zemaljskoj, da ga za taj grieh proti Bogu i naravi čeka izvjestna kazna u vječnom životu.

Kad bi ju zaokupile takove misli, onda je, nasloniv se u svom kutu, zaklopila oči kano da driemlje te u pameti izricala rieči, koje je više puta u školi i crkvi od fra Marka čula i upamtila: Molite, neprestano molite, da ne upadnete u napast. Molitva je jedini štit proti djavaoskim zasjedam. Molite; jer molitva je odisaj duše k Bogu, koji u tugi tješi, u nevolji pomaže. Tko moli, dat će mu se, tko traži, nadje.

Još joj zuje kano vesak rieči dobra učitelja: Molitva je nevidljiva ruka koja, podrži sklizavca; ruka je pomoćnica, koja podiže prevaljena. Nesretnik je velik, tko se ne zna klanjati i moliti Bogu svome. Ako-li je sretan, nezahvalnik je; ako-li ga obhrvale nevolje i muka, on se lišava obradovanja i nade; ako-li je grešnik pod trhom duševne boli, tada ne vjeruje u oproštaj, koji ga pokajanjem sliedi.

Takovimi načeli putovaše od Sarajeva na Mokro

pod Romanijom planinom, pa na Hanić, pa preko dva sata dugačkoga polja glasinačkoga u Rogaticu, dvanaest sati odtud poljem rogatičkim uz rieku Drinjaču i poslie uz planinu Crnivrh do plahovite rieke Drin, na kojega je desnoj obali Višegrad, gdje u Drin utiče rieka Hrzav. Odtud za tri sata u Dobrun pa onda za sedam sati u Priboj na rieci Limu zatim za više sati u selo Štrbci na Uvcu, koja kod Priboja utiče u Lim. Odtuda do kaludjerskoga samostana Banje u kotlu a onda u seoce Kratovo pak preko brda i dolina u Novivaroš ter Sjenicu dolinom ibarskom u Mitrovicu u Kosovu pa onda poljem, koje natapa rieka Vapa praveći velike bare dalje preko rieke Raške u Novipazar. Odtud kobnim kosovim poljem, tom ljagom u srbskoj poviesti, u varoš Vučitrn na rieci Labi, pa onda u varoš Prištinu, zatim u varoš Nerodimlje pa onda Kačanik na plahovitoj rieci Vardar. Odtud su stigli u prediel skopaljski i varoš Skoplje (Ušćup)-pak planinom u Kaplan-han pak onda u Velez pak u bugarsko Pravno i Avdipašin han, onda u Prilip i prekrasnim širokim i dugim poljem u Manastir-varoš, zatim u Bitolje varoš kod rieke Teze, nadalje bugarsko selo Gomićevo pa onda Ostrovo, pa Vodinu, pa varoš Jenići, od kuda se za dva dobra sata dodje u Solun, onda Galipolje, onda Dardanele pa — Carigrad.

Kako se to lako i brzo napiše a kako se težko i dugo vozi!

Sad je napokon u velegradu, u divnom Carigradu, koji su premnogi pjesnici opjevali i ne brojeni turisti i pripovjedaoci opisali tankom ružičastom bojom; sad je već u mjestu ružica, valja reći jednom bajnom perivoju, gdje se ponosni jablani i tankovite jele visoko dižu k suncu kano i biele munare — reć bi orijaški oni stupovi od bjelokosti, kojih su suncem obasjani vrsi ružičaste boje; sad je u prvom na svietu trgovačkom gradu, koji

je sav kolik je jedan pazar, u gradu glasovitom i sa svakakve nečisti, gdje se trulež iz kuća na ulicu hita, gdje smetje na ulici raztreseno ili na kupovih čeka da ga vjetar raznese po zraku ili kiša odplavi u more; gdje ulice zakrčuje liena, mršava, grintava pašćad, od koje neima ništa gadnijega na svietu, koja si u smetju traži slabu hranu pa se tako gad gadom tamani; — sad je u tom prastarom gradu, gdje nema nijedne vodoravne ulice tek po koja uz brežišta, a gdje se sve ulice krivudaju skoro za svakom četvrtom ili petom kućom; [u gradu, gdje se u tiesnih ulicah gnjetu zidanice i drvenjače kuće svakoga lika, čudne grdobe; u Carigradu, u kojem živu po računu Engleza Walsha i to na poluotoku Peri sa Galatom i Tophanom preko 200.000 a u samom Stambulu preko 500.000 ljudi; (— danas ima Carigrad jedan milijun stanovničtva, samih kršćana i hrišćana do 600.000 duša —); gdjeno su se reć bi vjere i narodnosti zakotarile u posebnih gradovih: kršćanska u Galati, židovska u Balatju i Haskjö-u, Grci u Kadikje-u, Evropljani u obće u Peri a Turci poglavito u Stambulu; to se ipak imade tako razumjevati, da u Galati n. p. uz Jermene i druge kršćane živi i dosta židova i siromašnjih Turaka; sad je u tom svetom turskom gradu, za koji se bore tri vlasti života — zemlja, more i svjetlo kao njekoč tri božice za zlatnu nagradu ljepote. Sad je napokon u priestolnici od tri kopna, koja kraljuje dvadesetim kraljevinam, u tom pravom čudovištu svieta, gdjeno se oku magli od smjese raznih krasa; gdje uho zaglušuju graja i buka; gdje srdcu odlahne od neizreciva čara onda tekar, kada čovjek usne.

Kad se je vozila kroz pletež vijugastih, neurednih ulica Galate onuda, gdje se križaju putevi, koji vode u Dolma Bagdže, u Peru, na Zlatni Rog i Tophanu, reče joj Djelma:

— Tophana ti je pukovit prediel, najživahnija i na-j

zanimivija ulica svega Carigrada. Odtud si za čas na moru Bosphoru; hoćeš ovuda odmah si u Peri a iznad Pere su Sladke vode, kamo gospoje idu ljeti razbijati haremsku dosadu; ili da krenemo ovuda preko plovećega mosta bile bi za čas na Zlatnom Rogu i onda u Stambulu.

— Zar niesmo u Stambulu? upita Maca.

— Mi smo u Carigradu, sada smo prešle gjaursku Galatu. Stambul je čisti turski eno iztočno na sedam brežuljaka a ovamo desno je Dolma-Bagdže, prostrana bočina, otvorena prama moru. Naš je put sada u Seraj.

— Zar i ovdje ima Seraj, a rekla si, da dolazimo iz Seraja? upita opet Maca.

— Ne iz seraja, nego iz Sarajeva rekoh; — ovdje ti je seraj grad u gradu, tvrdja na ladanju i svetište turskoga carstva; mjesto samo za sebe sa mnogo kuća, ogradjeno visokim zidom, koji ga dieli od ostaloga Carigrada. U saraju živi do dvanaest tisuća stanovnika, koji su svi za osobnu službu sultanu; jer ovdje je i carska palača na najiztočnijem brežuljku stambulskom, koji se lagano spušta prama moru marmarskomu, prama ušću Bosphora i prama Zlatnomu Rogu.

— A što je to Zlatni Rog? hoće znati Maca.

— To ćeš ti sve vidjeti; ja ti ne mogu baš onako kazati, kako je u istinu divno i krasno. Bosphor je more, koje dieli Aziju od Evrope i spaja marmarsko more sa Crnim morem. Na evropskoj strani bosphorsko more ima rukav dosta dug a zavinut poput volovskoga roga. Tomu zaljevu se kaže Zlatni rog, a ljudi pripoviedaju, da se je ovdje njekoč slievalo bogatstvo od tri kopna i da je tu pravi rog obilja.

Maci se vrzlo po pameti to svetište tursko, ta carska palača u Seraju. Druga bi na njezinu mjestu sanjarila o krasnoj svojoj budućnosti, o sjajnom životu odaliske u tom seraju; jer to joj je rečeno, da bude u carevom haremu

odaliska, nu ona si je hareme po serajskih perivojih i po bosphorskih brežuljcih predstavljala tamnicami i gotovo vjerovala u to, da ju ovamo vode na pogubljenje i u izvjestnu — smrt.

Kad je Selimova mati valide-sultanka od svoga prvoga uškopljenika, valide-agasi Hamida u harem primila Plehanku djevojku, već su ju zvali Zulejkom i ona bila turski obučena. Oko glave imala jašmak: dvie biele koprene, od kojih jedna poput veza pokriva čelo do obrva pa se veže odotraga u kosah nad zatiljkom i pada sa ledja u dva okrajka do pasa, a druga zastire sav doljnji dio lica i svezana je s prvom tako, da se obe čine kano jedna koprena. Sa ramenica do peta pokrivala joj grudi, stas, ruke i bok feredža halja od zelena sukna s ovratnikom i dugih rukava. Ogrlica s diamantom a ruke i noge bjehu joj urešene zlatninom. Već kako ju prvi put obukoše po višjoj zapovjedi, vidi se, da nije ovamo uvedena kano prosta robinja i da će medju odaliskami biti odlikovana.

Briga je matere, ili kad ona ne živi, sestara ili bližnje rodjakinje, da sultanu u harem dobiju što ljepših robinja i odaliska-milosnica, kojih broj nije ograničen. Izmedju ovih bira si sultan ženu ili zakonite žene, kojih smije imati sedam — toliko valjda, jer je to na iztoku sveti broj. Sultan je samodržac i najveći gospodin u carstvu ali ipak ne bira po volji odaliske nego mu jih mati sultanka prima u harem i kojom svečanom sgodom predaje. Takov je dvorski propis. Koja mu od izabranih milosnica rodi sina, ona dobiva naslov kaseki a prva za odličje i razluku kaseki-sultanija. Svaka kaseki smije si urediti vlastiti dvor od robinja, koje su njezina svojina i godimice prima 25.000 piastara iz državne blagajne; druge sultanije dobiju i svoj posebni odjel soba i toliko odaliska robinja koliko hoće sultan.

To sve fra Bono saznà od pouzdana si prijatelja dvorskoga eunuha Hamida, koji bi kadšto dolazio i u gvardijanovu ćeliju na razgovor i na »poculum caritatis.« Nikad fra Bono nije bio u nijednom haremu ali je ipak potanko znao, što biva u sultanovom haremu. Nikada se nije za-nj toliko zanimao, koliko u najnovije doba, od kada je dobio od fra Marka pismo o Maci Stanića i begu Mustafi Tankušiću.

Zulejka u svojoj umišljenoj tamnici nimalo nije našla liepo. Nikad još nije vidjela tolikoga sjaja i veleljepja, koliko u dvoranah i sobah, u koje su ju sada po turski obučenu doveli pred sultanku. Dvorana, u koju je dovedena sada, imade stiene od biela atlasa izvezena zlatnom žicom, tavanice od cedrovine, prozore s pozlaćenimi rešetkami, posoblje skupocjeno. A u tom neopisivom razkošju istom ona gospodja, pred kojom joj dovedši ju, Hamid zapovjedi ozbiljnim glasom: Baci se nice pred valide-sultankom!

U sjajnoj dvorani napram vratam kraj stiene na najvišem divanu od žute svile sjedi visoka, debeljahna, jaka starija gospoja, bjeloputna, pače lica prebiela a okrugli vrat joj i maljušne ruke bjelije od sniega — nakićeno sve pravim biserom i dragulji. Dvie oči crne kao trnjine, iznad njih crne obrve kano od ugljena, usta rumena kano da je ovaj čas snimio š njih Murillo svoj kist, čine joj cielo obličje milo i ljubko. Na glavi malko nagnuta desno kapica od crvena baršuna, urešena zlatnim cviećem, oprava od biela damaska sa širokimi i visećimi rukavi i vrlo dugačkim skutom, spreda otvorena, da se vide široke hlaćice od crvene svile, koje padaju u stotinu nabora na cipelice, uzvinute na kinezku; okolo pasa pojas od zelena atlasa, u ruci lepeza od paunova pera — sve ju to prikazuje veličanstvenom kraljicom, ljepšom od svake djevojke.

Oko sultanke bilo odaliska i do stotina robinja, šareno odjevenih, u haljinah evropskoga i azijskoga kroja; nijedna nije bila pod koprenom. Turkinje izlaze samo izvan doma pod gustom koprenom, koja je po koranu znak krieposti. Bilo medju njimi liepih i neliepih, ali nije treba, da se s njimi pobliže upoznajemo. Svaka si bieli obraz tjesteninom od mandala i čemina, posipava vrat cvietom od muke, liči si obrve i crni se okolo očiju. To traži od njih moda.

Zulejka ležeći pred sultankom moljaše se potiho Bogu, dok joj ova nije zapovjedila, da ustane a prvoj robinji do sebe, da Zulejki snimi feredžu i jašmak i razpusti pramove. U tili čas zasjalo je puno mlado lice i spustila se bujna crna kosa do tala, da su mnoge sa sultankom od čuda glasno haknule.

Pjesnik bi kliknuo:

Digni čadru gore tà još takve mome
Nije imo sultan u haremu svome.
Ove oči čiste, velike i mile,
Trepavice duge od najljepše svile....

Toj glavici suvišan je svaki nakit, nu sultanka je željela, da ju vidi s crvenom vrpcom. Zulejka je poslie saznala, da je to bio dokaz osobite milosti.

Oštrim okom uvidi ona umah, u kakvo je kolo pala. Ono, što se je tu govorilo i kako se gonilo iz sobe u sobu, te pjevalo, čemu se rozgotom smijalo i igračkom djetinjarilo, pobudi u njoj misao, da se nalazi medju ženskinjami vrlo površno naobraženimi. Turkinje ako i znadu čitat i pisati, necrpe pouke iz knjige, niti iz obćenja s mužkarci, nego u krugu ženskom, pak zato ostaju neznalice i djetinjaste u mislih i ponašanju sve do svoje starosti. U onom tiesnom životu bez ikakve duševne okrepe

razjaruje im se srdce te srću u svako zlo, kad njimi zavlada strast, a bezposlica probudjuje u njih na stotine hira, kojih se tvrdokorno drže.

Pomisli jadna: Kad sam bila u majke djevojka› liepo moje carstvo djevojačko, ono carstvo puno igre, puno šale i veselja, kola i skladna pjevanja! Oh, kako mi je svega toga nestalo, kano da sam naglom smrti umrla. Oteše i maze me, da budem drugomu ljuba. Ja nemogu. Nije blago ni srebro ni zlato, već je blago, što je srdcu drago. Ljubljasmo se Gojko! od postanka, ti si meni bio moje prvo gledanje a ja tebi vazda sladko žudjenje, pa gle, kamo me utisnuše — u ovaj robski sviet — daleko od tebe — proti mojoj i proti tvojoj volji. Ja te ljubit nikad prestat neću; a vjerujem ni ti mene Gojko! bili jadi i moji i tvoji, — tvoji za mnom a moji za tobom koliko je trave u Plehanu, bile suze i moje i tvoje, tvoje za mnom, a moje za tobom, kolikoje rosice po travi.

Zulejki dadoše susjedni bližnji harem i uvedoše ju kao gospodaricu; na službu joj odrediše poimence četiri robinje i dva eunuha. Tko živi u samoti daleko od gradske buke, u perivoju, uživa nevine naslade. Druga bi postavša u tolikom sjaju i odličju gospojom, bila smirena. Ona nije. — Druga bi, — kroz dvogubu rešetku izza staklena grestami cvieća urešena prozora svoje sobe gledeća one uviek žive uviek zelene azijske gore i azijsku obalu, one biele skadarske ville po izvisitih zelenih bregovih. velike dragulje na smaragdnom ćilimu, kuće, palače, ljetnike u šumicah, gajevih i perivojih, kako se zamamljvo i dražestno izmjenjuju, kako se ono bujno rastlinje lelija i talasa na jutarnjem suncu, kako se tu od sunca tako cakle ona zlatna trula mramornih mošeja da ne možeš u njih ni gledati, pa onda onaj, što viri iz mora Leandrov toranj, u kojem je jedan sultan sakrio svoju jedinicu, da mu ne umre od zmijina otrova; — druga bi se gledeći to

raztapala od milja i ugodna čustva, a Maca to gleda i — plače. Druga bi gledeća pod sobom serajski zatvoren visokim zidom obraslim u bršljan i česmin, dugi brieg, sav pokrit jablani, cipresi, borovi, jelami, trepeljivimi topolami, smrdelji i orijaškimi makljeni a u toj šumnjači raztresene kioske, bjelasajuće se mramorne vodomete, posrebrene kubice, kruništem okružene kinezke paviljone i vitke sgradice s prozori na rešetke i vrati na arapsku izrezanimi, cieli grad u šumi pun tajnovitosti i čara, pa onaj njezin bliži perivoj, sa koga joj se smieši cvieće na uzdignutih raznolikih liehah, druga bi mislila, da je prenešena u nebeske bajne strane, u dom vila planinkinja, a evo njezina robkinja se od čuda snebiva, gdje Zulejka sve to gleda i — plače. Druga bi pogledav prama vratam sreće na očaran gradić, u kojem stanuje brat sunca, gospodar od dva mora i dva svieta pa se čibuk pušeći nasladjuje dalekim vidikom na mramorsko more, na obie bosphorske obale, na luku i na Stambul — i onda pogledav niže i bliže k sebi na malu carsku palaču, kuću velikoga eunuha, izpred koje dvorištem dolazi i odilazi nepregledna povorka crnih eunuha, robova i sluga — druga sve to gledeći a već poučena, da ju onaj gospodar svieta u očaranom gradiću ljubi kao nijednu na svietu, a veliki eunuh i svi oni robovi i sluge da su ondje za njezinu službu, druga bi doista ponosno dizala glavu ali naša otmica na samu evo tuguje i plače. Dà, kad stoji uz prozor, zagleda se u nebo, u njegove zamamne dubine te u njih svom snagom čiste duše tone nalik na zràku sunčanu, koja tone u morske dubine.

Neide-li k prozoru već mirno sjedi na otomanu, ona onda pilji očima sad u ovu sad u onu rezbariju na drvenoj stieni ili u ormar u zidu od pozlaćena drva ili u rečenice iz kurana upečene na poluporculanu perzijske fajenčine po stienah ili u imena šestorice proroka a to

su Muhamed, Osman, Omar, Ali, Abubekar i Hasan, koja ćeš naći gotovo u svakoj turskoj kući upečena ili u drvo ili kamen urezana. Da se je onda potiho molila Bogu Svemožnomu i preporučala majki Božjoj, to će svatko reći, tko zna u dušu koju nesretnicu.

Kad bi ju pozvala sultanka k sebi, a to je bivalo, kad do podne, kad po podne ili pod večer, da ju podučava, ili da se s njome materinski razgovara; jer ju je priljubila kao rodjeno diete i dobru — srećom ili prorokovom voljom izabranu snahu svoju, premda joj to nikad nije kazala niti dala slutiti. Zulejka bi očevidnim neveseljem promatrala sjajnost i ljepotu dvorane: one ružice i sagove, onaj svod biseri obložen. onaj pod od raznih dragulja, gdje se blješti i cakli kano da su po njem naslikane ružice i ptice krasami nebeske duge; ona duga mletačka ogledala po stienah, one mnoge svietiljke i svietljenike, i u kutu onaj bor poput našega božićnjaka, pun sladornoga voća i raznih kandita, sa koga je sultanka gdjekad po malo trgala i davala za mito ovoj ili onoj, koja joj se u onaj čas najviše milila. Usried dvorane bila srebrna zlatnim rubom obrubljena fontaina, iz koje je prskala mirisna voda u raznih bojah a prama svodu dizali se modri oblačići od milomirisne ambre, koju su iz dugih nargila pušile dvoranke djevojke

Ako je pred njom bio djerdjev od mrdjena, ako su vezle ili šivale, da im prodje vrieme, čudila se sultanka brzomu shvaćanju i hitru radu svoje miljenice. Sve što su radile, bilo je za dar padišahu Selimu i o njem se je najviše vodio i govor.

Sultanka rada slušaše pjevanje i priče. Riedko bi prošo koji dan, da nije po koja robkinja pripoviedala priče svakojake, ili da niesu bolje pjevačice pjevale. Bilo je dana, gdje je na jedanput do stotinu robinja pjevalo,

ili su djevojke plesale mašuć srebrnimi tavami i šale sbijale. Zulejka, i kad bi se nasmiešila, vazda je svoju mislila po onoj:

Na što vama svila i kadifa,
Liepe rieči, rukavice, zlato?
Na što vama grljenje kalifa,
Kad to nije iz ljubavi dato?
U tih grudih nema srdca živa,
U njem ljubav ni da se osmjeva
I da svišneš, dušo osvetljiva,
Laž je ovo sve, što s' ovdje pjeva.

Gleda pametna Evropljanka, kako njeka, koja joj se vidi dosta čedna, nad glavom prste splete; kako druga otegnuto zieva; kako treća rukama koljeno obuhvati; kako četvrta ima hire, koje hoće na silu da zadovolji; kako se peta izrazuje bez okolišanja i sramotno; kako se šesta bezstidno šali; kako sedma dvoznačno i prostački govori; kako osma svoje liepe obline ističe tiem, da razpletene kose i visećih ruku uzvine vrat na pleća kano da je umorna i pospana, da uzruja krv i mozak mužu uškopljenu nekmo-li neuškopljenu.

Pa kad se je onda vratila u svoje dvoranice, u kojih su se široki divani pružili duž stiena, bacila bi se na divan i zagledala u voće i cvieće naslikano po sobnom nebu — tavanicah ili u vodnicu od mramora u sriedini sobe kano da jih tiho, ozbiljno proučava. A sjetna mišljaše na svoj dom i na nesretne doživljaje.

Taj samostanski mir, ta šumska blieda svjetlost u haremu, ugodni žubor vode, ono tiho prolaženje robinja poput sjena, ono mekahno i nježno posoblje učinilo bi ju sjetnom, snatrujućom i da nije cielom dušom ljubila. Svaka njezina drugarica u haremu, koje je pjevajuće i plešuće promatrala, nalik joj je bengalskoj ruži bez trnja ali i bez mirisa, bez privlačne sile.

XII.

Derventska gospoda sve su pokušala, da uhite Osman-begove palikuće. To se znalo, da jih je mnogo bilo, nu tko su bili? toga nije znao nitko pravo reći. Iz okružnih sela pozatvarano je više mužkih i ženskih, na koje se je sumnjalo. Pala sumnja i na Gojka nu dokazalo se, da je on na badnjak tekar kući došo i da umoran od puta i od bolestne Cvjete nije mogo ni sam ni s družinom ići u Šimljanik. Kako su Tankušići radi svojih zlih djela bili u obće jako omraženi po okolici, nije se sumnja samo na njem usriedila uza sve to, što je on imao razloga krvnoj osveti. Osmana nije nitko izvan njegova krova požalio.

Naši znanci Vid, Radovan i Mane uvidješe već božićnih blagdana da će se jedva očuvati u zakloništu svojih prijatelja; da je Gjurgjev danak, kada se gora preodjene listom, crna zemlja i travom i cvietom, oni bi u goru pa bi pjevali onu:

Evo dodje sveti Gjuro
Preko mora krvavoga
Preko luga zelenoga
Dajte mi groš, da dodje još....

Ovako su sried zime kradomice podbrusili put u Crnugoru i ovdje se zaklonili u znana Ciganina Laze Ivanova Nikotića.

Crnogorski cigani niesu kao naši gadni cigani, što sele po svietu; ni kao turski gurbeti i firauni, koji se sami nazivlju Romničeli pa se vucaju po svem carstvu od g. 1408, kaduo su od Timerlana u Indostanu proćerani u Evropu. Ali i crnogorski imaju njekakvo čustvo i krv kano da niesu od našega roda; oni su hrišćani pravoslavni i govore jezikom, kojim i mi, nu po obličju ih poznat možeš, da su od ciganskoga roda, premda se ne skiću. Izprčenih su očiju — nadute su im; ondje im

kažu, da su bulji. Svi se bave kovačiiom i svako selo ima po jednoga ili dva ciganina, to će i[illegible]i kovača a zovu se gotovo svi Nikotići, samo onaj u Njegušu Kurtović. Crnogorci ne zovu ih cigani van kad hoće da ih osramote; a kad ih hoće da sramote, prozivaju jih cigani i jegjupci, inače jim kažu liepim načinom kovači iliti majstori.

Crnogorskim ciganom daje se »ljetica«, naplata kao popu bir: svaka kuća do trideset funti kukuruza, tko nema konja; a tko ima konja, po šestdeset funti; tako si onda u njega kuje po cielu godinu što tko treba. Kad težaci sjeku kupus, dodju ti crnogorski cigani i malo koji ostane, koji im neće dati po jedno breme glavatoga kupusa. Tako i kad se kopa krtola (krumpir) po jedno breme. Dakle kovač, koji ima sto kuća, može skupit po 150 bagaša kukuruza a svaki bagaš po trideset funti; tako isto po sto vrieća krtola. O krstnom dolazi opet po kućah a svatko će mu, koji u njega kuje, dati po dva, tri funta mesa i po jedan hljeb i mješinu vina; radi česa je ciganom ondje vino najsladje i zato su često pijani. Koji ciganin nije blizu krčme, može bogato živjet, a koji je blizu krčme on se propije i nema ništa.

Ti crnogorski cigani idu s Crnogorci i u bojeve a može se medju njimi naći odvažnih junaka. Gdje se trebalo, da tko prvi dodje, tù je i ciganin; gdje treba pobratimstva i tù je ciganin; zato ih Crnogorci ne mrze, pače ne mogu bez njih ni biti. Kad su se ondje naselili, nije upamćeno. Sin od otca uči kovačiju, drugi Crnogorac neće podnipošto taj zanat da prihvati. Doduše njeki u starije doba baviše se i kovačijom, pa sada da se popsuje Crnogorac s kojim od toga roda, i da bogat bude, zove ga ciganine kao i pravoga Nikotića.

Lazo dodje u Plehan donesav od svojih domara viesti Nenadu Žeravici onaj po podne, kad smo ga prije podne vidjeli sahraniti na plehanskom groblju. Gojko mu izpri-

povieda u večer sve, što je trebalo znati našim znancem o Nenadu, što vlasti rade, da uhvate Osmanbegove palikuće i kako jošte nije uputno, da se braća vrate u Bosnu; za sebe reče, da sutra dan putuje s jednim carigradskim fratrom u Stambul, gdje je u carskom haremu njegova zaručnica živa a Musa Tankušić bostandžipaša u Seraju; dade braću moliti, da dodju što skorije u Carigrad, jer će on može biti njihove pomoći trebati, da oslobodi svoju zaručnicu a mogli bi doći u dobar čas uobće, jer dodje-li do rata i obćega meteža, moglo bi i po naše krajeve šta dobra izaći.

Imajući pašin ferman, u kojem su bila napisana imena i prezimena Gojkovo i Salezijevo te smjer puta, odputovaše pravcem ne u Solun, nego na Plovdiv i Drinopolje; odavle su nakon više dana došli u Šatal-Burgos i već drugi dan stigli do mramorskoga mora a onda jašući neprekidno deset sati prudnikom morske obale do Kučuk-medje i za tri sata ušli u Carigrad. Konje na izvjestnih postajah dobivahu od posebnikâ, koji su za to od državе odredjeni i plaćani bili; jer onda nije bilo pošta kao danas, a svatko je imao platiti za konja i za sat po tri pijastra. (Piaster — guruš — vriedi 9 novč. ili 19 feniga, a dieli se u 40 para. Sto piastera je turska lira (pfund) vriedna 9 for. a. vr. ili $18^1/_2$ marke ili 23 franka.)

Salezij i na tom putu u Carigrad nije se znojio, ali se tim više znojio njegov suputnik Gojko — i od truda na konju i pod bremenom težkih misli. On je život mnogo cienio i nije mu nikad na um palo, da si ga uzme; mislio je ipak o tome, da-li će uspjeti u onom, što je naumio podhvatiti i da-li će iznieti živu glavu? Tko bi mogao nanizati sve one misli, koje su mu se na tom dalekom putu rojile po glavi, kako sjegurnije da izvede dogovorenu osnovu? Srdce mu je bilo puno tajnih šumnih zvukova, puno sladkoga mirisa, puno cvietnoga duha,

puno slasti i strasti. Vojevaše dosta i na bojištu, gdje krv brizga, ali više u samoći srdcem i duhom — tajno kano u gluhom moru; u srdcu njegovom nadjoše mjesta i nedostiživo nebo i nepreglediva zemlja i bezdno sinje more. Ne plaši njega niti nepokoj svieta niti boli njegove; on je sada kano greben na moru go, čvrst, tvrd. Srdce mu je od silnih bolova dozrelo, on je otvrdnuo; bijte po njem valovi, koliko vam drago, njega nećete potresti ni skrenuti od pravca, kojim je pošo.

Kad bi se ipak potužio na sustalost, da je umoran i da bi valjalo koji dan odpočinuti, utješi ga Salezij nadom čim dodju u Stambul, da će odmah u tursku kupelj; tù da izčezne svaka umornost i da čovjek dobiva mladenački osjećaj života, kano da se je ondje on čas preporodio. Tako najprije svaki putnik čini.

Već drugo jutro, kako su prospavali u samostanu sv. Gjurgja u Galati, otidu u Stambul da potraže koje bolje kupalište.

Poznadu se sva iz vana: to su zgrade nalik na male džamije, bez prozora s kubom i visokimi čunjastimi dimnjaci, iz kojih se neprestano dimi. Ima ih množina ne samo za razne staleže, umjetnosti i obrte, nego i za razne značaje, strasti, krieposti i poroke a poznadu se po svojih imenih. Tako za »slobodnjake«, za »svete i pobožne«, za »pjesnike«, za »ludjake«, za »zaljubljene«, za »pjevače«, za »ljubitelje konja«, za »tate« i još drugih. U tih kupalištih ne kupaju se ženske, jer za njih su posebna. Imade ih mnogo, i mnogo se polaze; jer kupališta su u Carigradu za ženske prava sastajališta, gdje se dolazi čavrljat, novosti saznavat i ogovarat kao što su kad nas posjeti popodnevne južine na čaj i kavu.

Salezij izabere kupalište »atmeidan-hamami«, t. j. za ljubitelje konja. U tih zdravstvenih zidinah udju u dosta toplu prostranu dvoranu. Na sriedi prska vodomet, okružen

cviećem a duž stiena je drven pavlan a po njem strunci. Taj divan visok je preko po hvata od poda a širok i do deset stopa; po njem pruženi spavaju ili driemajući puše njeki Turci zamotani od glave do pete u prebiele plahte. Polunagi kupeljarì (hamamši) dovedu Gojka i Salezija najprije k vodometu i posade ih na stolce trstenike pa im donesu kavu i duge čibuke, a onda otidu i po divanu pruže dva strunca i priprave čiste plahte. Kad su kupaoci izpili kavu, povedu ih kupeljari drvenimi stubicami u sobu, punu hasura i jastuka, gdje su se morali svući do gola; kupeljari ih onda pokriju plahtom i glavu im ovežu bielim turbanom. Tako legoše na prìredjenom si mjestu na pavlanu, da se sgriju i priprave za drugi odjel kupališta. Tù ležeći pušili su, dok im se je ponješto omehčala koža. Zatim ih povedu u drugu vrućiju dvoranu, gdje je Gojka odmah znoj pošiknuo a i Saleziju je postalo vruće. I ovdje je bilo ležište kano u prvom odjelu pa su i ovdje morali leći na prostirač i dobili kavu i čibuke. Kupeljari su čekali, dok im se još bolje omehča koža. Za četvrt sata od prilike uzmu ih kupeljari pod pazuhe i odvedu u treću polutamnu dvoranu. Ovdje je sbilja potrebno, da se kupaoca vodi izpod ruke, jer pod je silno vruć, tako, da kupalac ne može po njem bos ići, nego dobije papuče s visokim petama pa bi mogo lako pokliznuti i pasti. Čim su ušli u ovu dvoranu kroz uzka željezna vrata, odmah su se ova zatvorila. Tù je silna vrućina reko bi omara. Čovjeku ponestaje sape i hvata ga strah; čini mu se, da je u kabini pod morem, da će se sad nà utopiti. Dvorana je okrugla s velikom kubom; po svodu kube maleni su prozori, kroz koje prodiru traci svjetla crvena, žuta, modra i zelena a prave njeke skladne oblike. Para ih muti. Kroz bielu koprenu pare vidiš mramorne stiene, stupovlje i lukove, vidiš biele utvare, koje dolaze i odlaze tik duž stiena a po

sriedini dvorane gledaš polugole ljude, pružene po mramornom podu poput lješina a iznad njih sagnuti stoje drugi kano da pregledavaju bolestnike. Na sriedi dvorane diže se nad podom do na stopu visine u promjeru do dvadeset stopa velika škrilja od biela mramora, pod kojom gore peći i kroz koju iz šupljinica pritiče para. U stieni na četiri mjesta vide se izdubci dublji od hvata; u njih je kameni zdenac sa dvie cievi i ključem za mrzlu i za vruću vodu. Nad svakim izdubkom visi sag za sakriti onoga, koji je u izdubku polunag.

I u ovoj dvorani moradoše Gojko i Salezij leći na prostirač i dobiše opet kavu i čibuk, da se zabave i na temperaturu priuče. Ali već za čas rekne kupeljar, da su dosta omehčali i da mogu podnieti operaciju, neka se dakle ustanu i legnu na onu škrilju. Kad oni ovamo al' ti škrilja peče, da im pred očima kriesi, a znoj probija reć bi lopi iz tiela. Polutani kupeljari počnu ih sada natezati, štipati za ruke i noge, mišice im gnjesti, pregibe im svijati, šakom trti kao kad reduša miesi kruh, okretat ih potrbušice i nauznačice, pa si sjednu na pleća i po hrbtenjači spuste se na noge do listanjka. Rade iz tebe, misliš, kucnuo ti je zadnji čas. Napokon svrše, kad su opazili, da više ne možeš podnieti. Sad te odvedu u jedan od onih izdubaka i puste tople vode u vodnicu bace u ovu sapuna i metlicom ga smiešaju, da se napravi sapunica a onda ti ovom namažu cielo tielo. Dok se sapunica od toplote tiela i kupelji po tielu raztopi, dotle malo miruješ a odmah onda kupeljar navuče rukavicu od devine dlake i počne trti ledja, prsa, ruke i noge tako, kano da bi konja česao. Uza to neprekidno bulji ti u obraz i oči; pazi, da ti nije pozlilo, jer onda treba pomoći. Kad je svaki kupeljar česanjem gotov, prospe po svojem kupaocu struju mlake vode. Zatim si svuče rukavicu i počne trti golom rukom pa onda opet

polije mirisavom vodom i počne strugati kučinami. Budu-li ove suhe, kupanje je gotovo ali još ipak nije procedura. Čim se je vidilo, da su se obojica osušila, omotaju im glave, privežu pregače, ogrnu plahte i odvedu u drugu a za čas i u prvu dvoranu. Ovdje se moradoše pružiti po mlakom struncu a kupeljari ih štipahu opet, da se krv porazdieli jednako po cielom tielu. Napokon im polože pod glavu vezenu podušnicu, pokrivač na tielo, limonadu kraj njih a čibuk u usta i ostave da odpočinu.

U istinu tvrde svi, koji su se tako kupali, da im je tielo postalo pruživo, lahko i živahno i da se osjećaju ugodno i sladko, pače i bolje nego-li izza okrepljujućega noćnoga spavanja. Ne smiješ se dakako kupati odmah poslie objeda niti poslie večere s punim želudcem, jer to škodi i u naših kupeljih, nekmo-li nebi škodilo u onakovoj turskoj, gdje se je Gojko vrlo dobro okriepio. Jak, prsat momak, zdrav od pete do glave, sad je pripravan il u vatru il u vodu.

XIII.

Da se sve može, kako se hoće, Maca nebi dulje Zulejka bila niti pod pazkom sultanovih uškopljenika. Pogospodio se Gojko, da se ne izda. Odića čini gospodića. Već prvi dan po podne vozio se Gojko u liepom kajiću, koji je pliskao po marmorskom moru; prepustio se nježnu njihanju na sklizkoj površini vode gledeći zamišljen tihe talase, dok nisu stigli pod rt serajski; ovaj sakriva sve do zadnjega časa oku onoga, koji dolazi po tom moru, dva žala Zlatnoga Roga, a to je najveći i najljepši dio Carigrada. Dodje do brežuljka staroga Seraja. Bistrim okom premjeri krunjene visoke zidine, kojimi je perivoj okružen i razgleda iz daljine cieli grad od bielih kuća i sgradica, zatvoren u šumi od raznovrstna drveća, oddieljen od svieta, pun tajnovitosti i sjete. Šta-li je sve mislio,

kad je to razmatrao? Doista se nije sjetio Argonauta, koji su njekoč uprav ovdje brodili u Kolhis po zlatno ovnujsko runo, niti je u svojoj mladjahnoj maštaniji vidio krasnu Jo, gdje preobražena u kravu stupi ovdje na kopno. Gledeći lievo Tophanu nije pomislio na one mladence, koji su tù prinjeli žrtve junaku Ajaksu i da je ovdje bio glasoviti hram Ptolomeja Philadelpha. Zagleda se i desno u džamiju Eski Valide u Skadru, ali nije doista mislio na to, da je to stari Chrysopolis, koji je bio zadnje počivalište onih karavana, štono su iz Azije nosile blago u Evropu.

Nije se sjetio ni onih arapskih čopora, koji su prvi put oko 654. godine sa svojim kalifom Moarinom ovud razbojnički gusarili, prekršiv Osmanovu prepovjed, da nesmiju na more kao što je to bio prije Lykurg zabranio svojim Špartancem; a valjda nije ni znao, da su poslie Arapi do 780. godine sedam puta bez uspjeha navaljivali na grčku priestolnicu, i da ju je tekar g. 1453. obsadom od sedam nedjelja s kopna i mora predobio Mahomed II. izpuniv tiem prorokovo proročanstvo vladarom osmanskim: »Oni će predobiti Carigrad, blago tadanjemu vladaru, blago i vojski njegovoj.«

Promatrajuć iz svoga kajića carske kioske, paviljončiće, srebrne kube i pozlaćene krovove nije se dosjetio, da je Byzas, prvi osnovatelj Byzanca, po tom brežuljku Posejdonu i Aphroditi posagradio žrtvenika, koji su se za Konstantinâ premetnuli u kršćanske crkve i kapele mnogih svetaca, nu koji su danas rječiti spomenici velike otomanske priestolnice, prikazujući onaj bajevni život, koji se je ovdje živio punih četiri stotine godina.

Pogled je upro i, bibajući se u kajiću dugo veoma dugo promatrao novi kiosk u vrtu tik na morskom žalu a to zato, što mu se je reklo, da ga je netom dao podići Selim III. Divan-li mora da je vidik sa gornjih soba na

azijatsku obalu i na svakakve ladje i brodove, što ovdje po moru krstare. Kad je to čudeći se gradjevnoj krasoti kazao svome mornaru, reče mu ovaj, Hafiz Mehmed, da je razizemno samo velika dvorana, u kojoj po sriedi iz mramorne vodnice štrca voda, i gdje robinje i službinje običavaju odpočivati, a u prvom katu da je prekrasna dvorana na polak po evropejski uredjena, jer je tù uz turske divane prekrasnih francuzkih zrcala i englezkih polijeleja-svjetionika; desno i lievo dvorani da su samo dvie sobe, jedna za sultana a druga za favoritu. Kano da ga je ovaj čas za srce guja ujela, tako mu je pri srdcu bilo. On ušuti i nemogaše smoći rieči, da nastavi razgovor s prijaznim svojim mornarom. Ovaj opaziv, kako sve zanima njegova putnika, što u perivoju vidi, počne mu pokazivati sad ovo sad ono i pripoviedati o svakom, što je istina i što nije, ali što on sve zna od svoga strica Hamida, koji ga je po koji put i vodio, da razgleda. Mnogo štošta Gojko i prečuje, ali se prenu izza sna, kad mu prstom pokazà palaču, u kojoj Selim III. najvoli bivati. Tù je, reče, perzijska dvorana, glasovita sa svojih visećih sviećnjaka, divan od kadife a po stienah sjajna ogledala, što su ih sultanu darovali Rusi. Sa pozlaćenih prozora divan je pogled u perivoj; uz koji god od prozora po čitave sate sultan zamišljen stoji i dugi čibuk pušeći gleda po cvieću i po krasoticah svoga harema kod prekrasne mramorne nakapnice. Uz dvoranu dvie su sobe, manja s ormari, punimi knjiga — to je ručna knjižnica Selimova, jer on je povjestničar i pjesnik; druga sa zlatnim stropom, sa kojega vise kotarice pune umjetnih ptičica; ovdje po stieni je staro oružje, okovano zlatom i urešeno dragim kamenjem, bodeži, samokresi, sabljami, lukovi i tulci; u toj je sobi jošte na divanu otvorena sultanova velika kožnata, srebrom okovana novčarka, iz koje se na pregršti baca novac; na

sried sobe na velekrasnom perzijskom ćilimu velika je bakrena žeravnica (mangal) namjesto peći. To je njegov selamlik, od kojega vodi kroz cvietnu bašću od samih hiacinta dugi hodnik do topovskih vrata (top kapu) u harem. Ovdje se ide stepenicami u prvi kat u veliku dvoranu plesnu i kazalištnu, gdje sultana glasbom, plesom i pjesmom zabavljaju njegova sultanka valide i odaliske; ove su dolje razizemno a on ih odasgora kroz medjutke zlatne rešetke gleda s kojom od fovorita. Dvorana sjajno razsvietljena, urešena prekrasnimi zrcali od kristala i agata, kad je puna plesačica u lahkih odjećicah — to mora da je parče raja nebeskoga!

Iz tih dvorana vode vrata kroz duge hodnike u ine prostorije harema, na koja pred sultana ulazi mati sultanija sa svojom pratnjom sad da ga zabave, sad da ga izpod svojih koprena srdita slušaju, gdje ih kori i gdje kojoj od njih smrtju prieti; pod njimi razizemno stanuju gedikle, poslužnice sultanove u haremu, medju kojimi se 12 najljepših zovu odaliske pa i robinje u velikoj dvorani, gdje ih uz divan na sagovih i dušecih po dvadeset spava kao vojnici u vojari. S nogu dakako bace nanule i sa tiela gornje odjeće pa spavaju samo u kotuljah od biela kupovnoga platna. Osim tih imade i nadgledateljicâ, koje poslužuju rodbinu sultanovu, i kadina, koje nadziru služeće djevojke, njih do šest stotina — a svih ženskinja u haremu ima i više od jedne tisuće. Tù su mnogi krasni perivoji, gdje huriske i ostale ženskinje igraju o mjesečini okolo vodometa djetinje igre. Tù su i kupališta za sultanke i odaliske, a kakovim su — osobito ona — razkošjem uredjena, to se neda pripoviedati, to treba vidjeti.

Gojko je bio samo kratko vrieme u zatvoru, ali muž slobode Nenadove škole, kad je izza visokih serajskih zidina na žalu morskom vidio onu Selimovu kulu i prozore s rešetkami, s užasom spomenu se zatvora i zatvorenih vrata i pomisli:

— To da traje do vieka! Da je koga ubila, toga nije zaslužila!

U onom divnom perivoju vidi on golu tugu, nepouzdanje i tajinstvenost, kakovih do sada nije poznavao. Težkom boli srdca uvidje, da je nemoćan, da mu bodar duh i tvrda volja niesu dosta, da s ove morske strane iz onoga labirinta izvede svoju Ariadnu, da živu spasi Macu, po što je došo amo. U taj čas počne se more nadimati i pjeniti a talasi kajić goniti amo tamo; imao je ladjar posla, da ga je potisnuo k žalu.

Još da razvidim seraj s druge strane — sa kopna, pomisli, nu to ću sutradan prije podne, jer treba željezo kovati, dok je vruće.

Dok su se ova dvojica u kajiću mirno i liepo po moru vozila, bio Hamid u pohodu kod prijatelja si predstojnika u samostanu i čavrljali o svemu i svačemu, kako to običavaju činiti vremešni dobri prijatelji. Tà već davna niesu bili skupa! Predstojnik je od Hamida dočuo, da Zulejka još i sada gorke suze roni za svojimi roditelji i da se ne može utišati, premda joj čine sve, da se udobrovolji i udomi. Kad je ovaj odlazio, umoli ga fra Bono: neka Zulejki povjerljivo kaže za umirenje, da je dobio pouzdane viesti o njezinih roditeljih: otac da je zdrav, mati da se liepo oporavlja a slugu Gojka da su odpravili — poslali od milošte u sviet, neka im kćer traži, dok ju nadje.

— To će biti melem na ranjeno joj srdce, pomisli Hamid.

— Mudroj glavi jedno oko dosta, reče u sebi fra Bono.

Medju mnogimi stranci, koji su došli u pisarnu po ferman, da smiju razgledati saraj sve do vrata »kuće blaženosti«, bio oko deset sati prije podne drugi dan i Gojko. Gdje nema sumnje ni zaprieke, dade se dozvola svakome. Prošao je dosta smradnih i tiesnih ulica, dok

je došao do džamije Sv. Sofije (Aja Sofija) i na trg saraj-mejdan, gdje je bila pisarna za dozvolnice. Na lievo je palača velikoga vezira, tako zvana visoka porta, gdje se vieća o najvažnijih državnih poslovih. Odtuda kroz trg i hodnike u treće dvorište svaki dan k sultanu idu ministri izvješćivat, a riedko koji da nije došo ovamo po svoju smrt. Selimovi ministri gospodovahu jedva po koji mjesec dana. Kad je tko komu zlo želio, već postalo turskim prirečjem, reko bi: Da budeš Selimov vezir!

Hammer pripovieda o velikom veziru Piripaši, kako je došo jednoč k Selimu i našav ga u dobroj volji, mislio da neće zlo proći, ako se š njim našali pa reče:

— Svietli gospodaru! učini mi tu milost, kad budeš htio da poginem, kaži mi to barem jedan dan prije nego mi bude umrieti, da uzmognem napraviti oporuku.

Na to će mu smijućke Selim:

— U istinu već kroz više dana razmišljam o tome, da ti dadem odsjeći glavu... To sam već hotio odrediti, ali ti još nisam našo u vezirstvu nasljednika. — Takov je bio Selim.

Na visu sarajskoga brega prostran je zaravanak sa redom pravokutnih sgrada, razdieljenim u tri velika dvorišta, reć bi tri grada, sagradjena okolo tri nejednaka trga. Iznad carske porte i dalje iznad presvodjena hodnika nanizano je kano resice okruglo kamenje; već nema jednoga, na kojem nije bila iztaknuta odsječena čovječja glava.

Tu stražu straže kapidžije, sjajno odjeveni sinovi paša i begova. Tù s visine bedema sa prozora paze na množtvo ljudi, koji neprestano dolaze i izlaze i znalično pogledavaju u dvorište i carske palače i tajinstvene kioske. Gojko uvidje, da se ni ovdje neće dati spasiti Macu.

Idué dalje dodje do bab-hamajun — veličajnih vrata od crna mramora, koja vode na trg, gdje je vodomet sultana Ahmeda. Ovamo je dolazilo stambulsko pučanstvo,

da vidi, kojemu je državnomu ili dvorskomu velikanu noćju pala glava. Tù su u dvie izdubine s lieva i desna o čavlu visile glave, ili su bile izložene na stolu u srebrnoj mjedenici, pokraj koje bila priljepljena obtužnica i osuda. Lješine osudjenika bacane su na konopcu kod ovih vrata na trg. — U tom prvom dvorištu je kovnica novaca od klesana kamena, do nje njekad crkva sv. Irene, sada oružana, t. j. sbirka sabalja, pištolja, malih pušaka, složenih u piramide itd.

Tù se čuva i sva sprema Miloša Obilića, koji je sultana Murada na Kosovu ubio. Dugi hodnici popodjeni su prekrasnimi mozaici.

U velikom dvorištu, obkoljenom neurednimi sgradami, zasjenivanom poput perivoja svakovrstnimi stabli, diže se iznad svih gorostasni janičarski makljen, komu ne može deset ljudi obuhvatiti debla. Pod makljenom dva su kamena stolića, na kojih su sjekli glave. Tù je sjedila hrpa janičara pod bielimi čalmami. Tù vidje dalje bolnicu i vojaru baltadži, gdje stanuju serajski sluge, a pred njom trg, na kojem se serajski paži na treći dan bajramskoga blagdana u nazočnosti sultanovoj sigraju džilita. Desno ugleda glasovitu veliku mužarnicu, gdje su na smrt osudjene muftije iliti učenjake u prah raztukli. Tù mu pokazaše javnu riznicu, više kuća visokih častnika pak carske štale, kuhinje i pekare. Do sto petdeset pekara i dvie stotine što sokača što sudopera radilo je taj čas u tih kuhinjah, da pripravé jelo za nebrojenu čeljad, koja je jela kruh svoga gospodara. Sad dodje u narančanik, kroz koji eto putem dolazi duga karavana deva i mazga, nose hranu kuhinjam i oružje svladane njeke vojske u oružanu. Netom su ti zamakli, dodjer ulja ljudi: carinari u pratnji robova, obterećenih zlatom; idu u riznicu, gdje je već sakupljeno silno blago, da bi se, kako je njekoč reko Solimanov veliki vezir Sokolović, mogla

sagraditi ciela brodovlja sa srebrnimi sidri i svilenimi užeti. A bez reda žure se tù i guraju, jer idu za poslom svojim nebrojeni ljudi, svakojako obučeni, pak straže sultanove, odjevene u zlatnu dolamu, stegnutu oko pasa pojasom izpunjenim dragulji; zuluftu-baltadžije, pridieljeni oblastnikom komore, s vunenimi pletenicami, visećimi s kape; baltadžije sa sjekirom, peici sa posrebrenimi šišaci, bostandžije s velikimi rumenimi kapami, čauši, solaci sa čapljenimi perjanicami; štitonoše velikoga vezira s bičem, urešenim srebrnimi lančići, i u raznih blistavih uniformah strielci, kopljanici, rizničari, stražari blagajnica, pak konjušari, pak uškopljenici bieli i crni, pak čuvari perivoja, ljudi stari visoki jaki izabrani i oholi na svoje dvorsko dostojanstvo.

Od gledanja te vreve mutilo mu se u glavi; dodje polagano i do sriednjih vrata. Pod timi je krvnikov stan. Tùd prolazaše, tko je morao ići u divan ili k caru. Pa kad je ovdje prolazio dosta tamnim hodnikom državni dostojanstvenik, vezir ili paša, koji je bud štogod sakrivio ili je pao u carevu nemilost, ili je u zao čas došo k sultanu, kad se je ovomu htjelo krvi — ovdje kod tih vrata i krvnički sluge šćepaše takova dostojanstvenika gotovo na način, kako to čine živoderski sluge u nas, kad hvataju pse po ulicah; niesu ga dugo mučili, već bi mu odmah odsjekli glavu, ili ako je odsudjen samo na progonstvo, primili bi ga, odveli niže u perivoju na žalu u sudbeni kiosk, izpod kojega je već u pripravi bila ladja, da prognanika odnese na onu stranu, kamo mu je sudjeno.

Dvorski red u saraju nalaže, da svaki dostojanstvenik pa i poslanici tudjih država, kad dodju do kamena binektaša-jašioničkoga, sidju s konja i da na ta sriednja vrata ulaze pješice u dvorište; valjda pješice zato, da ne uzmognu na konju uzmaći, ako bi ih krvnik pograbio da izvrši dobljenu zapovjed, o kojoj nesretnik može

biti ni slutio nije; još je i to neugodno za inozemce, koji ovamo udju, da pod timi vrati uz krvnikov stan moraju dosta dugo stati kano u preddvorju, dok im se dozvoli dalje poći.

Od srednjih vrata vodi mramorni pod izmedju drvoreda do trećega ulaza na treće — nutarnje dvorište — do babi seadat — vrata blaženosti — na kojih straže bieli i crni uškopljenici u kaftanu, na glavi im rtasta kapa s perjanicom od paunova perja. Ovamo ulaz nije slobodan i zato se Gojko samo malo nagledao, da može reći:

— I ovamo sam zavirio.

Vratio se u samostan zlovoljan i bez nade, da će ju iz seraja oteti takim načinom, po dogovoru š njome, kako je zamislio. Ciele duge noći nije zaklopio oči, već je mislio misli svakojake i snovao razne osnove. Junačtvo je car zla svakojega, a čaša žuči ište čašu meda. Da ga smakne iz zasjede? To je put najbrži, nu vodi-li k cilju?

Drugi dan je pripoviedao, što je vidio i pitao je štošta o sultanu kao prvom u Carigradu. Na suhom sultan neide nikada bez pratnje, kako pripoviedaju ujaci (fratri) a na moru je i gore. Vele, da je propis, kad se vozi u svom čamcu sultan reformator, da brodovi i sve ladje odmah moraju da stanu i da se uklone s pravca, kud njegov čamac brodi; svatko onda mora da metne na stranu čibuk a pod prietnjom velike kazne ne smije on čas nitko ništa baciti u more pa niti pljunuti. Prekrši-li taj propis muslomin, plaća veliku globu i dobije po tabanih; prekrši-li stranac, o kojem se predmnieva, da ne zna toga zakona, tada se tako kazni mornar, čiji je kajić, čamac ili brod. Pred sultanovim pozlaćenim brodom brodi vazda u svom čamcu bostandži-paša, nadzornik perivoja, luke i obale, a sadašnji Mustafa ne zna, što je šala ili milost. Opaziv nedavno, gdje na obali podvinutih

nogu ostade sjedeći Turčin i da se odanle ne ukloni, kad se je približavao sultan, dade da ga za čas već pograbe kavazi i svezana bace u more da utone.

— Neide s mora, neide s kopna bez krvi, da i bude dogovora š njome a nije siguran uspjeh, da se živa spasi, kad bi sultan i pao od taneta; jer o nožu ne može ni govora biti.

Šta dakle raditi? Čekati na slučaj? Tko će se pametan predati slučaju? A toga osobito ne može onaj, tko ima doći do izvjestna cilja, kao što ja doći moram pa da glavu izgubim, pomisli Gojko.

U samostanu rekoše mu: da ne treba da uzme dragomana (vodju), koji bi ga Carigradom vodio i tumačio mu; jerbo će po koji put, kad je bliže, ići š njim fra Bono a drugda Salezij kao i do sada. Množtvo dangubâ, štono vrve ulicami, poznadu odmah stranca pa mu ne dadu mirno hodat gradom već mu se na svaki korak silovito nude, da kano vodje zasluže po koji desetak franaka na dan. Imadu i svoj dragomanski ceh, koji prosudjuje račune i poput mirovnoga suda riešava pritužbe.

Bude-li hotio stupiti u trgovačku ili koju drugu službu, da će ga preporučiti starešini carigradskih Hrvata, kojih ondje imade preko šest tisuća po Galati i Peri iz Crnogore, Bosne, Dalmacije, Kotora, Krivošije, Primorja i gornje Hrvatske. Svi se od vajkada zovu Hrvati koje vjere bili, a to su mužkarci reć bi birani ljudi kano gore, a ženske razudate dobre kućanice ili izvrstne služavke. Kako u onom ogromnom gradu nema prave sjegurnosti za imetak, tko je imućan, uzme si Hrvata; jer se zna, da su oni pošteni čuvari i najbolji kavazi; njihovih strašnih jatagana najvećma se boje lupeži.

Gojku nije do službe u Carigradu niti mu je do toga, da si po tenani razgleda ljepote grada, on bi po magluštini i po pljuštavici išo, da nadje dinjaču, kakova je u

bosanskoj krajini pod Cazinom kruška a na sarajevskom polju grbava jabuka, pod kojima se Turci svjetuju o dinu, da ustanu proti caru reformatoru. Njegovo srdce pali želja za osvetom; zna on, da se kriv boji svoje sjene, diete da se plaši bauka, ali on se ne plaši šušnjate grane i nikoga pa izgubio i glavu. Pomisli, kad imadu pijani i djeca svoje angjele čuvare, imat će i ljubovnici svoje angjele čuvare.

Sutradan podje sam po gradu da razgleda kavane i šerbetane; ne doista zato, da ih vidi, kako su uredjene, već zato, da si nadje družtvo, po kojem bi možebiti došo prije do svoga cilja. Prodje kavana više, ali sve su po jednoj osnovi: presvodjena velika soba, u kojoj su stiene pune kojekakovih kipotvorina; uza stiene okolo na okolo od dasaka divan bez blazine i bez strunjače, u njekih boljih razastrte su po divanu slamnjače, na kojih sjede Turci podvitih nogu i puše svoj čibuk ili nargilu. U jednom uglu je ognjište, uz koje sjedi kavedžija, gotovi kavu i daje fildžan po dva novčića. Većinom se pije kava bez sladora i tko ga hoće imati, mora ga napose zahtievat i platiti. Turčin izpije i progutne i one jaglje, što se od guste, jake kave kao talog sjednu u fildžanu. Gojko je razumio dobro Turke, da takva kava otreznuje one, koji su od driemka (opiuma) i od duhana mamurni. Svakomu gostu donese kavanar ili nargilu (lulu s vodom) ili čibuk. Ondje najvole pušiti sirski crni duhan a što se dobiva iz Drinopolja i oko Carigrada, taj se šalje k nam u Evropu. U svakoj kavani nalazi se i vodomet, koji svojim žuberom zamišljene Turke ugodno zabavlja. Što je u kavani vriedno vidjeti, to je onaj živahni dolazak i odlazak gosti, koji tù sjede mramorkom šuteć niti se razgovaraju niti se smiju. Ako su našli koga znanca, pozdrave ga staviv ruku na prsa i na čelo, a onda kao da ga i nije tù.

Zabavljači u kavanah jedini su medah (hvalopjevci), koji sjednu u kut pa onda na nos pričaju sgode i nesgode iz tisuć i jedne noći ili vitezova Antara i Dulhama, ili hvale prolaze vojske Aleksandrove ili pak junaka Sidalbatala. U kavanah ima dosta i terijaka, ljudi, koji driemak jedu i njim se opijaju i omamljuju. Svak je ipak namrgodjen, ozbiljan reko bi sam sobom nezadovoljan. Lica studena, koja ni malo neočituju ni duše ni misli. Tù ne nadje nikoga, za koga bi mu srce reklo, da bi se mogo s njim složiti i predobiti ga u svoje svrhe.

Podje u njeke šerbetane, što su kao naše krčme, samo manje i ljepše od kavana turskih. Tù se pije šerbet, neopojno piće, napravljeno od voćnoga pačeta i hladne vode; imade ga svake boje. Jer su njeke šerbetane malene i tiesne, naprave si jih obično pod sjenicom izpred kuće ili uz koji javni zdenac. Milota se je tù hladiti čašom šerbeta. Najkrasnije su i kavane i šerbetane uz mošeju Sulejmanije.

Ni tù ne nadje nikoga za svoje kovarstvo, premda se je mnogim vidilo na čelu i bradi, da spadaju medju nezadovoljnike s onim, što u državi biva. Tako su bili mrki i ozbiljni, ogrnuti njekim aristokratičkim dostojanstvom.

Svrati se u jednu krčmu i vidi, da kršćani i muslomani iz butilja piju vino u brk Muhamedu. Al' i ovdje svaki sjedi ozbiljan, zadubljen u stanovitu misao, štedljiv u govoru, pogledu i kretu. U očijuh i oko ustiju izraz im je sjete i nezadovoljstva.

U prostijoj ovoj krčmi gledne na okolo gdje i on da sjedne, da se okriepi. Pristupi k jednomu na divanu podvitih nogu sjedećemu još mladjahnomu Turčinu, koji jede ćibur, a to su pomješana jaja, vrhnje (kajmak), govedina i poriluk. Turčin mu na pozdrav odzdravi: merhaba! (pozdravljam te). Jedva je sjeo, već mu je krčmar Feruk donio čibuk i pitao, kakova će vina?

— Dobra, reče, ako imaš.

Donese mu butilju ciparskoga. Medjutim je Gojko opazio na crnom od dasaka svedenom stropu kredom napravljene poteze na stotine i stotine, pa upita Feruka:

— Kaži mi boga ti, što ovi potezi?

— E, dužni su mi toliko butilja, odgovori Feruk.

— Pa znaš-li svakoga, kad mu nemaš napisano ime?

— Svakoga.

— A da ne plati? Da ode bez traga ili umre bez imetka?

— E, halalimim (onda s Bogom!) odgovori i u vis rukama mahne od sebe.

Na to ode od njega k stieni, gdje su mu u pretincih staklenke i vikne:

— Hašime, deder štogod.

Sied u kutu sjedeći Turčin za čas promuklim glasom zapjeva hrvatski:

Čuj mati! ne čula
Kad su vrata škripnula,
Moje srdce dirnula,
Moje srdce dirnula,
Što si čula, ne čula.
Anuma!
Šanum, šanum, šamidanu!
Hem anum si, chem džanum si.

Gojko pomisli, vino u bačvi miruje a u glavi luduje, sad nà će ostali Turci zapjevati ili se razigrati — ma nitko ni mukaet.

Plati i izadje na ulicu pa ide dalje.

Stane i započne razgovor sa starim Turčinom, koji uz dućane razizemno u otvorenoj sobi do desetero djece, sjedeći podvitih nogu, uči čitati alknran a mjesto učiteljske palice drži u ruci dugačak čibuk. I tù se čulo brbljanje kano u židovskoj školi. U Turaka, tko zna nje-

koliko surâ (poglavja) iz alkurana, njega zovu mulom, ćamilom i hafisom — to su stupnjevi doktorstva za one, koji se nauče čitati, pisati i računati pa nješto na izust iz alkurana. Hodža jim je učitelj niže a muderiz višje škole. To je valjda bila početnica učionica — mejtef.

I taj Turčin učitelj imao bradurinu do pasa progrušanu; daje razumjeti, da se danas božanstveni propisi alkurana nedrže, kako bi trebalo, i da sviet neće dugo obastati ili barem da ovako dulje nemože uztrajati.

Vidje pod podstriešjem na ulici na tlu čepećega javnoga bilježnika, kao što čine mornari, kad na udicu ribu love; na nosu mu ćambrke (naočali), na koljenih smotak papira a o pojasu (čemeru) tintarnica. Tù čeka »stranke«, kojim bi sastavio ugovor ili molbenicu ili kakvu potvrdu. I š njim se pusti u razgovor, ali se malo šta od njega nauči; jer ovaj lukavo šuti, da štogod ne izlane. Njegov pogled pita, ali ne odgovara. Prizna ipak u kratko, da su sada zla vremena i da je njekoč bilo bolje.

Iduć ulicom namjeri se izpred jedne brijačnice na čovjeka, koji ga živahno nagovori i ponudi mu se, da će ga pomladiti i liepo urediti. Bio brico.

Zašto ne? pomisli, idem, da čujem; u brijačnicah vazda se čuje novosti; da saznam, kako tù sude o današnjem položaju?

Stupi u dosta prostranu sobu; tù je uza stiene drveni divan, na koji sjedne, tko dodje, da ga ošišaju ili podbriju. Na stieni je iznad divana debela žica, o kojoj visi njekoliko limenih kablića, koji se mogu amo tamo pomicati. Čim je sjeo, okretni brico stavi mu pod podbradak kositrenu zdjelicu sa sapunicom i namaže mu lica i podbradak a onda ga na čas ostavi. Sad Gojko motri, što radi mladji brico na njekom ćelavom Muji. Došo siromah, da mu tjeme očiste od vlasi. Čim je sjeo na divan, povuče nad njega brico na žici kablić mlake

vode i nataknuv ciev, naravna ju uprav nad Mujinu glavu, pa otvoriv pipac pusti mu po glavi vodu a spiračem, koji je držao u desnoj ruci, počne mu sapunati glavu pa to nastavi, dok je sva glava bila u jednoj pjeni. Sad taj mladi brico ostavi toga pak priskoči k drugomu, koji je upravo sjeo, da se i š njim isto uradi. Medjutim se je gospodar povratio i Gojka obrio vješto i krasno kako to znadu samo carigradski majstori, a kad svrši reće Evala (Bog je velik!). Dotle je mladji brico prvomu Muji popipao vlasi, da-li su dosta omečali, a onda počne britvom strugati po glavi, da su Muji suze navrle u oči. Što je britvi ostal, poče brico škarami paberkovati i pukati vlasi. Bila mu glava gola kano tikva. Sretni mi, koji ne moramo biti obrijane glave.

Medjutim je taj mladji brico zabavljao svoje žrtve pripoviedanjem jutrašnje novosti sa stambulskoga valik-bazara (ribarskoga trga), što je uprav na svoje uši čuo.

— Ma kažem vam, jedan Turčin pripovieda drugim, a ribu prodavaju skoro sami Turci, da je sultanka-valide već tri puta snivala o njekakvom starom gjaurskom fratru i da mu je onda ponudila bratinstvo.

— Kako to? upita Gojko.

— Liepo, odgovori mladi brico. Velik je grieh, kad Turkinja opetovano sanja o kojem kršćanu a još veći, kad sniva o fratru, pak da taj grieh sbaci sa sebe, valja da ponudi onomu, o kome je snivala, bratinstvo.

— Toga ne razumijem, nastavi Gojko.

— Ma pošalje mu po kojoj ženi gjaurki ili po slugi vezenu maramu i sladkiša sa ponudom bratinstva.

— Pa što se onda slobodno polaze? upita Gojko.

— A kakvo pitanje? gdje smije mužkarac, pa bio brat, vidjeti odraslu Turkinju u lice i š njom se sastajati? odvrati brico. Nego sretna je, ako on bratinstvo primi i vrati joj za uzdarje beza, šećera ili što bilo. Ne vide se, ali se smatraju braća.

— Zlo joj spanje a gore sanjanje, reče obrijani Mujo, koji je do sada šutio.

— Sluti na zlo; bit će svašta, doda onaj drugi Mujo.

Gojko izadje na ulicu, da vidi, tko to iz svega grla viče gumurtā? Tud je prolazio Turčin s košom na ledjih nudjajuć na sav glas jaja na prodaju. Taj nije prošo ni sto koraka dalje ulicom, ali ide drugi, koji viče jekmek. I taj je nosio u košu na ledjih kruha i nudio da kupi tko treba. Tako se to vikom po ulicah nudi, kao što se je njekoč u Zagrebu vikalo »perec«, »perec« ili »kostanja vruć« »ja imam vrućega«, ili kao što još sada viču »sladoled« ili »pijeska bijeloga« i »ugljena«. Nije se pridružio ni jajčaru ni krušaru; jer je znao, da se od tih nema čemu naučiti. Opazi za sobom opet jednoga, koji ne viče, ali i on nešto nosi na ledjih. Pričeka ga i opaziv, da imade mješinu, upita ga: što imade na prodaju? A ovaj odgovori: Ja sam vodonoša; prodajem vodu iz česme kod Tophane. To ti je najbolja voda pa ti se oko česmina kamena vas dan nadju ljudi, koji vodu raznose kabli i vrčevi. Ovomu se pridruži Gojko i podju zajedno tiesnom ulicom Pere. Jer tud ne mogu prolaziti kola, vide i čude se jadnim trhonošam, koji težka bremena u Tophani izkrcane robe nose po strmini u skladišta.

— Ove radnike nebi doista bilo težko pobuniti, pomisli Gojko.

U tih tiesnih ulicah imade množina pasa, da im se jedva ugiblješ a ima uzduž pa i izpred dućanâ prosjaka i prosjakinja, gdje sakati sjede, nariču, pružaju ruke i pokazuju ranjave noge kao na bistričkom prošćenju.

— Bismallah — u ime božje, reče po koji put vodonoša i dade gdjekomu novčić. Tako i Gojko.

Medju prosjaci trguju turski mornari u zaprljanih košarah ostrige.

— Ovo su ti pod kamenom guje, kojih žešćih u primorju nema, pomisli Gojko. I medju ovimi našo bi se koji drug u nevolji.

Tako iduć i razgovarajući se razgledavaju drugimi ulicami lievo i desno tisuće štacunčića, u kojih se radi i prodaje bezbrojan sitnež; vidi, gdje su Turci koše na stotine iznieli pred dućane pak do njih lieno sjede ili leže; ustaviše se pred velikom sgradom kamenicom, uz koju su sve sami tamni dućani duga nadkrivena ulica, puna muževa i žena svakoga naròda, puna škrinja, vreća i kupova trgovačke robe. To je égipatski pazar robe indijske, sirske, arapske i egipatske, koja se ovdje pretvara u praške i masti za ličenje licašca i ručica gospojinskih i djevojačkih, u kadiljke i sućine za kâd soba i kupelji, da te miris omamljuje. Gojko se nije u Plehanu nadao, da će po carigradskih ulicah vidjeti Turkinja, ali kud god je ovih dana prolazio, on jih je sretao množinu, ovdje jih pako nadje gotovo više nego muževa; svakoj su dakako pokrivena usta, čelo i uši; vide im se samo vatrene sjajne oči i široke u obluku obrvice, koje se iznad nosića srašćuju. Koja nema toga od naravi, ona si crnom krasom naliči polumjesec ili zviezdu medju obrvama. Crnoći trepavica pomažu pobojadisanim koncem, koji običavaju uplesti u vedje. Nokte i dlan bojadišu crvenilom knja. Tako se Turkom svidjaju. De gustibus non est disputandum.

Gojku je bilo ovaj čas, gdje već od hoda i gledanja, kano turisti, koji je pošo na najviše brdo, pak je morao nuz put odpočinuti — jer i njega su već počeli peći tabani od šiljate kaldrme, koja je po cielom gradu kao babji zubi; vidi i gleda taj turista ali mu vidik odatle nije onako divan i krasan, kako bi ga našo drugi putnik,koji dotle nije vidio višega

i ljepšega, pak je zadovoljan i s ovim, dokuda se je uprav uzpeo.

Ovdje se razstane s vodonošom, u kojem je našo prijazna Turčina, ali ni sjenke od urotnika, što je mislio naći. Sam udje na Veliki Pazar — srdce Stambula, na vječni sajam, koji se nalazi medju brežuljcima Nuri-Osmanovim i seraskijerskim. Ogromna je to sgrada kamenica bizantinskoga sloga, okružena visokim zidom sa stotinami kubica, pokrivenih olovom a prošupljenih okanci, kroz koja dolazi svjetlo. U tom bezestanu, sagradjenom god. 1701., vodi glavna ulica pokrivena svodom na lukove od biela i crna mramora, iz koje se razilaze premnogi polutmični hodnici i ulice a svaka je za sebe pazar sa svojom vrsti robe, jer svuda su štacuni, ili roba visi o stienah i svodovih, kakova je za onaj prediel bezestana opredieljena. Što um zamisli, što oko naći, što ruka izraditi može, svega se tu nadje i svačija se želja može zadovoljiti. Nebi ti dotekao čitav dan, da obidješ sve ulice toga čudnoga grada I on se tù razgledajuć zadrža skoro do večera. Nije oskudievao ni na jedivu ni na pivu.

Bješe se već umračilo. Da bude mogo kući, kupi si za pol pijastra iz papira lampaš; jer u Carigradu nema ulične razsvjete a strogo je zabranjeno u sumraku ulicom ići bez lampaša.

Ne može se ustanoviti vrieme astronomičkom i geografičkom točnosti, kad je dospio u svoj stan. Dobro te se je već sklonuo pod krov; jer je uprav počeo duvati vjetar a škropac škropi da ne može jače. Trebao bi da legne spavat ali strast i duševna snaga, što ga sile na djela vlastite odluke, tako ga čine budnim, da još sada o snu nema ni govora. Udari opet u težke misli i misli bez reda. Maca mu je

svaki čas na pameti. Poslie duga razmišljanja progovori glasno:

— Rekoše mi Nenad i braća, da ljubav nadje pravi put pa činilo se kadikad što ne postiživim i proti zdravu razumu, da ga ipak nadje; ali ja bludim nepravim putem. Ovako ne će ići. Valja mi se na nješto odlučiti. U istinu bit će najbolje, kako mi se na odlazku reklo, stupiti kano bašćovan u carsku službu. Ja ću moliti starešinu Hrvata, da mi nadje službu.

Kano od bodeža zaboljelo ga srdce. Duh mu bio smeten. Kad ipak pomisli, da će ju opet vidjeti, to ga utješi. Usne.

XIV.

Ne govori se ni u carskom haremu o ljubavi kano da se kod slastičara gotova kupi. Ima dakako Selim divnih krasotica odasvud, njekoliko i takovih, da bi trebalo reći: tu je izbor pretežak! On povjestničar zna, da su Rimljani muževnu togu obukli već u sedamnaestoj godini; i on je bio turski mladić te po dalekom svietu i u kraljevskih dvorovih; ali on pjesnik zna i to: da ljubav u čovječjem srdcu ne miruje, u mladjem dakako ne, ali niti u zrielijoj dobi onoga muža, koji je dojamljiva, ljepotom i dobrotom jošte ganutljiva čustva.

I to zna, da još nikad za nikojom krasoticom nije ono osjećao u svom srcu, što ga toli često podsjeća na onu, koju je jedan put samo vidio u Vučjak-planini. On ju zaželi još jedared prije nevidjen vidjeti iz bliza i osvjedočiti se, da-li će ga sada tako dirnuti kao onda u planini, kad joj se je slika upililа u njegovo srce.

— Već sam, reče, u životu koješta proživio i po

koji put ljute bojeve bio riečju i sabljom, ali sam se uvjerio, da nikad ne odlučuje volja ni snaga ni znanje nego sudbina, udes. Kao mladić ja sam u divljem kreševu žmirke sabljom oko sebe više njih sasjeko i tako pištoljom više njih postreljao nego-li kad sam bistro gledao i dobro ciljao. I tako sam u tolikih bojevih tako reći iz krvi sretno izplivao. Ele biva; jer je sudjeno. Svaki momenat u životu dojno je diete a sudbina je mati ili dojka, na koje grudih počiva.

Selim, na kojega dvoru čule su se svaki dan par excellence, pardieu, fete, comme il faut, point d' honneur, bones fortunes, i druge ne brojene francezke rieči i rečenice, on je u velike cienio Ludvika XIV; taj je njemu bio narodni ženij, koji je svoju dobu učinio dobom Perikla i Augusta; umro starac od sedamdeset sedam godina, ali se je pod stare dane oženio s gospojom Maintenom, koje do nježne tančine uzvišeni duh utjelovljeni je ženij XVII. stoljeća. Selim se nije driemkom omamljivao, da padne u ljubostrastne i pohotljive maštanije nego je zmaja mašte svoje zabavljao hranom iz poviesti. On je znao poviest mnogih ljepotica svietskoga glasa pa i Aspazije i one Franceskinje Ninon de Lenclos. I on sada ljubljaše tako vruće kao Macbeth, da bi želio svoju miljenicu dići na priestolje i okitit ju vladarskim diademom. Sultani niesu dvorskimi propisi vezani da moraju ženiti kraljevne ili kćeri vladajućih knezova.

— Trsit ću se, da stečem ljubav njezinu. Napred! Mlada se biljka lako dade presaditi i privikne drugomu podnebju.

Tako reče onoga časa, kad ju je znao u svom domu i u svojoj vlasti. Najteže mu je bilo izdati

odredbu za prvi sastanak. Na svaku je ruku smišljao, kako bi ljepše udesio, da i nju sada još tužnu i žalostnu za roditelji ne odbije od sebe, ako joj se koja rieč ili pogled njegov nebude svidjao pa i sam se je bojao, da će se, bude-li mu ne ljubezna, lišiti odmah one sreće, koju sada osjeća u svom srdcu, kada ju u duhu gleda kano vilu planinkinju. Ljubavnik je sužanj ljubavnice svoje; jer tko ljubi ženu, rob je svoje strasti. Spjeva joj pjesnik

Da bi moja bila
I ljuba i vila
Puna strasti, žara,
I zamamna čara!

Ima dakako ljudi, koji ne poznaju moć ljubavi, koji dapače čustvo ljubavi pogrdjuju; jer ga niesu nikad imali. Takovi ne mogu shvatiti rada gdjekojih ljudi, koji nastoje činiti ono što želi i kako misli onaj, komu hoćemo da omilimo i da nas uzljubi. Tko ide za tim da postigne ljubav za ljubav, učinit će zaista sve, što se ne protivi zakonu naravi, koji svatko u svom srdcu nosi. Tako je mislio Selim. Zna, što je činio slavni Cezar za Kleopatru, kćer egipatskoga kralja Ptolomeja Auleta. Ona se je rodila 69 godina prije Isusa a za nju se u javnosti saznalo istom onda, kada je na egipatske obale došo i poginuo Pompej i kad je poslie Cezar, proganjajuć neprijatelje banuo u Ponilju. Ona je bila tada mladjemu si bratu Ptolomeju po ondješnjem običaju žena a on rob svojih ministara i pouzdanika, koji su mu ženu Kleopatru iz sve duše mrzili. U dvadesetoj godini života bijaše u zavadi sa mužem i bratom svojim i hćaše već da pobjegne iz Aleksandrije nu ostade, da vidi Cezara. Ljepotom, dragošću i mudrošću začara Cezara i ovaj se u nju smrtno zaljubi. Kad joj je

muž poginuo, Cezar je svoju ljubovcu Kleopatru proti svim mnogobrojnim neprijateljem proglasio egipatskom kraljicom. Odtada je uz Cezara živila u Rimu ne kao prava žena nego kano ljubovca Cezarova s podpunim uplivom zakonite žene. Govorilo se, da mu je dala nješto izpiti, da bude začaran. Ma to nije, nego je on planuo s ljubavi, jer je ona bila krasna i duhovita, njezin pogled zamaman, njezin hod veličanstven. Pa kako neće začarati mlada liepa žena a ne zavisna kraljica ma kako zmožna triumvira, komu se mili krasota?

Selim je i to znao, da i stranci, koji se niesu poznavali, ako živu samo osam dana zajedno u kojoj kući, recimo na čijem imanju, postaju često medju sobom pouzdaniji nego li ljudi gradskih velikih družtava, pa ako se ova i po ciele zime što češće sastajala. On je bio uvjeren o tome, da će se Zulejka do skora pripitomiti i osjećati ovdje kano da je doma.

Jednoč obreče materi, da će doći u večer u kazalištnu dvoranu; neka Zulejku na sgodnom mjestu smjesti dolje a ona da dodje k njemu gore u ložu.

Njegova se vrši. Prije predstave našlo se u parteru do sto gospoja i gospojica u krasnih toilletah, da se svide padišahu, ako dodje. Veličajna razsvjeta, sjaj i blišt ljepotica, šarenost odiela i nakita, bujnost i razkošnost, pa alemi pravi i lažni, koji sievaju u svjetlu kano i blišteće se oči djevojačke, kad im radost kriesi iz očiju; ono lelijanje perja i čipaka na ramenicah od promaha lepeza; onaj nježni, čudni miris kano u kakvoj mirisarnici od poškropljenih mirisavkom rubaca i odjeće, koji se je sdružio s mirisom ružica na glavi ili na grudi — svemu je tomu samo jedna svrha, da se sultan udobrovolji, raznježi i razdraži.

Turkinje se u svečanih sgodah najvole kititi

ružicami. Ružica im je kraljica cvieća, simbol proljeća i ljubavi a Turčinu je sveti cviet Muhamedov, koji je postao iz kapi njegova znoja; zato Turčin ne bi ni za što pogazio ni odpala na zemlju ružičina lista.

I Selim dodje prije predstave u svoju ložu a gotovo u onaj čas, kada je valide-sultanka ušla u kazalište s odaliskami i sa Zulejkom. Sve redomice posjele na odličnijih mjestih. Sultan ih gleda kroz medjutke.

— Allah! krasna-li je! dahne.

Ona je sjela do sultanke valide u bielom plaštu dugačkoga skuta, napried joj se vide grimizne hlačice i na kinezku uzvinute čižmice od žuta saktijana.

Kad je opazio Zulejku i onda ju ukočeno gledao, bilo mu je kano u pramaljetnom zraku bolestniku, koji je izašo iz kuće, da da se oporavlja; on je piljio u nadimajuće se grudi njezine, on je vidio dah iz ustiju njezinih, dà donjušio ga u ložu kano miris cvieća. Ali i jest ženska ljepota, kakovoj se divimo u medicejskoj božici. U prvi hip bilo mu je čudno pri srdcu; nije si znao protumačiti nepokoja svoga.

— Ej da mi pošalje sada selam (kiticu cvieća) o ljubavi svojoj i sastanku š njome, uzdahne strastno.

To je u Turkinja običajni početak ašikovanju. Ona sirotica niti plače niti uzdiše; ništa ne izdaje njezinu duševnu muku samo kadikad sjevne joj crno oko izpod obrvica kano pijavica misliš bljesak je izravno iz srdca. Izpod crnih rudeža nježno oborila glavu, rukom jednom na krilu držala bieli rubčić a drugom prekrasnu široku hladionicu od nojeva perja. U istinu milota ju je vidjeti ali se je on upravo i raztapao od miline. U pjesničkoj mu glavi roje se misli:

Zumbul joj je crna kosa
Njedra bosilj — dvie kitice,
Čelo mjesec, oči zviezde
A sunce joj lice.
Ah, ustnice one rujne —
Tko bi mogo da s' ne divi?
Bi-li smjela bez ljubavi
Da nadalje živi?
Kad ručice one nježne
Na krilu joj motrim eno,
Kako od njih ovo srdce
Može bit ranjeno?
Kad nožice one gledam
Čudo mi je na pameti,
Kako mogu tol'ko baja
Na sebi ponieti?

Malo je Selim pazio na predstavu; njegove su oči počivale na Zulejkinom licu i grudi.

— Gdje ste vi Van Dyckova: Semele? Giordano-va: Suzana? i ti Tizianova: božice ljubavi?

Kad je mati uza-nj sjela, bila je čisto sretna u njegovoj sreći. Njegov um svladala su čustva.

— Kaži mi majko, da-li se pokvari dragulj, kada se izbrusi? Ja sam odlučio onaj prekrasni alem façetovati (izplošičiti).

Tako je Selim govorio svojoj materi. I ona je znala već gdje koju reći Zulejki u pohvalu. Nije škrtarila. Poslie u razgovoru reče, da je jutros dala zadaviti i u vreći bacit u more odalisku Mejrimu, koja je sinoć stala na Zulejku kao muezin halekati (vikati), da će rad nje ona biti kurban (žrtva).

— Pravo si učinila. Makni s puta sve, što joj se ne mili, odpovrne Selim sa smieškom.

Sa ženskinjami je u Turaka kratka fetva (legis

sententia), kod nas bi rekli kratak proces; a to za to, jer ni svetčev šerijat (božja knjiga) ne uči o njih drugo van da su stvorene za muža kao što i sve drugo na ovome svietu, da mu služi na korist nasladu. Često se sbilo u sarajskom haremu: čuo si mukli uzklik a zatim da je nješto jecnulo i palo u more. Drugi dan pitale bi gdjekoje drugarice za nju, kad je nije bilo kao obično vidjeti, ali kad su čule, da je zadavljena, pomisliše: Afferim (tako valja!) Zašto je uvriedila sultana ili valide sultanku? Za takovimi nesretnicami nije se dalje pitalo. Evo jesmo a i nestat će nas — danas ljudi sutra zemlja crna. Zadavljenoj utopljenici niesu Turci pa ni drugarice rahmeta (pokoja) duši predali.

— A kako se ponese ona na Mejrimu? upita Selim.

— Ni mukaet — nije ni pisnula. Sva se dakako užburi a u bielo joj lice udare vatrene plamenice, odgovori mati. Malo na to potekoše joj biser suze.

— A ti?

— Onaj čas ništa.

— Zna-li već, kamo je?

— Ne zna.

— A kakvi joj glas, kad govori?

— Miloglasan, mekan kao kad slavuj pjeva u ružičnom busu.

— Mati! Ti mi ju do skora na dar daj kao zlaćenu jabuku. Ovu hoću da vjenčam i sultanijom učinim, reče car materi oduševljeno kano da je sbilja mladić tek sada doraso do ženitbe.

Sultanka-valide uzradova se i veselo reče:

— Već ti je doba da se ženiš, a baš je djevojka vriedna; krasnija je od rose na crvenoj ružici a svježa kano dah proljetnoga jutra.

— Ah, majko, obraz mi je skoro ostario ali nije

čustvo. Evo sam vruć i svesrdan te žarko ljubim kako niesam ni prije petnaest godina.

Još su se u tome duhu dalje razgovarali ne slušajući timbura i ne pazeći na predstavu, koja je već išla na kraj, a u kojoj se ženske u parteru sa zanimanjem pazile na boreću se nevinost. Mati se je tomu radovala, da se je sin joj napokon odvažio na ženitbu.

Po želji cara Selima duh zapadne naobrazbe imadjaše iztočne pokrajine razblažiti i nadahnuti novim životom. Pokvarenost, koju je pripisivao raz-stavi dvaju spolova, mogla bi prestati, da se utre put jednoženstvu. On je o tome uvjeren; zato hoće da ima jednu samu sultanku, s kojom će jedinom dieliti svako dobro i zlo života. Nada se, da će se za nj m povesti mnogi pametniji Turci, ako im alkuran i dopušta imati po četiri, tko može svaku u svakom pogledu zadovoljiti. On zna tursku poslovicu: kuća sa četiri žene ladja u oluji. Tà nije ugodno gledat u kući vječni inat i zavadu izmedju zakonitih žena, premda svaka živi u svome haremu i neograničeno vlada nad svojimi robinjami. Dobije-li jedna što od muža za ures i gizdu, hoće imat i druga, a jer je koja dobila koju dragocienost prije, sad da vidiš rusvaja! Eto ti zavidnosti i svadje. Izveze-li se jedna sa svojimi robinjami ili djecom na šetnju, druga nebi ostala kod kuće pa da bude Bog zna kako bolestna. I tako ide u svemu i svačemu do sitnica. Ne može inače i da bude. One su takmice i svaka želi, da zadrži prevladu nad mužem, koji ju je kupio od otca ili rodjaka kao od trgovca robu, niti ju je pitao za glas srdca i duha njezina. Nema tù ni govora u vjereničkoj ljubavi, o divnom savezu duša i tjelesa, u kojem za druge nema mjesta, koji je prva moć i temeljni

kamen uredjenu družtvu; koji jedini sastavlja pravu obitelj. Živuć u svom haremu, odieljene od selamlika, muževa stana, svaka se zabavlja na svoju ruku, riedkokad blaguje s mužem a on nikad ne dodje k njoj kano drug ili odhranitelj djece, nego kao gospodar, koji si ženu ne pozna kao ravnopravnu ženu, kako je nije poznao niti kao ljubovcu djevojku, kćerku u roditelja; tà ne pozna ni svoju sestru ni prijateljicu. Žena ga zato i ne ljubi, nego mu za prednost, kojom ju je taj put odlikovao, izkazuje zahvalnost grljenjem i udvaranjem hineć se veselom i sileć sama sebe, da se i onda smieši, kad joj je srdce tužno. Zato u Turkinja malo pomalo izhlape ona plemenitija ženska svojstva pouzdanosti, koja riese Evropljanke, jer ih one ne smiju očitovati, niti im se ciene.

On je potanko znao poviest carskoga harema, kako su se od ljute ljubomornosti i grozne osvete razliegali kioski jecanjem i vriskom i širio strah i trepet po onom malom medju cviećem sakrivenom Babilonu u trećoj ogradi. Mustafina mati, Čerkezkinja, odre lice Rosellani. Odaliske izčuškaše Šekerbulu. Prva kadina Admeda I. zadavi vlastitima rukama robinju nuzljubu, ali se i ona štropošta, probodena u licu, pod sultanove noge. Ljubomorne se nuzljube čekahu u tamnih hodajah, izgrdjivahu glasnom vikom i zahvaćahu poput tigara razdirući si vrat i bokove šiljkom otvorenih bodeža. A koliko je utopljenica u zdencih i moru? ubijenih udarcem balčaka po sljepočicah? ili sgnječenih medju željeznim vratima čeličnom rukom ljubomornih srda?

Selim se nauči poznavati sreću bračnoga života u Evropi, gdje žena, ako kad i imade takmicu, često ništa ne zna o njoj, jer ova je od nje udaljena, ili se pred njom sakriva a uviek je pred zakonom i

gradjanskim i vjerskim kriva, pa joj se može na stotinu načina svetiti i tješiti se; žali zato Turkinju, koja svoju takmicu imade pokraj sebe s istim naslovom i pravi; pače vidi i robkinju svoju, ako je odabrana za odalisku, kako iznenada diže pred njom glavu, jer radja djecu, koja imadu jednaka prava s djecom, što jih je ona kao zakonita žena rodila svome mužu. Tà kako neće srdce u Turkinji ćutiti krivičnosti takova zakona, koji mužu daje da si uzme u kuću više žena? Ona u duši osjeća, da postoji stariji i svetiji zakon, koji osudjuje kao najveću nepravdu, da višeženar može reći: Ja imam pravo ljubiti i sto žena a tvoja je dužnost ljubiti samo mene.

Selim baš nije bio kosmopolitski sanjar, niti je sviet motrio platoničkimi željami, no tu nepravdu odlučio je popraviti.

Premda je minulo više vremena, da je Zulejka u seraju, nije sa on ipak naglio, da ide k njoj ili da ju k sebi zovne; zadovoljavao se je večernjimi zabavami u velikoj dvorani, kamo je ona dolazila sa sultankom, a on ju vidio odozgora sa pavlana izza pozlaćene rešetke. Tim se je razdraživao i može se reći, da ju je već ne samo ljubio, nego obožavao. I tko nebi njegova uma bio, mogo bi znati, da njezino djetinje srdce jošte čezne za roditelji i da premučno tuguje za domom svojim. Samo okrutnik mogo bi ljubavju već sada jurišati na nju. Tà svaki put vidi, da joj oko suzom sjaje a to je odsjev nježne trpeće joj duše. A kako ju i suzne oči ukrasuju! On je vidio u Parizu, gdje gjauri na koljena padaju pred Rafaelovom Madonnom; sad je bilo njemu tako pri duši. Po koji put ga je tako zanjela strast, da bi sad kleknuo pred Zulejku. U mladjahnom pjesničkom zanosu prije mnogo godina gledeći izhod sunca, kadno

se je nebo počelo zlatniti za skadarskimi brežanjci i od onoga vatrenoga oka sav se Stambul razgalio ružičast i svjetao po visovih, blakitan i ljubičast duž obala, čist i svjež kanda je ov čas izronio iz vode, on je bio pao na koljena, sjeća se toga i danas. Pa takovo iz dubine duše prodiruće motrenje krasota ovoga svieta i nije drugo van prava pobožnost i poštovanje iz dna duše i srdca nošeno k Onomu, koji je taj ukras stvorio i čovjeku dao.

Sa Zulejkom je careva mati kao prvi dan tako i poslie vazda milo i ljubezno razgovarala a ona, kadgod je bila sama sa svojimi robinjicami, plakala bi, Bogu se molila i sobom govorila: Majko moja! što si me rodila? zašto bielim zadojila mliekom? Ako si me i rodila neno, zašt' me niesi u goru odniela, kukavici peškeš učinila, nek me nosi na suhe ogranke, svom privikne glasu i havazu pa da kukam po gori zelenoj?

Kad je od Hamida čula, što joj poručuje prijatelj mu fratar, ona se malo smiri i zahvali Bogu na poslanoj utjehi. U duši joj se pojavi glas, da je Gojko već u Carigradu. U moru tuge to je prva kap radosti. Nadom okrepljena dade oduška mnogim riečim od duše. Ljubav govori a ljubeće je srdce vrutak misli, koje te uznesu i oduševe.

— Ej da me nadje ovako tužnu i žalostnu rekla bi mu:

Ne boli me glava od sevdaha, već je mene tuga obhrvala; sve je meni mračno i oblačno, a sve mi je tužno i čemerno ... sinje more presušiti more, moje oko od suza ne more, odkad tebe ja izgubih Gojko!

Na zabave ni k materi sultanki ni u kazalište i dvoranu nije ona išla po svojoj volji, nego pod moraš; reklo se: „doći ćeš“, a to bješe za nju zapovjed. Tko zna, nije li ona kao što to čini većina ljudi u velikih

brigah, jadu, sjeti i tugi tražila olakšicu u svojoj raztrešenosti, a u zabavi i veselju drugarica svojih? To znamo, da je žalosti najbolji liek raztresenost i neprekidna radnja, što-no se veli râd iz petnih žila.

Na svakom sielu bila ona ili u saboritoj suknji od biela brokata opasana uzkim srebrnim pasom i u odori od crvena damaska vezenoj zlatom sa širokimi i visećimi rukavi a dugačkim skutom, dakako otvorenoj spreda, da se vide široke dimljije od biele svile, koje padaju u stotine nabora na modre cipelice; ili pak u dugih aterijah sa mukadem-pasom, ili od zelena atlasa, pa nosila na glavi nadkrivljen dukati podkićen fesić ili bila gologlava a svaki put spustila prām zlaćene kose spleten u petero ili devetero u sitne pletenice niz ledja; pa imala na rukuh samo po dva niza bisera ili kakve zlatne narukvice s diamanti i slične ogrlice, čim su ju po zapovjedi sultankinoj nagizdali: ona je bila medju krasnimi vazda najkrasnija a Selimu, koga je svaki put zatravila svojom ljepotom, činila se bajnom, očaravajućom pa ju je i sravnivao sjajnomu mjesecu medju zviezdami na noćnom nebištu.

Što je liepo svakomu omiliti mora kao što i istina u svakoga mora steći priznanja. Svatko čezne za srećom i zadovoljstvom, svatko želi, da ima ljepotu, ili da si očuva ono, što ima a što mu se mili u tom čeznuću, u tome zadovoljstvu i jest tajna ljubavi. Selim zna, da ljubi Zulejku.

Gledeći ju već kroz više tjedana tužnu i ozbiljnu, poče jednoč sumnjati o tome, da-li ona samo za roditelji tuguje? i padne mu na um misao, koju je od sebe gonio, za-nj strašna misao: ne ljubi-li ona već koga drugoga?

— Ako ljubi, bit će to nevina prva ljubav! reče

sam sebi. A šta je prva ljubav? nastavi. Takva ljubav samo je po vremenu prva a ne po istini; prva, jer je to prvo vrieme spoznanstva i ljubovanja a biva i dokazalo se je stotine puta, da se u drugom, u trećem, kadikad u docnijem spoznanstvu tekar pokaže, da prvi put ljubimo, u istinu ljubimo, premda smo i za prijašnjega ljubovanja pretrpjeli mnogo gorčina i naužili se svih slasti ljubavi. Kad se u istinu zaljubimo, onda nam padne s očiju mrena i vidimo, da je ono prije bila šala prama istini, da sada tekar prvi put ljubimo. Evo barem je meni tako.

Sutra dan do podne, ne mogav više odoljeti srdcu, otide k materi i reče joj da pošalje po Zulejku. Ova za čas dodje ne sluteći koga će kod sultanke naći. Kad udje, zabezeknu se opaziv u sjajnom odielu sjedećega — muža.

— Ovo je sin moj Zulejko! padišah Selim, reče sultanka valide. Uzdrhtavši kao šiba na vodi pokloni se Zulejka ponizno, savija se do zemljice crne. Car se miče s minderluka svoga, Zulejki je mjesta načinio, do sebe joj sjesti odredio; pružio joj ruku ljubovnički ali ona ne sjeda do njega nit mu pruža milostivo ruku.

XV.

Već po treći put dolazi Gojko iz stana Branka Vitulića, starešine carigradskih Hrvata, tužan i jadan, jer mu ne može pribaviti službe u carskom perivoju. Tvrde je vjere, da bi kao vrtljar najprije došo do cilja. Ponudjeno mu je; jer je dobro preporučen, mjesto pazikuće u velikoga vezira (kičrka) Husejnpaše a uz vrlo povoljne uvjete. Ne može da se odmah odluči na to, da ga prime; hoće još da razmišlja.

Husejnpaša prvi je carev doglavnik i miljenac

njegov; muž najljepše dobe, oko tridesetpet godina. Kao drugi bogataši i on želi imati u domu vjerna i poštena čuvara Hrvata.

Ne kuša-li ovaj put sreća, da Gojka izvede na pravi put? Kako ona smione pomaže tako diže i pouzdanje u se. Duh mu se dignu iznad svih zaprieka i on sve misli smisli u jednu, da je vrlo mudro i pametno, da tu službu prime. Tà bit će blizu svega, što bi moglo bivati, a moći će saznavat unapried, što se pripravlja proti sultanu i serajskim žiteljem; jer da se nešto kuha, o tome on više ne dvoji.

Jučer u petak išo je na seraskierski trg; reklo mu se, da bi se tud mogo provesti sultan, koji na taj dan ide bud u koju javnu džamiju; jer se, ako nije bolestan, mora pokazati pučanstvu. U istinu se izmedju deset do dvanaest sati do podne skupila na tom tauk-pazaru (živadištu) velika množina svieta i ugledne turske gospode obojega spola; čekaju, da vide svoga vladara.

Našle se tu na šetnji dame u svojih ili iznajmljenih equipažah. Kola su im osobita oblika: njeka kao naše ljepče (tarnice) samo lakša i rezbarijom kićena, krasami kojekako našarana ili pozlaćena. Na drvenih obručih razapet je krov od zelena ili crvena platna, pod tim krovom sjede ili leže na jastucih ili sagovih gospoje s robinjami i djecom, vide se po cieli haremi. Kola tá voze po dva velika bušaka vola zahamljena pozlaćenim ili posrebrnjenim remenjem a nakićena svakakvimi vrpcami kano da idu svati. Iznad upreženih volova u ravno s rudom pružaju se od kola dva vitka vijka, sa kojih vise kojekakve kite, koje se za vožnje njišu i razgone muhe. Bilo tu i karuca kakove su naše, samo štosu turske rezbinami urešene ili dobro pozlaćene; bilo tu i kočija

poput naših ali na velikih težkih kotačih — a ovo radi zlih cesta.

Duge povorke tih kolija gledalo je siromašnije ljudstvo. Tud projaši po koji turski gizdelin a da se i ne obazre na gospoje, ni vozeće se ni na one, koje su išle pješice i gledale za vozili kano da jih je morila vruća želja za vozikanjem; ugledniji stariji Turci pako sjede u kavanah i gledaju tu vrevu a da ni rieči ne proslove. Uz turske odličnije hareme, koji se tu voze, obično po pet, po šest kola zajedno za jedan harem, jašu bieli ili crni uškopljenici na konjih arapske pasmine. Konji su u Carigradu ono, što je medju drugimi divotami vriedno vidjeti: malih glavica, širokih nozdrva i prsiju a tankih nožica, kojima neprestano prebiru kano da plešu, o vratu im pršeća, jaka griva a svaki ima omašan, dug rep. Izza njekih kola ili uz kočiju idu uškopljenici pješice. Tu se pokazuje eto na taj način imetak kao što ga i gospoje pokazuju prstenjem na prstih, narukvicami i ogrlicom.

Na najvišem stambulskom brežuljku nasried prostrana trga podignut je od biela mramora na temelju pravilnoga višekutnika od šestnaest bokova seraskierski toranj, koji se diže smjelo i vitko poput stupa, nadmašujući znamenito gorostasne munare od bližnje Solimanove džamije. Dvie stotine skalina vode na okrugao shod, pokriven staklom na okolo, gdje stražar kavom dvori posjetnike. Tu samo sjedi pa gledaj! Gojko se uzpne i glavom osvjedoči, da je njeki putnik istinito opisao pogled s ove visine medju nebom i zemljom u knjizi, koju mu dadoše; — u njoj stoji o tom tornju ovo: „Tu klikneš od čuda; ostaneš kanda te je grom ošinuo. Sav je Carigrad ondje ter obsižeš jednim pogledom naokolo sve brežuljke i sve prodole stambulske od kule sedam tornjeva do ejubskih

groblja, svu Galatu i svu Peru kanda bi ti pogled okomce padao; sav Skadar kanda ti je pod nogama; tri reda sgrada, šuma, brodova, koji teku, dokle oko siže, duž bajnih obala, i druge bezkrajne pruge selâ i perivoja, koje se vijugajući gube u nutrinju zemlje: sav Zlatni Rog, miran, jasan, izšaran bezbrojnimi kajići, koji se čine kao ploveće mušice; sav Bospor, koji kanda amo tamo zatvaraju brčeći brežuljci obiju obala ter predočuje sliku susljedice jezerâ: svako jezero kanda je okruženo gradom a svaki je grad obkoljen perivoji. Dalje od Bospora tamno-modra Crno more, koje se slieva s nebom; na suprotnoj strani marmarsko more, nikomedijski zaljev, kneževski (prinćipski) otoci; obala evropska i obala azijska, po kojih se bjelasaju sela; dalje od marmarskoga mora dardanelsko tiesno, koje blisiče kao uzka srebrna vrpca; preko Dardanella neizviestna biela bljeskavica, što je Egejsko more, i tamna krivulja, što je troadska obala; dalje od Skadra Bitinija i Olymp; dalje od Stambula valovite i žutkaste puste thračke: dva zaljeva, dva tiesna, dva kopna, tri mora; dvadeset gradova, množina posrebrenih kula i pozlaćenih šiljastih stupova, čar boja i svjetla ter dvojiš, je-li ono vidik našega planeta ili druge od Boga više nadarene zviezde.“

Pozabaviv se dosta dugo na visini sidje Gojko sa tornja, da s bližega vidi sultana kad podje. Ovaj put ga ne dočeka množtvo ovdje. Ovamo ne dodjoše ni običajni piketi vojnikâ, da urede prolaz za cara u zlatnoj, i veliku carevu pratnju u pozlaćenih kočijah; jer je on prošo drugim putem u drugu džamiju. Sad je dakako bilo govora i razgovora o njemu, — čulo se i rieči nezadovoljstva.

Iduć brzo u rulju uz jedan skup stojećih Turaka, koji se dosta glasno razgovaraju, Gojko čuje reći:

— Pušta nas ovdje zijake prodavati, reče jedan.

— Zdrav je, ali danas ne ide u džamiju; hoće valjda i tiem pokazati, da ne mari za propise alkurana, reče drugi.

— Valjda je prošo drugim sokakom (ulicom) u koju drugu džamiju, da ga ne vidimo, reče treći.

— I pravo ima, da se sakriva puku, koji je odan vjeri svojih otaca, reče četvrti.

Umukoše opazivši Gojka, da ide laganije i da ih sluša. Tko zna nije-li vladin doušnik? A od ovakova zaziru ljudi po cielome svietu.

Ide dalje protiskujući se uz hrpe znaličnika, koji niesu ni biele progovorili. Vidi tri Turkinje. Ide izza njih. Pazi na okolo kao lisica na crknutu kokoš i gleda plašljivo, neće-li gdje zapaziti stupicu. Čuje razgovor; govore zaredice; on naćuli uši, da bi čule u zemlji krta rovati.

— Kažem vam, da mu je Zulejka jedina favorita i da ću ju ženiti, on za druge ne mari i neće da ima više no jednu ženu, reče jedna Turkinja.

— Idi! gospodar svieta a da ima samo jednu ženu? Šta buncaš? pita druga.

— Dà, tako je, kako kažem; ona mu je dala nješto izpiti; jer je sav lud za njom; odgovori ona prva.

— Trla baba lan, da joj prodje dan. Tako i ti govoriš u vjetar, reče opet druga.

— Ne govorim sele! van istinu, odvrati ona.

— Dà, ti si bila u njegovom haremu pa si vidila, što govoriš; nadoda treća, koja je do sada šutila, ali nije ni ona odobravala.

— Nisam bila kao ni vi, ali sam čula od one koja je bila.

*

— Ha, ha, ha! počnu se one dvie smijati a onda ona treća reče:

— Koja je ikad živa izašla iz njegova harema?

— A jest Mejrima, do sad prva odaliska, dok nije došla Zulejka, odgovori ljutito prva.

— Dà, ti si š njom govorila? upitaše u jedan mah obe.

— Jesam kod moga ujaka Feruka, odgovori odrešito prva.

Ta je valjala. Sve tri ušutiše i plaho se naokolo ogledaše, da-li ih tko ne sluša. Gojko u taj čas krenu bez osvrta brzimice natrag, da u množini ljudi ne osjete, da je išo za njima i slušao. Zloguka pomisao rodi mu se u taj čas u glavi. Sultanova odaliska Mejrima kod Feruka! Kod kojega? . . . Ferukâ bit će više, bit će mnogo. Dà nije ipak kod onoga krčmara Feruka? Ako jest? . . . Odaliska Mejrima kod Feruka . . .

Nebi dugo, osjeti, da mu hodanje i lagano kretanje tiela smućuju težke misli i da mu se sve više zamrsuju. Što to znači? Pogled mu duše, inače oštar i dalekovidan, ne siže dalje od nosa kano da je zemlju pritisnula gusta siva magla. Netom ga ne nadani užasni strah obuze. Iz grudi mu se izvinu jecaj. Stane. Za čas reče poluglasno:

— Ne idem k Feruku već natrag k Vituliću. Ja primam Husejnovu službu pazikuće.

XVI.

— Ja pogadjam razloge onoj sbunjenosti njezinoj, reče Selim baciv se na divan u svojoj sobi, kamo je uprav došao, osjećajuć ne običnu neugodnost po cielom tielu. Dade si zapaliti dugi čibuk i zapovjedi, da ga puste samosamna. Duša mu je smućena a srdce

uzrujano i razdraženo, hoće da se neprekidanim mišljenjem umiri.

— Niesam ju trebao onako iznenaditi; sirota morala se je nasloniti na moju mater, tako joj se je vrtila glava, nastavi govoriti. Dim je puštao na usta i nosnice kao u nesviestici. Za čas produlji:

— Niesam ju trebao već prvi put zvati, da sjedne do mene; — prenaglio sam se. . . . Onu živu, toplu bezazlenost treba inače susretati, nego-li djevojčure u haremu. . . . Ali što sam mogo? što sam znao, kad je unišla u materinu sobu i onako smijućke pošla prema materi? . . . Kad sam joj izmedju krasno povučenih rumenih ustnica opazio ona dva reda sjajna bisera, kad sam opazio one velike oči i liepo povijene crne obrve, onaj orlovski nos, onaj visoki stas, veličanstveni hod, ono divno držanje glave — oh, ja nisam bio svoj ni pri sebi, ja sam se izgubio, kad sam očima svojima gledao cieli majdan krasote nevidjene . . . ja ne znam, kako sam mogo biti onako drzak prama onoj, koju tako vruće ljubim . . .

Umukne i puši kano da se dimi ugljen, kad ga već pod konac gotove zagorski ugljenjari. Poslie dulje stanke nastavi:

— Ma dà, imadem vlast nad milijuni, — slušaju me, a ona me ne posluhnù. Hladan me osu znoj pa odmah uzplamtih. Drugu bi onaj čas sasjeko; nju gledah razočaran. Prvi put u svom životu upoznah nad sobom moć djevojačke nevinosti srdca jaka a duše velike. . . . Cvietu je vriednost, što je krasan. Što je mio i misirav, zapaja čovjeku srdce nebeskom milotom. Tako je onaj čas meni bilo u srdcu. A što sam ja tome kriv? Što je kriv ružan čovjek da nije liep? što je kriv sirota kljako, jer se je takov rodio?

Opet se zamisli pa za malo reče:

— Nu da je na zapovjed sjela, zar bi to bila dragovoljno učinila? ... Oj, kako ljubezno gleda nejako čedo u svoju mater, koja nad njim lebdi! ... I ja uprav tako nad njom lebdim već od onda, odkad mi se pojavi okružena vilinskim razkošjem, koje poezijom svojom zastire sve ine ženske, i odkad mi se ono pojavi u snu ...

Ušuti. Za malo nastavi:

— Piše mi poviest još za života slavu neuvehlu i kano vladaru i kao pjesniku i povjestničaru, ali što će meni živu slava? Ja trebam sreće — sreće u ljubavi.

Čibuk pritisne na bradu i misli duboko. Za čas uzdahne:

— Na sdvojni kikot moj ona se prenù; digne glavu ali me ne pogleda. Dok sam živ, neću joj zaboraviti na onaj zanosljivi uzdisaj.

Srkne dima i pusti ga na nos. Za čas nastavi:

— Na materinoj grudi gutala je suze, ali kad je naglo sjela ukraj vodometa, pokrila si rukama lice i počela glasno plakati, onda sam se osviestio i uvidio, da sam joj tanku ćut povriedio ... Odmah sam požalio ... Bijaše prekasno ...

Opet pušta iz ustiju sive obruče od dima i gleda ih, kako se kao magla razilaze i izčezavaju. Domisliv se novoj misli, nastavi možebiti i nehotice:

— Ja ljubim uprav vjerski svoju mater a čini mi se, da joj je i Zulejka odana ... tà kako je pouzdano pošla k njoj i poslie se ljubezno k njoj privinula! ... Jest, to je uzor ljubkosti i dobrote djevojačke ... U početku bio je izraz njezina lica vrlo plemenit, dobar, miran, istom kašnje joj se uzruja duša ... onda se je mienjala u obrazu kano blisikanje na nebu, mislio sam, sad nà zahvatit će ju grč u srdcu. ... I ona je žensko a žene su razdražljivih

živaca! ... Opet pusti njekoliko dimova pa onda nastavi:

— Kako se je ona privinula k mojoj materi, tako je Emilija Galotijeva, vjerenica grofa Appianija, gonjena strašću zavadjajućega ju princa i nukana kriepošću svojom pribjegla k otcu svomu i pritisnula se o grudi njegove, moleći ga, da ju ubije; jer da bi mogla prkositi sili nu da neće moći ljubavi i strasti.... Hoće-li Zulejka mojoj ljubavi? mojoj strasti?

Sav jantarov orah na prekrasnom čibuku urine u usta. Za čas izvadi ga i progovori:

— Ne na nju, na se ljutit ustadoh da idem ... Skoro sam onda kleknuo k njoj, da ju zamolim oproštenja ... Bi, ali sam se stidio od matere. Još na vratih obazreh se na krasnu bolnu ... Suzovan svoj pogled sad krenu ona za menom ... ja ga uhvatih ... Oh, kako se je ona suza sjala! Ne može ničij jezik na svietu izkazati toga, kako je krasno ono oko, koje odsieva suzom, proteklom iz nježna, trpećega srdca.... Djevojačka suza, koja dolazi iz srdca, čini se pretužnom, jer je bistra ... Pa ipak mi se je onaj pogled vidio hladan kano u sudca, koji će te za čas osuditi na veliku kaznu ... Ej, ne ću da mislim više na to.... Bješe mi čekati do ramazana.

Naglo ustane i zovne dvoranina pa mu preda izpušeni čibuk a on ode ravno u pisarnu da radi i da se radom raztrese. Ovdje mu se najavi Husejn-paša u kaftanu od crne kadife, operemljenu samurovinom a napried zlatom obšivenu. Izpod koljena vide mu se dimljije takodjer od crne kadife. Na glavi mu čalma sa čapljinim perom. U ruci ima spisa, da izvješćuje. Opaziv sultana, da je preozbiljan nakon što mu se duboko po turski poklonio, poče:

— Svjetla kruno! što sumrači dane odmora

tvoga? Ti se odviše žrtvuješ državnim brigam na svjetlome priestolju; te brige smetaju ti i u noćnom odmoru. Baci jih veći dio na pleća svoga roba.

— Dobri moj veliki vezire! Živimo ozbiljna vremena i za nas obojicu ima pune ruke posla, odvrati mu Selim.

— Olakšaj si što više možeš i uživaj slavu i slasti, koje ti je Allah namienio. Kratak je život čovječji a sladost mu je cilj.

— Husejne! slava je prazna obsjena, za koju ne marim, a slasti — kakove slasti, gdje evo vodim život jednovet?

— Gospodar si svieta, sultan svih sultana; cieo ti sviet nudi, štogod je srdcu milo; grabi, uživaj!

— Neimam šta.

— Imadeš ljepotica ko zviezda na nebu očiju modrih, košto je modrina nebeska i očiju crnih, košto je u noć zavijeni raj. Znam da tuguje svaka, što nećeš, da jih ubereš pa bilo samo za časak. Ovdje smo, da uživamo zemski raj. Rekoh, kratak je život a naslada u toplu zagrljaju —

— Imao to samo Adam s Evom — jedinom, a ja ne marim za vir trenutnih slasti.

— Ali care, svim je ženam ista svrha, da vedre sumor naš.

— Čime?

— Svaka znanjem svojim i ljepotom.

— Ne trebam ja znanja od ženâ, ja ga nalazim u starih knjigah; a ljepotom? . . . istina bog, svaka žena ima bar jedan dio ljepote, nu ljepoti ženskoj kratak je kraj i lasno je se nasitiš.

— Pa obožavanjem . . .

— Moj dragi Husejne! Što vriedi od onih, koje su žigosane žigalom robstva? Ignoti nulla cupido! Mi

gledamo žene kao na služkinje strasti naših i tresemo jim s lica pjesnički onaj ures pa u svom sliepilu lišavamo se rajskoga cvieta na zemlji — ljubavi. Ti si duhovit i zabavan, ali se ne razumiješ kao ni drugi Turci u pravo uživanje slasti. Pustimo taj govor i ajdmo na poso.

XVII.

Zulejka nije mogla naći pravih rieči, da sultanki validi izpriča svoje ponašanje prama padišahu; njeko su vrieme sjedile i niesu ništa govorile; imala je svaka više toga razmišljati a ništa ne kazati. Sultanka se je ljutila na časovit zanos i ne plodan pokušaj sina svoga nu sudila je i djevojci zdravim, dobroćudnim duhom; gledeć joj žaloban izražaj na licu kosnu joj se meka srdca nepoznata bol puna pečali, koja raztužuje, razdraživa i umara; sultanka se ponada, da će milim načinom svojim a nakitom i darovi sina svoga i negledeći na zamamnost vladalačkoga sjaja, a taj je mamac za svaku ženu, razblažiti Zulejkino srdce; jer takova pažnja utemeljuje prijateljstvo a od ovoga do ljubavi kratak je i ugodan put a u sto sgoda devetdeset i devet puta izvjestan i siguran. Zulejka pako, razumna djevojka, koja je ljubila život a poštovala smrt, osjeti u duši njeko gnjušanje za takov život, ali i glas dužnosti, da čuva i uzdrži samu sebe; sad uvidi u podpunoj golotinji pogibelj, u kojoj se nalazi. Toj pogibelji valja se ukloniti silom ili bjegom, pa stojalo glave ovo ili ono; uztrajati ovdje da pogibelji prkosi, značilo bi sebe precienjivati a oholost kobi propast.

I pravo je imala: žena ili vjerenica, koja napastniku za volju iz čaše srkne vina ili pelinkovca — onaj čas počimlje ići zlim putem, a kad mu na drugu

prošnju pijucne i više, pošla je dalje; na iznovičnu polak čaše još dalje, pa kad izpije do dna čašu, tko zna, bude-li jošte pri sviesti, da je dužna biti vjerna svome mužu ili vjereniku?

Ona je dobro znala, da je ljubav ne hotično čustvo, koje ne ovisi o volji kao što čustvo vjernosti; jer nitko ne može reći: ja ovoga ili ovu hoću da ljubim, a svatko može kazati: ja hoću da budem vjeran ili vjerna.

Izza kratka razgovora, bolje reći, nakon njekih običnih fraza razstale se. Kad je Zulejka došla u sobu svoga harema bijaše blieda kao snieg. Na pitanje odgovori robinji, da je bolestna. I bila je, više dakako na duši nego-li tielu. To svatko zna, da su duša i tielo u takovom savezu, da ne može jedno biti posvema zdravo kad je drugo bolestno. Njezina je duša trpila od silnih potresa i ganuća čustva; po tome su dakako trpili i nježni joj živci; cielo joj živčevlje popustilo te ne opisiva umorenost zavladala joj tielom.

Sjedne na divan, malo zatim legne na dušeke. Robinja, pripravna da joj pomogne, obilazi oko nje amo tamo i pita ovo ono ali na sve dobiva odgovor: da joj treba mira i neka ju ostavi samu.

Kratka je riečica mir, ali puno znači. Tielo se smiri u ležećem položaju ali duh radi na javi i u snu. Njezin duh je sada vrlo ne miran, Da joj pod glavom niesu tri jastuka (vanjkuša) već da je glava u ravnom ležaju s tielom, možda bi se prije smirila, jere bi kolajuća tielom krv jače udarala na moždjane i ovi se prije umorili, da usne, nu ona je sada osjećala i glavobolju pa zato i potrebu visoka uzglavlja. Njeko vrieme niti se miče niti što govori a valjda i ne misli, jer od mnogih prikaza, koje su joj se pred

očima pojavljale, jedva da je i mogla misliti. Ustade i na vodometu namoči si rubac i stavi na glavu mrzli oblog da si nakvasi vrelo čelo te opet legne na divan, gdje je prije sjedila. Duh joj je bludio i nadalje u buri čustava po znanih predielih i ne znanih klisurah kano što bludi ladja po uzburkanih valovih za crne noći; žurio se poput žurnoga viestnika, zapletena u strašne stvari. U vrućici uhvatilo ju pustolovno maštanje i plazila sjena jedna ružnija od druge. Ona u snu viče rieči ne razumljive kano da ju tko davi ili da ju mora tišti i hoće da smoždi. Robinja potiho otvori malo vrata i gleda u sobu; pošla bi k njoj ali ne smije, da prekrši prepovjed. Netom joj se pojave zviezde i trepere u noćnoj tami; jedna svietlija od inih preobrazi se u čovjeka, koji ju umiljato gleda i širi prama njoj razkriljene ruke. Upozna Gojka; brecne se, otare si oči i kano da ju drži smrtni ropac vikne: Gojko moj!.. U taj čas ne stalo je prikaze. Ona budna skoči sa divana i baciv sa čela oblog počme po sobi hodati gore dolje njekoliko puta kano luda a onda krenu k prozoru, nasloni se na-nj i otvoriv stakla gleda kroz rešetku. Iz perivoja ulazi lahorak povjetarca, kakvo je u nas svibanjsko. U čežnji je kano da je njekoga čekala izza rešetke na oknu na obloj punanoj ručici prislonjenim čelom.

— Ah, da sam ga na razstanku barem poljubila; bojim se, da smo se razstali zauviek, reče poluglasno.

Nakon poduljega razmišljanja reče opet:

— Mi smo zaručeni ali on se još nije pred oltarom zakleo, da me neće do svoje i moje smrti ostaviti i da će mi biti vodj i branitelj.

Ušuti opet. Poslie duge stanke nastavi dosta razumljivo sobom govoreći:

— Čudim se, da ne da od sebe znaka, da me

odavle izbavi a već je tako dugo u ovom gradu, u mojoj blizini.

Zaniemi časak a onda progovori:

— Od nikud utješne rieči ni ruke pomoćne.

Počne opet premišljavati a onda reče glasno:

— Voljela bih da se je razsrdio i da me je s mjesta na sultankinoj grudi ubio. On se sada možebiti srdi na me ali se bojim, on me i opet neće odmah ubiti nego će me mučiti svojom strasti i osvjedočenjem mojim, da sam osramoćena a toga ja ne mogu i neću moći za dugo podnieti.

Opet se dugo zamisli. Briga ju mori za roditelji; rada bi jim pisala: neka dodju ili za Boga neka šalju njekoga da ju spasi; jer još koji dan u ovoj tamnici, kakov je sav seraj od jednoga kraja do drugoga i ona je — mrtva...

Tako ju zadesi sultanka-valide, kojoj je robinja odtrčala javiti što je vidila i čula. Uplašena dodje mati da vidi što je; čas ju gleda u ostražju i zapita, treba-li liečnika? Naravno da je Zulejka zahvalno odbila liečničku pomoć i prosila mir.

— Reci mi s rukom na srdcu, na što si sad mislila, upita ju umiljato sultanka.

— Na moje roditelje i bolestnu mater, odvrati bolna.

Sultanka jedko se nasmija; jer joj se pričini, da bi vjerojatnije bilo, da misli na padišaha!

XVIII.

U veži palače velikoga vezira u novom odielu hoda vratar Gojko; melankoličan pogled i tužno mu lice pokazuje, da ne spada medju sretnike na ovom svietu, nu on je uvjeren, da mu više nije šuplja želja, da će Macu do skora vidjeti. Dovela ga ovamo energična volja a volja je u čovjeku najsilnija moć, koja

ga vodi i ravna kano brodom na moru kormilo. Dokazalo se i na njem, da čovjeka vodi njeka viša moć u skladu sa cielim njegovim bićem prama onomu cilju, koji nastoji polučiti; pa i ne treba mu Hreljeve snage, često je žarka hlepnja dovoljna prhlosti ljudskoga soja.

Svaki dan pazi Gojko gospodu i fukaru, koja k velikomu veziru dolazi i od njega odlazi; čini mu se, on pogadja svakomu na licu, što hoće kod Husejna; gdjekoji mu i sàm kaza po što ide gore i upita ga: bi li se mogo nadati povoljnu uspjehu? Dà, i tù ovo ovisi kao posvuda u velike gospode uprav o tome, kakve je gospodin onaj dan volje, dobre ili zle. Njeke, koji su išli k velikomu veziru, i od kojih je dobio liep bakšis (dar), u sebi nazove pticami zloslutnicami, druge vranami, a vrana ne postaje sokolom ako i dodje u njegovo gnjezdo, najmanje svidjahu mu se oni, kojim je sa biela saruka sievalo odličje kano munja iz gusta oblaka; miliji su mu bili dronjevići i gladne bekrije, koji idu da dobiju podporu pa i oni izdrpani prostaci, koji pred palačom zazjavaju; ovi bo će, ako sila prisili, i na svoju mater skočiti.

I od hodža i drviša, kojih najmanje dolazi k Husejnu, nadao se pomoći; jerbo se je obćenito znalo, da veliki mufti-hodža ni vaizi (propoviednici) ne odobravaju novotarija sultanovih pa se uklanjaju i Husejnu, koji mu stoji uz koljeno. Najčešće bi dolazio urlajuči drviš (ima i plešućih) Zaim Šemso, koji kanda je Husejnov plaćeni doušnik.

Imajući gdje kad čekati na zapovjed velikoga vezira ostajao bi Šemso u stanu vratarovu a ovaj se s njim onda puštao u razgovor o koječemu, jednoč i o muslomanskom fatalizmu, koji je želio pobijati.

— Zar u istinu niesi prije slutio, što ti se koji put u životu dogodilo?

— Ne. Prorokovi sljedbenici i priznavaoci alkurana ne poznadu slutnje. Kod nas se sgadja samo ono, što se mora, jer je tako sudjeno. Toga se držimo i to nas čini jake. Tko je pao, umro ili što hoćeš, njemu je ono bilo sudjeno.

— Ali Šemso, ja ti kažem, biva kadšto da se sgadja baš onako, kako smo htjeli, pače ono smo i predvidjali, da bude onako.

— Biva, jer je sudjeno.

— Ja mislim, da ne biva ništa bez njekoga saveza: ono, što nam se je danas dogodilo, imade možebiti svoj izvor i početak u dalekoj prošlosti. Tako u duševnom tako i u tvarnom životu — biva sve po vječnih zakonih i po njekakvoj nutarnjoj potrebi. Zelena grana, što ju vidiš na goloj pećini, postala je od zrnca, štono ga je kano sjeme onamo dobacio vjetrić ili donjela ptica. Pa tako ti se, mislim ja, i sadašnja bol ili radost, sreća ili nesreća naša osniva na bud kojem temeljniku prošloga nam života.

— Ti misliš; mi to ne izpitujemo.

I ne htjede o tom nastaviti razgovora.

Gojko je nasluhivao šapat i razgovore pa i proučavao lica onih, koji su imali posla sa velikim vezirom pače je kadikad potajice slušao, kad su na divan došle mnoge lale i veziri, i viećali do polak noći; jednom si zabilježi zaključak dugotrajne razprave ovako: Buzivakla (u vrieme ono) iznešen selam — neka sviet vidi što može Muhamed prorok i Muhamedov alkuran. Fil, didik, murušna!

Samo se po sebi razumieva, da izgledajuć željno dan i čas sastanka s Macom u svom bolu nije mnogo mario za krasote i umjetnine i urehu soba u palači svoga gospodara niti ga je veselila veličajnost pogleda i krugopasa po carigradskoj okolici sa njegova

razizemna stana. Nadahnut bjesnilom proti sultanu on je kipio za osvetom proti svakomu nekrstu a može se reći, da mu je bilo po onoj rečenici: ljepota ti se krije da te tiem više k sebi primamljuje i živce ti podražuje. Znao je on nauk kršćanske vjere: da je bolje nepravdu trpjeti nego-li nepravdu činiti, posvema protivan nauku proroka Muhameda koji zapovieda gjaure (kršćane) mačem i ognjem progoniti i ništiti, ali je njemu Nenad pripoviedao mnoga junačtva crnogorske krvne osvete a znao je on i onu poslovicu naroda hrvatskoga: Tko se ne osveti taj se ne posveti.

Čustven i strastven u ljubavi svojoj, a od njekoga vremena pršljivac i nagao bio Gojko, pa dok bi se kleo Macinom ljepotom ili ljubavju ili pače vjernošću kao što se zaklinju junaci buzdovanom i svojom sabljom okovanom, on je izgubio moć vjére i hotio da čuje od Mejrime, da-li nije prevara njegovoj ljubavi nagrada? Sijao je, gdje je mogo za nju vitežke vrline ali sad se je pobojao, da će ga led biti odakle se je nadao suncu i da će ga striela pogodit u grudi. Časak stane i gleda bezglasno ili nješto mumlja, što se ne može razumjeti. Svak je nesreći podložan a iz nesreće poradja se tuga a tuga ne hodi bez druga; uz tugu uviek i nevolja stupa.

— Možebit je staza oklizka, ali ne smijem biti kukavica, reče dosta glasno i razumljivo.

Odluči se. Noćju ne nadje sanka.

Sutra dan, kadno je Husejn odputovao u službenom poslu u Jedrenu, odputi se Gojko k Feruku, da govori s Mejrimom. Morao je proći trgom etmajdanskim. I tu je kaldrma kano babji zubi a na njoj na stotine ljudi raznih naroda i lica, bielih i crnaca u svakakvoj odjeći; — oko obita rešetkami prostora

smetoše se kano ždralovi, i bile sve narodnosti izmiešane kano i blago svake pasmine na velikogoričkom sajmištu. I on željan znati, za što se tu skupila sila naroda, stane i sluša. Prodavali i nudili robove. Još onda podržavala se u velike prodaja roblja za Ameriku i britanske kolonije; bijaše tad po svem iztoku u cvietu; pače bje uzprkos jakoj opoziciji njekih čovječnih državnika i u samom englezkom parlamentu prodaja roblja stavljena pod zaštitu zakona.

Na ovom pazaru svakoga pasarguna (nedjelje) prodavala se prosta roba, jesiri t. j. robovi, onemogle dojkinje, sužnji na polak ljudi na polak životinje, žene odcvale, kojim vikač izkrivljuje svojstva i godine, riečju bieli i crni ljudi, koji mirno slušaju, što se o njih viče i mirno pokazuju kupcem zube, ruke i noge.

Gojko opazi, gdje u jednom otvorenom šatoru na razastrtom ćilimu leži krasica, zapadni učenjak reko bi odmah, kakovu su Grci prikazivali u svojoj Afroditi, u svojoj Anadiomeni, morskoj iz valova izašloj božici ženske ljepote; vidi joj prsa i kukove prekrivene zelenom tankom koprenom; biele si kano alabastar ručice savi izza zatiljka poduprv glavu o desni lakat. U crnim očima joj ne leluja suza trepetom, kad u svom ogorčaju gleda izvan šatora svietsko šarenilo i vrzavu ljudi, koji se onuda potiskuju, nego joj u velikim crnim očima sieva strast i zvrcaju iskrice razbiešnjena srdca. Niesu to pogledi tuge i žalosti već prkosa, koji bi mogo svakoga proburaziti i sebe predati smrti. On ju gleda i motri: inače krasna prikaza bez skvrnje, nu lice joj se svaki hip naceri, i postaje ne liepim.

Izpred šatora stoji Turčin siede brade. Gojko u njem prepozna Feruka krčmara.

— E more! ja k tebi a ti ovdje? upita ga dosta tiho došav mu posvema blizu.

— E vidi, odgovori mu Turčin otvorenih ustiju, kano da hoće što žvakati.

— Držiš kuluk (stražu)?

— Prodajem odalisku —

— Mejrimu? . . uleti mu u rieč Gojko.

— Dà, odgovori Feruk.

Za njekoliko je časaka kup gotov. Gojko izbroji šeststo pijastara. Feruk dovede iz šatora turski obučenu i bielim plaštem zastrtu djevojku, ova sjedne u palankin (nosiljku) i bude odnešena u palaču velikoga vezira.

XIX.

U perzijskoj dvorani sjedi u naslonjaču sultan Selim i čita si pjesmu:

Tebe, oh Zulejko! moje srdce ljubi,
Nemoj da se vrieme utamance gubi.
Što se plašiš tako, golubice moja?
Kad poljubit dodjem sladka usta tvoja?
U Alaha vjeruj i alkoran sveti,
I vjera ti moja, ja ću doći k meti;
Jer mi srdce ljubi tebe svoju diku,
Jer mi sudjena si u mom roždaniku.
I sunce te ljubi al' ne smije t' u krilo,
Ono bi s' u suzah mojih utopilo . . .
Ah, vi misli crne, crnije od noći,
Bjež'te, ostav'te me, sunce ne smje doći.

Ustane. Popodje k stolu, dohvati dugoljastu čašu, natoči i pije — prozirno pjeneće se vino; na tri ju gutljaja izkapi; čini se, da je to vince dobar znanik njegov i da mu se utiče, kadgod bi mu dušu mutila zavist. I sada mu za čas sladko rezkanje vina na je

ziku razbi sivu maglu, što je netom pala od neba do zemlje. Razvedri mu se izpred očiju i gledne na prozor u sunce i reče:

— Što su zraci tvojì, dok ne sijnu bojom, i svjetlost Zulejke sa ljubavi mojom?

U to se najavi veliki vezir i odmah udje u dvoranu — s njekoliko spisa pod pazuhom.

— Mani me se Husejne! službenim razgovorom, saleti ga sultan. Evo ti predamnom divnih pjesama Muhameda Šemzedina Hafisa (iz XIV. vieka) i Mirce Shafije. Čitam jih, pomalo pijuckam i sám sam evo spjevao pjesmu Zulejki, pa se neću danas da čim drugim bavim.

— Pred tvojom zapovjedi crvu neima kud — počne duboko klanjajući se veliki vezir.

— Za danas sviet neće propasti, a treba-li što? odredi ti, doda sultan.

— Dobro, care!

— Ostani sad ovdje pa slušaj širskoga pjesnika Hafisa. Sjedi.

Pristupi k stolu, opet sebi natoči iz uledjene staklenke šampanjca a velikomu veziru ponudi čašicu chartreusa; jer je reko, da neće vina.

— Hafis * veli:

Sve je ovdje, brate mio!
Bog na dobro namienio,
Ponajbolje: rujno vince...
Ej, Husejne! pijmo!

Izpiju na dušak svaki svoju čašu i sjednu na stolice. Sultan lista Hafisovu knjigu i reče:

Prvi mudar čovjek, to je bio Noje.
Sve nevolje naše u vincu satro je...

Selim pogleda velikog vezira i prestane čitati;

---

* U prievodu Zmaja Jovanovića.

Husejn gleda sultana i misli na Šemzedina, na istoku najslavnijega pjesnika a vrzu mu se u isti čas po pameti zabrane koranove.

— Čuj evo:

Staro vino, mlada seka,
Čaša gojna, seka tanka...
Pit ću dok je svieta, vieka
A ljubit ću bez prestanka...

Husejn hakne.

— Divno, velim ti divno! A čuj ovo:

Kad sve, što je, sudjeno je,
Zalud muka, silom ništa!
Sudjeno je meni piti,
Protiv toga silom ništa!
Slavulj gajem, ruža majem,
Hafis čašom ponosi se —
To je sveta božja volja,
Protiv toga silom ništa!
Plemenitost i čistoća —
Tim se, braćo! ponosite!
Plemenito pijte vino,
Kad pijete, čisto pite...

Husejn se grohotom nasmjehne. Selim poskoči sa stolice i natoči dvie čaše šampanjca.

— Pijmo Husejne! nije bio zao pjesnik Hafis.

Izpiju. Sjednu opet i sultan nastavi:

Gledaj lale i zumbule
Bezobrazne bezbožnike
Šaren-čaše podizali
Ištu vina rumenike, —
Ali Hafis bolji kuran
Iz Selminog čita lica,
Iz njeg uči suru mraka
Iz dva stiha obrvica...

*

Veliki vezir poče bivati nemiran na stolici.
— Čuj ovo:
Želiš biti i živiti?
Nešali se, već pohiti:
Traži vino plamka lica,
Traži ustne ljepotica;
Jer što želiš, tù ti niče —
Od njih prosi život, biće . . .
— U istinu krasno, klikne veliki vezir.
— Čuj još Omara Hijama:
Ja odavna vino pijem
Crno, bielo i crveno;
Ja bez mjere vino pijem,
Za to mi je oprošteno.
Mor'o j' Alah napried znati,
Da će Omar vino piti . . .
Pa sad Omar da ne pije,
Kam' Alino „sveznanije"?
— To je istina.
— Čuj ga dalje:
Ja ne tražim od vas, da mi oprostite,
Meni žednom starcu, griešnom i nevinom.
Tà Bog, kad me j' stvaro, kakva me vidite,
Prašinu je svoju zamiesio vinom.
Al' se često suši — treba da zalievam...
Sad ili ću vodom ili lozovinom?
Ja vodom ne mogu, vode ne zahtievam!
Zato amo s otim vatrenim rubinom.
— Divno care!
— Zar ne da jest? da je divno? Ajde točide ti sada.

Husejn napuni carevu i svoju čašu hladnim šampanjcem i iztruse obojica do kapi.

— Čujde ovu:
Mučan danas dan mi svanu,

Daj da idem u mehanu...
Kad pogleda Alah s neba
Te me vidi, gdjeno treba,
Da pokaže pravdu svoju —
Izvidat će bolju moju!

— Zar vinom?

— Vinom da kako; jer ono veseli čovječje srdce.

Ali slušaj dalje Hafisa, koji nema ni umrieti kada, jerbo vazda pije a uz čašu ljubi, pjeva još i danas ko i prije. On ti pjeva:

Izkupljene sve mantije,
Što za vino bjehu dane,
Jedna samo, Hafisova
U mehani nek ostane.
Neće Hafis poslie smrti
Da u hladnoj trune raci,
Ostavi ga u podrumu —
U puno ga bure baci.

Ha, ha, ha, smije se veliki vezir.

— Sad ću ti iz pjesnika Rami-je († 1562). I taj ima slično:

Može lončar iz mog praha
I testiju načiniti,
No ma iz nje vodu pio
Na vieke će pijan biti.

— I taj zar tako? upita smijućke Husejn.

— A de slušaj Mircu Shafija:

Ja sam djače Hafisovo,
Boga slavim u mehani.
Mili su mi dobri ljudi,
Dobro piće, dobri dani —
Zato mene rada glede,
Gdje se pije, gdje je slava,
I zato mi ime daše,

Krasno ime: mudra glava
— Taj umije i ljepše od onih.
— Čuj ga jošte:
Saki bijar bade *
Proljeće je tù —
A tako mi brade
Sad bih umro tù.
Zna umrieti svako,
Omar živjet znade
On će uviek 'vako
Saki bijar bade!
— Ma taj se ne šali.
— Čuj ga ovo:
Daj tu čašu, što se smeje,
Da nazdravim onom danu,
Kad sam prvom iz mošeje
Pobjegao u mehanu.
— Gle ti njega!
— Pa onda:
Mulah, mulah, ja ti kažem
Tko ne pije, greši zdravo;
Sad il' misli da ti lažem
Il da imam puno pravo.
Kazat ću ti, što bi krio?
U mošeji pre sam bio,
Gdje se molih, gdje se klanja,
Al' ne misli rad kajanja,
Žedan bijah, vina htjeo,
Pijan bio, put pomeo.
— Ima on i uzvišenih. Čujder ovu:
Čuj, što piše sried bokala
Ćilih, zdravih veseljaka:
„Staro vino, nova šala

* **Perzijski**: Krčmaru, donesi vina!

Sve od zore pa do mraka."
Gdje je tako, tù je sloga,
Ali jedno bez drugoga
  To ništa ne vriedi!"

Što mi češće iz podruma,
Duh to bolje u vis lieće,
Rubin kiti bradu uma,
Oko nas se sviet okreće.
Kroz kog prvo vino sijne
To je vodja, svi za njime
  Nek nas vodi meti!
Tako s' mudri dižu s vinom
Nad ništinom taštih mrava
Kao Elbor nad dolinom
U visini neba plava.
Neka zora zlatom rubi,
A nas drugo srdce ljubi
  Iz naših pehara.

— Ta je baš krasna.

— Al' ova evo je mudra:

Košto slavuj pije med sa ruže
— Pametan je, pa zna što je dobro!
Pijmo i mi, pijmo i mi, druže!
— Mi pametni znamo što je dobro.
Naš komšija neće vinograda,
Bostan sijo pa ga je i obr'o,
A mi srećni sa našega rada
Mi pametni znamo što je dobro
Bog je vino stvorio za ljude,
Grehota je, ne piti ga pobro!
Jeste, lude — oni drugče sude!

— Reć bi, da je tako, potvrdi Husejn.

— Ali čuj ovu krasnu, koje se ja ne mogu dosta načitati; jer bi želio, da je meni ovako:

Mojoj sreći ne znam naći imena
Ma da nije tako svugdje vidjena.
Dokle drviš tielo muči misleći,
Da će samo tako paklu uteći,
Dok bogataš svomu novcu robuje,
Dok muftija o vječnosti popuje
A sluša ga glupog svieta milijon,
Prem o tome tol'ko znade ka' i on:
Ja sam dotle pored moje Zulejke
Udubljen sam u njezine osmejke
Il u one crne, svjetle zenice, —
Iz njih pišem moje divne pjesmice...
Pored naske plamen-vino hladi se,
Sámo viče: Mirca, Mirca, napij se!
Zulejka mi svojom rukom natoči
A ja zato poljubim ju u oči.
U tom poslu često kliknem — kliknem: haj!
Gdje je ljubav, gdje je vino, tù je — raj.

I opet natoče i piju. Već je u obojici počeo dosta djelovati alkohol i oni se stali glasnije i življe razgovarati o slavnih pjesnicih Džami-u, Saadi-u, Dželaledinu-Rumi i Fazli-u, koji je u 2500 stihova spjevao gotov roman o ruži pun intriga i nesreće, dok su se napokon našli ružica (gul) i slavulj (bulbul). Gdje tolike mudre i po svemu Iztoku ljubljene glave tako misle, zapodjenu car i vezir živahan razgovor i o tome, da u alkuranu imade i takovih ustanova, koje ne valja baš na tvrdo uzeti, kako su napisane.

— Samo Bog ni ludjak ne mienjaju nikad svoga mnienja, Husejne! reče sultan. Bog ne; jer sve zna a ludjak ne; jer ne ima nikakva mnienja.

— Pravo kažeš care! Sve se na svietu mnienja pa i čovjek se do smrti uči i tako mienja mnienje svoje, kad god nadje što bolje i za obćenitost koristnije.

— Neka kaže tko šta hoće, u to me neće nikad nitko uputiti, da se Bogu ne protive oni, koji ne piju vina i ne jedu krmetine; koji oholo preziru te njegove zemaljske darove. Tà zašto jih je čovječanstvu dao Bog?

— Biva care! da što i zabrani. U raju zabranio je plod sa stabla. Davši prvim roditeljima sve, reče: Samo se toga drveta klonite. Nad tim se mamcem vije drugi duh, pa tko od toga ploda okusi, on mora umrieti.

— Ali nije zabranio vite loze.

— Nije onda, ali je po Muhamedu.

— Otvori tvoje žmirave oči. Niesam dokolan na sitne stvari s tobom kao ni sa šeihom. Ja znam, da sa duhom ide pobjeda. Ako se Bog brine o sviet, kako nas uče, i ako imade moć, on će sam s novimi misli dovesti do toga, da narodu u starih žilah bolja krv proteče i preporodi se u nov narod, koji će onda novimi silami nastojati oko svih vrlina. Tù treba da put kažemo.

— Ti si okat medju sliepci i jesi mnogomoćan, Selime! ali mani se, kako je, neka je, slabo je tvoje rame, da njim izpraviš cieli sviet.

— Možeš i pravo imati, ali ja se držim savjeta Mirce Shafija. Čuj ga, što pjeva:

Po čem poznaš pravo cvieće?
— Po tom, što miriše!
A kad poznaš dobro vino?
— Kad ga pijem više!
A kad poznaš dobre ljude?
— Kad im dodjem bliže!
A šeiha i muftiju?
— Na čelu im piše.

Odgovaraš krasno, zato s' dobru nadaj,
Možeš poći u sviet, al' se po tom vladaj!

Neka ova dvojica nastave dalje po volji svoj vjerski razgovor a mi medjutim idemo u palaču velikoga vezira, da vidimo, što nam rade Gojko i Mejrima.

U dvorištnoj sobi razi zemlje na rogožici kraj bakrene žeravnice sjedi podvitih dakako bosih nogu Mejrima i gotovi si kavu, kako to u svakom haremu vas dan čine bule. Ta soba nije uredjena kao haremske dvorane, jer osim široka divana pokrivena modrom ćohom oko svih golih stiena, nema sasvim nikakva pokućtva. Četverouglasti prozorić od jedne stope nema rešetke. Mejrima gleda u vrenje svoje kave naivno kao što maleno diete otvara očice, kad prvi put nješto nova ugleda. Takve su Turkinje.

Što će š njom biti ni sama ne zna. Gojko ju kupi, da od nje sazna, što inače nebi doznao, kad bi ju kupio tko drugi a pridrža ju u toj sobi, dok se bud na što odluči. Riedko dolazi k njoj kao da joj se uklanja. Ljut je na nju, što je kivna na Zulejku i što uzbiesni, kadgod se povede rieč o carskom haremu. Žali ju, i volio bi ju vidjeti i znati na mjestu Zulejkinom, za koju je sada saznao, kako ju mite, da joj probude ljubav k Selimu i da će ju valjda na prvi blagdan ramazana sultanka valide darovati sinu.

Gojko je ovaj čas u jednoj dvorani u prvom katu sa dva fratra i razgledava š njima, što se u toj sobi nalazi. To je starac gvardijan Bono Martić i Salezij Lalić, koji su ga danas u novom mu zvanju prvi put posjetili i zamolili, da jim, dok nije vezira kod kuće, pokaže dvorane i riznicu, o kojoj se po Carigradu čudo pripovieda. Vidimo jih, gdje stoje uz turski stol, sačinjen iz svjetloga drveta, pun okorušenih iztočnih uresa; u izdubljenoj mu ploštini po sriedi zdjelica iz pozlaćena bakra. Ne mogu ga se dosta nagledati. I jest prekrasno izradjen izvrstnim ukusom. Dražestno iz-

pletene vitice, grančice, cvietovi i listovi krasan imadu oblik; svaki potez dokazuje, da je to djelo umjetničko; zviezdovati cviet, koji se nalazi u lahkih i vijugastih spiralnih uresih, umjetnička je oznaka pravoga majstora. Na stolu je u zdjelici cedulja s napisom: Iz Livna. Sa svake strane stolu položeni su na rašljah po jedan lagvić, jedan pozlaćen drugi posrebren s arabeskami, izradjenimi najvećom umjetničkom tehnikom. Na svakom lagviću obješena je cedulja s napisom: Iz Foče. Do pozlaćena lagvića dugi je stol pun liepo naslaganih metalnih radnja: medaljona, satova, gumbova, staklenica itd., kojih je površina čistim zlatom i srebrom previjena. Uza svaki predmet naslonjena je cedulja s napisom: iz Bihača ili Bjeline, ili Cazine ili Derventa, Prozorja, Priedora, Prnjavora, Sarajeva itd. Isto tako na glinenoj robi i vrčevih na dugom stolu uz posrebreni lagvić, baš dražestnih predmetih posve originalnoga izuma, pa tako i na drvenih stolìćih, stolcih i ormaru — remek-djelih čista stila i tehnike bosanske, što su tu uza stienu na podu nanizana jedno do drugoga. S druge strane osovljeno je na stolu njekoliko suncobranskih držala, koja su u naravnoj boji drveta ali izvezena i preobučena zlatnimi i srebrnimi niti u harmoničkoj ornamentici; do toga je izloženo nješto karakterističnih tkanina, koje odgovaraju svim zahtjevom elegancije i nješto pletiva, a to sve je iz Bosne; dà, na jednom stolu imade i njekoliko risarija, koje kano i poredanje njihovih boja svjedoče o bosanskom najčišćem umjetničkom ukusu. Dvie su duge stiene zapremljene samo bosanskimi izložci, kod kojih su se naši gledaoci čudili izvedbi plastičkoga metalnoga uresa i tako zvanoj inkrustacionoj tehnici, izvedenoj na drvu zlatom i srebrom. To umjetničko majstorsko stvaranje jest prabaština bosanskoga i to ponajviše

muhamedanskoga pučanstva a prenašalo se predajom punom pieteta na vidjenije obitelji u pojedinih mjestih, gdje se je razvijalo i usavršivalo na svoj način tako, da ćeš na prvi hip pogoditi, što je iz koga mjesta Bosne ponosne.

Na drugih stienah ili je visjela po koja demeskinja sablja, tatarski luk, arabske sulice, perzijski bodeži, nišaburske mudrolije i ladžuveri ili uza stiene po stolovih izloženo kao angorski, perzijski i kašmirski uzorci šalova indijskoga i kalikoskoga muslina, busanske kadife, englezkih i francezkih rubaca, dapače na stieni je visio i jedan barbarejski šeik (beduinski plašt), dočim su u jednom staklenom ormaru vidljivo zatvoreni i ceduljami označeni bedašanski rubini, bahreinski biseri, golkondski alemi, srdolici (karneoli) tako zvani talizmani, koji su davaju na spomen s urezanim imenom proroka ili kojim stihom iz alkorana, dakako s arabskim pismom. I samo se po sebi razumieva, da je posebni turski odio imao srebrnih i zlatnih burmutica, prekrasnih čibuka, duhankesa svilenih i baršunastih, zlatom vezenih, biserom i sedevom nakićenih — divne radnje haremskih žena.

Sabirač tih umjetnina Husejn, ili ih primio na dar ili ih kupio za gotov novac, pokazao je izvanredno dobar ukus; jer to su sve prave krasote, što jih gleda božje sunce od izhoda do zapada. I samo se po sebi razumieva, da su našoj hrvatskoj trojici igrala srdca od radosti, što je bosanski odio te riznice toli bogat umjetninami, kakovimi se jedva mogu ponositi i veći od našega evropski prosvjećeni narodi.

Još razgledaše letimice druge sobe i domaću pisarnu Husejnovu; u ovoj je sve pokućtvo od orahovine puno rezbarija i težki krasni zastori na velikih prozorih, čim je opet pokazao, da je muž finoga ukusa i ljubitelj

umjetnina i ljepote. Pokaza jim Gojko zatim kola i konje, a to se je znalo, da su najljepši u Carigradu. Napokon ih povede u poznatu nam dvorištnu sobu izpripoviedav u kratko, da si je pred koji dan kupio robinjicu Mejrimu. Kad su unišli u sobu nadjoše Mejrimu, gdje sjedi podvitih nogu na modrom divanu sumorna i turobna; delfijska svećenica nije mogla biti više smućena; snimila si kapicu sa glave a kosa joj pala po plećih; — opazivša ih proplače, uzdahne niemo i pogleda prama nebu. Na dva tri Gojkova pitanja ne odgovori ni biele ni crne. Vidilo se svim, da joj je samoj ovdje dug čas.

— Čudno-li je čovječje srce! reče fra Bono; ova je ovdje nesretna, jer nije u haremu, a ona ondje plače, jer su ju metnuli u najljepši, u carski harem.

XX.

Istoga dana rano po podne dodjoše u franjevački samostan četiri putnika i upitaju za gvardijana Bonu. Čekaše i dočekaše ga, kad se je vratio iz Husejnove palače. Bijahu to naši znanci doborski i ciganin Nikotić. Vid uruči gvardijanu pismo fra Marka iz Plehana. Kad ga otvori i naglo pročita, težko uzdahne. Čuvši da žele ostat u Carigradu obreče našim znancima, da će se za njih kod Vitulića starešine Hrvata pobrinuti, a dok stupe svaki u svoju službu, neka ostanu u podpunoj obskrbi u samostanu, pomagajući raditi domaće poslove. Odrediv što je trebalo u prvi mah, da mu se zemljaci odmore i nahrane, izadje iz samostana i ode hitro opet u grad. Dok su se umivali hladnom vodom reče prama udvornomu fra Saleziju i drugovom Boić:

— Kad sam bio u ličkom Zrmanju, u velikoj Popini, a poslie u Ljubovu i Sučeviću, donesoše mi

zdjelu s vinom a ne vodom punu, da se operem. Što za Boga, rekoh, da se u vinu umivam? a domaćina mi odgovori: Dakako čestiti čovječe! vinom, kad nemamo vode; mi vino pijemo, u vinu sve kuhamo, na vinu pečemo i vinom se umivamo; voda nam je dalje no dan hoda a da je ovamo vozimo, dodje vedro na više forinti i skuplja je od vina više no za petdeset postotaka.

Svi se sladko nasmijaše veleći: da bi liepo krasno bilo, kad bi tako bilo po cielome svietu. Salezij usuprot poče hvaliti vriednost vode iz zdenaca i vodovoda, pak mu to onda odobriše jednodušno i naši putnici.

Fra Bono je odišo ravno k čestitomu Hamidu. Nije ga našo u stanu ali je poslao po njega, jer je doma bio. Hamid dodje odmah saznavši tko ga traži. Ljubezno se pozdrave a onda reče gvardijan:

— Dodjoh, Hamide! da mi učiniš ljubav.

— Hoću, braco!

— Da pametno kažeš Zulejki, da joj je na Josipovo mati Cvjeta umrla.

Kad je Hamid rieči razumio, udari se rukom po koljenu pak zavika izza svega glasa:

— Ha — ha — fra Bono! to će biti tužna viest.

— Znam, brate! ali treba da joj se kaže.

Sad ne rekoše ni rieči više. Svaki svoju misli. Poslie duljega časa, progovori Hamid:

— Ospa se polako po tielu prostira. Hoću, ali ne naglo.

— Daj molim te, Hamide!

— Čovjeka veseli, da može kome donieti dobrih viesti, ali ova je i te kako žalostna.

— I tvoja će vjeruj, za nju biti u velikoj tuzi njezinoj vesela viest, e si znade majku, da je prestala trpjeti.

— Ma kad ju vidim i gledam, i ona ti vehne i čezne kao tunja žuta i čini mi se kano žena, koja ćuda.

— Baš ćeš u bielo pogoditi; jer ćeš joj niemu tugu potresti, da proplače.

— E, kad tako afferim! Idem.

Razstanu se, kad Hamid obreče, da će ga doskora posjetiti i kazati mu, kako se je Zulejke dojmila tužna viest o materi.

Hamid, imajući tužno pravo hodati po svih prostorijah sultanova harema, brzimi koraci ode u kiosk Zulejkin. Bane tiho i bez daha u njezinu sobu. Nadje ju naslonjenu o prozornicu i zamišljenu kao da što uči na pamet.

— Zulejko! vikne drhćućim glasom, budi jaka, čuj me i ne prokuni me, što ti nosim tužne viesti.

— Da moram poginuti?

— Ne ti, već da je umrla tvoja — mati.

— Tko to kaže?

— Fra Bono gvardijan je dobio pismo.

Dok je Hamid posljednje rieči izgovarao, Zulejki su ustnice probliedile a ruke lako uzdrhtale. U grlu ju stegnulo, ne stalo joj duhe a prsi joj zaplamtile ne snosnim žarom. Zamagli joj se pred očima, koljena joj zaklecaše i da ne padne na pod, morade naglo sjesti na divan — Hamid joj pomogne — a sad joj mukao glas prodre na usta: moja mati! . . .

Tako sjedeću — za njeko vrieme ostavi ju Hamid rekavši vani robinjicam, da pripaze na nju ali da u nju ne diraju nikakvimi pitanji niti napastovanjem.

Dugo je trebalo, dok se sabra i toliko ojači, da se je mogla ustati i kleknuti pred divanom, u obe ruke nasloniti glavu i — proplakati. Nakon dobra četvrt sata prestane plakati i počme poluglasno sama sobom govoriti:

— Toga sam se dugo bojala. . . Uzeo ju dragi Bog Nebi čovjek vjerovao, što srdce može podnieti kada tko u najvećoj svojoj žalosti digne oči svoje k nebu i molitvom zaprosi u Boga pomoć i utjehu.

Jecajući progovori:

— Slomljenim evo srdcem klečim pred tobom otče! ubogih i sirota. Umrla mi je dakle predraga majka moja, koja mi je srdcu najdraža — u svih mojih bolovih i tugah utjeha i nada bila. Osamljena evo, molim Te Bože! okriepi duh moj, kad se gubit. kom majke svoje osjećam još više osamljenom.

Ušuti i razmatra tiho u sebi a onda nastavi:

— Oh, kako sam željela kući, da vidim ljubeznu majku! Djetinja moja čežnja za njom bila mi se već premetnula u puku, punu muka i bolova težnju za domovinom te sam u istinu bolno tugovala za zaviča jem i kućom, a sada majko moja!....

Misli. Za čas reče:

— Zar da sdvajam zato, što si ju uzeo k sebi? Tà rodi se čovjek da jednoč umre, a prah i pepeo što živi da se opet pretvori u prah pepeo. Pa ona› je biednica mnogo pretrpjela za dugotrajne svoje bo· lesti a još više, odkad je na tako sramotni način izgubila svoju jedinicu.

Opet ušuti. Nakon poduljega razmišljanja progovori:

— Zašto da se prekomjerno žalostim, kad Tvoja sveta usta nazivaju blaženimi, koji su usnuli u Gospodinu i kad nas opominješ: Ne tugujte odviše za njimi; jer su oni blaženi pokoj zadobili?

Ušuti opet. I opet progovori:

— Oko mi u suzah pliva; duša mi evo ne po. zna inoga čutstva od žalosti a sav mi je život priličan silom otrgnutu cvietu — dobro, majko! barem više ne tuguješ za izgubljenom kćeri svojom u haremu ..

Odišla si u pravu domovinu, gdje te ne taru više brige, ne kolje jad, ne progoni zloba — zamienila si ovu dolinu suza rajem veselja. Nebi umno radila, da prekoredno tugujem za tobom, kano da bi ti kratila blaženstvo, koje uživaš kod Onoga, koji te k sebi uze... Tà znala si ti drago moje! da ja ne uživam veselja, koje bi se tvojom smrti pomutilo. Ti si bila radost i utjeha moja, a tebe sam već davna izgubila!... I ti mene....

Opet ušuti. Za njeko vrieme nastavi:

— Težak je taj gubitak. U ovom pustom mojem životu, gdje sam evo zapuštena poput okljaštrena stabla, težki je to udarac za mene, ali sveti Bože! podaj pokojnici mojoj mir i pokoj vječni a meni sada i do zadnjega moga daha jaku odanost u Tvoju svetu volju.

Kad je svršila tu molitvicu, čuje na vratih svoje sobe mužki glas:

— Idem ipak.

Okrenu glavu i zapazi sultana Selima, gdje ulazi sam. Ustane hitro i kao mahnita djiknu k prozoru, kano da će ga probiti i skočiti dolje u perivoj da se ubije.

— Ne bježi! Neću ti ništa, reče sultan oštrim glasom. Uza to se nasmieši kao kovrčasti oblačići navrh vulkana, gdje misliš, za malo će biti potresa; iz onoga oblačka da će nastati oblak zlogode, iz kojega će sievati bljesak, udarati grom, skakati vatra i lievati se lava, koja raj pretvara u pustoš.

— Čuj što Mirca pjeva. Počne deklamovati: Tiran želi, da ga s' boje, vezir da mu zlato nose, a muškahid da ga goje, a djevojke da je prose, ludak želi, da ga hvale, uzdisalo da ga žale, junak da mu slavu trube, Mirca samo da ga ljube. Zulejko! I ja kao Mirca. Ti si me se prestrašila, jer sam bučan. I magare ijače, kad se staji primiče.

Ona naglo poklekne kod prozora i digne sklopljene na molitvu ruke pa klikne glasom drhtajućim:

— Molim te i zaklinjem te; ostavi me danas.

Kano da ga je grom ošinuo, kad je čuo te rieči izrečene angjeoskim glasom; okrene se i — ode iz sobe.

Razdražen šampanjcem reko je supijanu velikomu veziru da je u takovom času prisutnost žene, koju čovjek ljubi, pravi gjenet, raj, na zemlji; da čuješ šušanj njezinih haljina... da joj se dotakneš meke ruke... da te ljubko crnim očima pogleda... pa ono nježno milovanje. . . .

Tiem se govorom razstadoše, Husejn odtetuba kući a Selim ravno k svomu idealu. Riedki su ljubovnici, prave biele vrane, koji bi dosta jaki bili, da neidu k ljubeznici srdca svoga i da joj se ne pokažu, kad „su dobre volje“. A koliki su takove posjete već skupo platili? I sultanu „dobre volje“ sjevnu u grudi čustvo neobično i sune mu u glavu bahata misao: sada ili nikada!

Kad je izašo iz Zulejkine sobe, već je bio posve triezan i srdit na se što je i po drugi put u nevrieme učinio juriš. Prva mu je misao bila dakako biesna, kao što drugčije ne može ni da bude uz bukteće ljubavju srdce i razdraženost svih živaca. Vikne:

— Oh ženo! ja te ljubim, ja te ljubim strastno, a ti mene odbijaš od sebe — goniš me trnjem — priečiš svaki zagrljaj.

Podje dalje. Idući do deset koraka zamišljen stane i reče:

— Moj Selime! ti možeš čustva osjećati ali jih u svojoj sadašnjoj dobi ne možeš probudjivati.

Podje opet i za čas stane i progovori:

— Ja sam mislio u vinskom zanosu, da će me

žar prvoga poljubca razdragati i pomladiti. Tà gvoždje tvori zlato....

Opet ide njekoliko dosta brzih koraka i uzdahne:

— Drugi bi si prosvirio tane u glavu.

Tako idući na domaku svoje sobe reče sam sobom:

— Evo me iz vilinskoga dvorca! Baš me je trebalo tako vrtoglava, da se kažem... Odtisnu me praznoruka samim pogledom i riečju. Ne mogoh joj se oprieti. Kakva je to moć u nje? I sva mi se budućnost ovaj čas čini kano njeka sanovet.

XXI.

Veseli i zadovoljni što će do koji dan stupiti svaki u svoju dobru službu vraćaju se naši znanci od Branka Vitulića i dodjoše do staroga Seraja; tu pod gorostasnim makljenom opaze množtvo ljudi jednako obučenih okruglim turbanom s crnimi perjanicami i u kratkih šalvarah do koljena a golih listanjaka. Upitaše prijana Gojka šta rade ovdje ti ljudi? a on reče: to su janičari, sakupljeni oko kotla, koji na velikom tronožniku visi nad ognjištem.

Kotao taj je u povjesti janičarskoj vrlo važan; oko njega sakupljahu se gospoda janičari vazda, kad je bila zapovjed, da treba poći u rat ili su oni tražili glavu kojega omraženoga paše ili vezira ili zahtjevali, da se iztakne prorokov stieg. Ù tjesnac natjerani veziri i paše, dapače i padiše, moradoše onda kotao taj ili napuniti zlatom ili vlastitom krvlju.

Nebrojene urote skovane su pod tim makljenom a nikad se neće zaboraviti, da su janičari izpod toga makljena svrgavali ministre i vezire, pače provalivali u treće dvorište, oborivši vrata sreće i blaženosti te onda pretraživali carski harem, koji je imao ne samo jedan kiosk nego njih do stotinu. Proti pobunjenim

janičarom niesu mogli eunusi, a bilo jih je vrlo mnogo, obraniti pragove kioskom; janičari su se propinjali na krovove, razbijali kube i srtali u dvorane, da materam iz ruku trgaju careviće; da sultanke vuku iz skrovišta, koje su onda padale nauznačice pod koljena baltadžijâ, i umirale zadavljene konopci od zastora; da odaliske pogute ili u more pobacaju kao mačke u vreći i da robinje zlostave.

I ovaj put radilo se i govorilo javno proti vladi i proti sultanu Selimu. Jedan od janičara reče glasno onaj čas, kad su naši znanci išli mimo kotla, da je svaki dobro čuo:

— Kivan je na nas; mrzka mu je sloboda naša i rad bi je satrti.

Bošnjaci naši stanu i slušaju.

— Reci ljepše: on je proti našemu ugledu u puku reče drugi janičar.

— Nije sultan proti našoj četi i ugledu našemu, nego proti samovolji i neredu, koji je, veli, od njekoga vremena zavladao, reče jedan mlad janičar s bielom perjanicom, a to je častnik.

— Dà, to ga uči Sebastijani, reče drugi janičarski častnik. Kod nas nije nikakov nered zavladao nego mi čuvamo svoje pravice, koje on hoće da dokine.

— Tako je. Mi smo si izvojštili prava i povlastice, a to njih ljuti. Svaki janičar je danas milostivi gospodin naprama svakomu drugomu vojniku pa bio on iz careve tjelesne straže. To bi oni rada dokinuli, ali mi nedamo, reče opet prvi janičar.

— I nek nedira u osinjak, a to je za njega Begtišin cvietnjak, m i j a n i č a r i, dodade drugi glasom punim oholosti.

— Jesi-l' vidio teskeredji-pašu (tajnika sultanova),

taj niti ne odzdravlja, kad ga pozdravimo, reče jedan gradjanin do sebe starcu janičaru.

— O, znam ja to, odvrati ovaj. Svi su oni digli nosove. Nije davna prošlo, s nami su očijukali, danas niti nas nepozdravljaju nekmo-li da nas dvore kao njekoč.

— Imade baš liepe i mudre savjetnike, vezira Husejna i francezkoga gjenerala Sebastijanija, reče treći častnik, već stariji janičar iz hrpe. Uredjuju jamake (topničtvo) sve po francezkom načinu a redovita mu je vojska takova da bi svaki nas mogo udariti na desetoricu njih kao i njegovih francezkih plaćenika.

— Tà šta su učínili, gdje nije nas bilo? Kad je stupio na vladu, mislilo se, vraćaju se liepa Solimanova vremena a kad tamo, gubi jednu bitku za drugom, kako je njeki dan i Izmajil pao, uplete se u razgovor peti janičar.

— Pa kad mu je došo to Hasan javiti da je bitka izgubljena i poklonio mu se ležeći pred njim na trbuhu izdere se na nj:

Diži se! Šta ležiš tù? Samo se pred Allahom bacaj u prah, ja toga ne trebam. A naši su se starci baš tako klanjali. Tako on u svakoj zgodi dokida stare naše običaje, reče šesti janičar.

— Istina, uvodi posvuda novotarije. I u kuhinji gotove se jela ne naša turska nego francezka, reče bivši carski kuhač a sada janičar; zato sam i odišo da kuham janičarom, koji mrze francezke dotepence.

— Sad će poskočiti ciena i krmetini, jer od njekog vremena se toga mesa u dvoru mnogo troši, reče drugi janičarski kuhač, koji je takodjer bio u carskoj kuhinji, pak je odpušten, kad je kuhinja pofrančežena.

— A dokle ćemo mi to trpjeti, da se vriedja

alkuran po onih, koji bi ga morali prvi braniti? reče jedan drviš, koji je stojao uz onoga starijega častnika.

— Trebalo bi toj gospodi malo zube pokazati, i to što skorije, reče opet jedan janičar iz hrpe, koji je do sada mirno slušao.

— Dà, kako ćete se dići na njih, kad vezirov ljubimac Abdul Kadipaša imade u vojarah uvježbane vojske deset pukovnija, a dosada i puk š njimi drži? upita stari častnik.

— Na to nije ići. Puk podje i s nami, ako mu se kaže, do treba braniti čistu vjeru otaca naših, kako ju je učio prorok Muhamed vjerovati, odgovori drviš.

— Afferim! Tako je, vikne njekoliko glasova iz hrpe gradjanskih gledalaca, gdje su stali i naši Bošnjaci.

— A gdje je veliki mufti Said Efendi? Šta on šuti, kad treba govoriti i raditi? Mi smo vojnici, da se borimo a on imade nadzor nad čistoćom vjere naše, reče onaj mladi častnik.

— Ja ću Saidu kazati, da su se janičari počeli skupljati oko svoga kotla, pripravni svaki čas, da se dignu proti struji, koja nam vriedja vjeru i sramoti narod, vikne onaj drviš.

— Kaži mu, neka dodje u naš tabor amo, ili ćemo proglasiti i njega poganikom pa mu suditi onako, kako i drugim razkolnikom, polagano ali oštro izgovori stari jedan oholi janičar sjedeći po turski blizu kotla. Čini se, da toga janičara mnogo ciene; jer na to odmah više njih vikne:

— Tako je, to mu kaži.

U to zasvira već posve blizu vojnička glasba. Dolazi u paradi Abdul Kadipaša i predvodi dva bataljuna vojske ili na prošet ili na vježbu; svakako nješto znači, što ju vodi ovaj čas ne nadano po ovom trgu, gdje se pod svojim makljenom skupljaju janičari.

I jest mu došo od velikoga vezira nalog, da odmah ovuda prodje s nješto vojske, neka ju vide nemirni aničar i i oni gradjani, koji za njimi lunjaju kao sliepo orudje buntovnih bukača.

Za vojskom ili bolje reći za glasbom vrvi nebrojena množina ljudi. Gojko dodje kući, ne nadje Mejrime i pomisli, da je i ona u onoj rulji ljudi, koja caplja za vojskom i sluša glasbu. Da se nebi povratila kući, na to nije ni pomislio. A ona u istinu pobjegnu, da se više k njemu ne povrati. Milili se njoj čari serajski po ona bome natrag u seraj, ali dakako ne na svoje prijašnje gospodsko mjesto već u zaklonište Fatme Hanem, prve Zulejkine gospoje, kojoj je bila vanredno dobra, kad je ona bila mnogomoćna sultanova favorita. Poznat joj je svaki kat u seraju a obučena po turski prodje lako kroz sve straže. Fatmi baš nije drago, što je dobila tako nenadani posjet, zato i zabravi vrata za Mejrimom, čim je stupila u sobu i rekla, da voli umrieti nego biti gjaurova robinja. Pustimo ih, neka si ničim ne smetane pripoviedaju svoje doživljaje. Našle se srodne duše a ugodno je djavolu sve, što vodi u očaj.

XXII.

Mejrima je za Gojka svakako izgubljena; jer koja dodje u sultanov seraj, te više ne dobiješ natrag osim ako se janičarom, debedžijam i bostandžijam svidi da svrgnu sultana. Gojku napokon i ne bude žao za njom, ako se ne vrati; jer se je na laki način riešio tereta uzdržavat ženu, koja nezna i neće da radi a što je od nje htjeo da sazna, to je već potanko saznao. . . . On, da bude danas provale u seraj, našo bi odmah svoju zaručnicu! Ali mu je ipak ponješto pomrsila osnovu; on se je naime odlučio skorih dana — a u zraku je

bilo, da će do toga i doći — da u glavu ide k sultanu Selimu i tražeći svoju zaručnicu, na koju ima starije pravo, da mu ponudi na dar živu Mejrimu, koju je on dao utopiti. Bila bi to šala, no u sultanovom kritičnom času može se osvetnik i sa sultanom našaliti.

Zulejka pošalje po Hamida, da sazna što pobliže o zadnjih časovih svoje majke i o Gojku, koji se jošte ne javlja. Njoj više nije do čekanja, jer joj gori već do nokata. Ona će izravno početi s njim dogovaranje ma ovaj čas izgubila život.

Hamid nije bio možebit nesretni prodanik, nego je služio prijatelju si i Zulejki prijaznošću dobra i odana srdca. Laskalo mu, što jim može dobro činiti. Čestit, dobar Turčin. Na poziv dodje. Pogled mu hladan kao led. Ugušujući bol kazuje: da je majka još pred smrt spominjala svoju izgubljenu kćerku i onda lako usnula za uviek. Suzne oči Zulejkine jamče, da joj srdcu godi taj spomenak. Sad zapodjene govor o majčinom slugi Gojku. Hamid nepozna Gojka a o njem zna samo to, da je vratar i pazitelj kuće kod velikoga vezira Husejna i da si je kupio bivšu sultanovu odalisku Mejrimu.

— Tko? Husejn? upita naglo Zulejka.

— Ne Husejn, nego njegov vrat—.

— To nije istina, odvrati hitro uletiv mu ne oprezno u rieč.

— Istina je, gospo — vratar; vidješe ju u njegovu stanu gvardijan i mladi fratar Sale i on je obojici sam to kazao.

Smrkavalo joj se pred očima, kad je to govorio. Kano zaklana evo sjedi nepomično spuštene glave na divanu. Ne izusti više ni rieči. Srdce ju zaboli. Taj trenutak uništi joj svu sreću, razori mir srdca, uništi budućnost, koju je cielu pred sobom liepu vidjela i na

puni joj sada tu budućnost većimi strahotami, nego-li joj bila gorka prošlost. Mejrima! Kao grom iz vedra neba, tako ju ošinu to ime.

Šuteći motri ju Hamid; nezna što bi reko na tu naglu promjenu u njezinu držanju. Stoji i čeka na pitanje. Dugo čeka.

— Idi Hamide, ne trebam te više. To je sve, što je teda negda tihim glasom promucala.

Hamid joj se pokloni veleći: Allah kerim (Bog te blagoslovio!) Obazrev se još na vratih na nju milim, sažaljujućim pogledom izadje i zatvori vrata.

Još sjedi ne pomično. Bulji preda se. Za koje vrieme kano da bulazni počne sama sobom poluglasno govoriti:

— Po to je dakle došo u Carigrad... Mene pušta ovdje da trpim i poginem i ništa više ne čini za me... Kupi si Mejrimu...

To ime poput striele opet ju ubode u srdce; to joj ime zaokupi sada sve mišljenje. Ljubomorni osjećaji, koji su se po koji put već u Plehanu javljali u srdcu njenom, a ljubomornost je u njoj već ondje tinjala, sad probiše na površinu i uzbuktiše cielom žestinom.

— Koja ga je strast zanjela za njom?... Ona je liepa žena!... Ha, zato ju uze... Te sam se žene od prvoga hipa bojala — gnjušala mi se je, ne znam zašto... I ona je mene mrzila kano da sam joj ja otela Selima... A sad ona zamami mojega zaručnika i ote mi ga...

Zaniemi. Za tu žalost neima utjehe. U neopisivoj boli srdca svoga ne smože ni da bi jednu riečcu na obranu svoga zaručnika Gojka. U vječnom strahu za bolestnom materom i u svojoj velikoj nesreći, odkada je oteta svim, koji su joj na ovom svietu najmiliji

bili i odkada je zatvarana u turske hareme,još je vazda imala nad sobom vedro nebo ljubavi svoje, na kojem nije primjetila nikada ni oblačića naviestnika takove bure i porazna vijora; još je za sve tuge svoje imala utjehu u ljubavi svojoj. Sad se evo dignu oluja iznenada, jurnu i pohara do temelja i klice svaku radost i veselje. Da je Mejrima bila starija žena, jedva bi išto žalosti Zulejka osjetila; mlada je djevojka sljubovna jedino na svoje vršnjakinje ili mladje od sebe, spram starijih smatra se vazda dobitnicom. Ali sad Zulejku boli duša i probija joj srdce ne odgoniva misao, da je Mejrima i mlada i u istinu liepa. A da ovo nije, zar bi dospjela bila u sultanov harem kao prva milosnica? Pa na tu iz seraja izbačenu djevojku namjerio se i u njezine se mreže dao odmah uhvatiti onaj, koga je ona od svoga djetinstva ljubila kao rodjena brata a poslie ga svojim zaručnikom i budućim mužem zvala! . . . Ne tuga i žalost nego bol duboka je u njezinom srdcu za tim mladim čovjekom ali se je počela miešati s ljutinom i srditošću na-nj.

— Sramota je velika, klikne, i od njega je tim nepoštenije, što se on još hvališe njom — kaže ju svakomu, tko ju hoće vidjeti — i pripovieda, da si ju je kupio — razglasuje to tudjim i našim ljudem pa tako će se to i kod nas doma čuti. Što će na to naši ljudi reći? . . Kako će mi se rugati Milica Jakšićka, brat njezin i ciela palanka? . .

Ušuti i zamišljena gleda preda se. Za čas progovori tihano:

— Da se je s njom odselio daleko odavle i sakrio se znancem našim, pokazao bi pred svietom barem nješto obzira i štovanja prama meni, ovako me je . . .

Opet ušuti. Ukočeno gleda preda se kano da je

šenula pametju. On je prevario nju i roditelje, on si e kupio ženu a svoju zaručenu sramotno ostavio, on je nepošten! To je dakako strašno...

Da može proplakati, bilo bi joj možebiti lakše pri srdcu ali ovaj je put presahnulo vrelo njezinih suza. Za jaku joj inače dušu bijaše to strašna bol. Silno trpi. Opet joj se zamagli pred očima, gledaše ali već nemogaše ništa razpoznati oko sebe kano da je u magnetičkom snu. Prestade misliti. Izgubi sviest. Naslonjena u kutu na divanu sjedi ukočena — kano da je mrtva.

Tako ju zadesi valide-sultanka i padišah, koji su dobrzali u ovu sobu. Robinja opazila, kako je Zulejki pozlilo i odtrča k materi sultanki, da javi. U taj čas bio kod matere sultan Selim. I časa nečaseći oba pohrliše ovamo.

Za kratko vrieme progleda Zulejka mlednima očima kano da su staklene; obazre se na okolo i težko uzdahne.

— Allah akbar! (Budi hvaljeno ime Gospodnjevo!) promumlja valide-sultanka, kad je Zulejka jako dahnula.

— Šta je? šta je? upita naglo sultan.

— Ništa. Prošlo je. Samo me glava boli, odvrati tihanim glasom Zulejka, osviestiv se i preplašiv, kad je uza sebe vidila njih dvoje.

— Uroci su, ništa drugo. Urečena je, reče na to sultanka.

Još više nego kod nas vjeruju na iztoku u vještice i čaratuše, koje umjedu občarati nastrieliti, dà i srdašce pojesti; dapače i ne treba da je svaki put vještica, svačije oči, kad prodirućim pogledom pogledaju a taj pogled prati začudjenje, ureku onoga, koga su pogledale i komu se čude; onda se ovomu može svašta dogoditi a obično oboli. Osobito se o ženah misli da su zla

oka a po gotovo škilavke, da mogu ureći. Muhamedanci vjeruju i to, da ne treba da bude tko upravo nazočan da ureče, može ureći i u daljini, ako previše hvali čiju krasotu tiela ili dobrotu duše.

Urokom su izvržena navlastito djeca, djevojke za udaju, mlade snaše i rodilje u prvom tjednu, dapače u njekoliko i mužkarci i domaće životinje. Kad zdravo diete neće da jede ili izgubi volju igrati se, prva je misao, da je urečeno. Odmah se pošalje po koju susjedu, da pregleda bolestno diete, ova lizne djetetu čelo do nosa pa ako osjeti slano, e — onda neima dvojbe, da su uroci. Kod odraslih pojavljuju se uroci glavoboljom i groznicom, a neima li brze pomoći dakako ne liečničke, onda će bolestnica do skora uginuti ili u sušici ili od kozica, da ljepotu izgubi. Zato će Hrvati, kad o kome pohvalno govore, unapried reći: Nebudi mu uroka! ili nebudi urečeno, a Muhamedanci obično vele: Mašallah (sačuvaj Bože) ili nazar degmezim (budi neurečeno!)

Proti urokom rabi svašta. Vjese pirlitane žličice, namažu nos čadjom, zavežu crvenu vunu oko vrata, nose uza se češnjaka i soli, ili u hladnu vodu stave živ ugljen i mole čarlatansku molitvu. Znadu djeci na kapice ili fes navezati crvena sukna ili nizanice od dukata, školjka i ljuštura ili kakova žita. U muhamedanske djece, osobito dječaka, vide se amajlije od crvene svile ili sukna, pod kojimi je napisana po koja sgodna izreka iz korana ili ciela sura (poglavje), čim se bave ponajviše hodže. U carigradskih pazarih prodavaju proti urokom amajlije s arabskim napisom. Trgovci, a osobito hodže imadu koristi od podržavanja toga sujevjerja pak zato će se ono na Iztoku dulje uzdržati nego li kod nas, gdje je te budalaštine već dobrahno ne stalo.

Selimova mati imadjaše na svojoj grudi obješenu zlatnu ploču — amajliju, izvadi ju preko glave i počne čitati u arabskom jeziku napis: U ime premilostiva Boga Velika! Slušaj draga kćeri! O moj bože! i vi Gabriele, Mihajlo, Izrafile, Azraele, Ibrahime, Izmaile, Izače, Jakove, i ti sam sveti bože! od koga su thora, evangjelije, psalmi i koran — pomozite, ja pomoći ne mogu, premda bi od srdca rada pomogla; proti urokom mogu pomoći samo Allah i Jemliha, Mehalnia, Mislina, Mernoš, Dohernoš, Sarenoš, Kefeftatajoš i Kitmir.

To izgovoriv ozbiljnim glasom prime obima rukama Zulejkinu glavu, pritegne ju k svojoj grudi, a onda se sagne k njoj i počne joj lizati čelo od lieve strane k desnoj pa do nosa govoreći: „Kako krava lizanjem čisti svoje tele, tako ja tebe čistim od zla oka i od svakoga zla“, a onda pljune Zulejki preko glave na divan.

Zulejka strpljivo gleda što biva. Tužeći se još uviek na težku glavobolju izreče nadu, da će joj do sutra bolje biti, kada se prospava. Težina i nesviestica ovaj čas u istinu popustiše. Ona ustade i milo gleda mater i sina. U sultanu vidi toliko odanosti i sućuti, da bi najvoljela plakati ali ne može. Ovaj čas joj sunu u glavu hrvatska poslovica: Mužka vjera lipova! Ona vidi, da je Selim velikan, junak, prvak i izvrstnik, ali ga žali, što misli, da je sva sreća u tome kad vladanjem i pjesničtvom nastoji, da na se obrati pažnju svega svieta i da bude svačij; ona scieni, da to čustvo mora uznemirivati i nesretnim činiti a da je puno ljepše i sladje čustvo, kad tko neopažen od velika svieta uživa tiho svoju sreću. Ali uza svu prijaznost svojih gledalaca ona je u velikoj zabuni pak se zato najednoč uprto zagleda u svoj divni vodomet, iz ko-

jega ovaj čas štrca voda u svih krasah kano da je pravi kalospintekomokrene.

Selim zna da je silan, a zna i to, da junak traži što je slavno a da ženu draži, što je silno. Velikani svoga stoljeća nalik su mu visokim goram. Već u daleku daljinu pokazuju takve gore zemlju i prediele svoje ter milovidnošću svojom daju im ugleda i svatko ih rado gleda, ma da su same po sebi hladne i možebiti ledene a u sebi i neprijazne. On je bio u duši uvjeren, da ovoj djevojci laska, što on sa začudjenjem motri njezinu krasotu; da ju zamamljuje nježni pogled gospodara svieta i slavna pjesnika i da su njegove sladke rieči sam otrov, koji prodire u krv njezinu. Kad on to ne bi znao, nebi poznavao ženskoga srdca. Zna on, da probudjena ljubav elektrizuje sve živce. Motreći ju pozorno pomisli. ovoj je Bog podielio svu krasotu, dosudio joj carsku krunu i dao joj srdce samo za ljubav. Zato ju gleda odanošću i sućuti, koja joj doista prodire do srdca.

Znao je on iz Dželaledina: da ružica nosi tihi trn na srdcu; jer da se nikada bolovi ne razstaju od ljubavi, nu on gledeći Zulejku u to nevjeruje; on je već bistrim vidom primjetio, da pupoljak nema mirisa, dok se ne razvije i da mu treba jutarnjega povjetarca da se malo razvije a onda odmah da iz rumenih ustašca prodire sladki miomiris. Jedan jediti časak eto početak je novu životu, koji je bio u pupoljku sakriven, a čim se je probudio tko to zna? Tko je ikad vidio čarobnu palicu, koja je na pupoljku proizvela tu preobrazbu? Ili ga je nadahnuo nevidiv duh, koji stvara živote ili je to bio posljednji trak sinoć zapadajućega sunca, koji je prije počinka izljubio lišće i cvieće? Bilo što mu drago, ružice u djulistanu (perivoju) moraju da se razviju a po tom se zakonu

od vajkada i po svem svietu ravnaju i pupoljci ljubavi u srdcu. Pak i zašto ljubav da je bolest? Zar su biseri, te kapi ili suze bisernica školjka izbilja pojavi bolesti? Niesu zaista; jer nije ono slaboća nego moć i snaga, iz česa proizlazi onakova krasota kakvi su biseri. Ne treba dakle ni u ljubavi tražiti bolne pojave i muku. Ljubav je uzme-li se pravo, prije životna snaga, kojom je Bog nadahnuo čovječje grudi; jer ona čovjeku izpunjuje cielo biće kaošto mirisom diše svaki ružičin listić pa se u borbi života i ona objavljuje kano dragocjeni biser. Ni poezija ne treba uviek bolova; tà kadikad vidi se dùga i na vedrom modrom nebu.

Dok su njih dvoje svako za sebe u raznih riečih razmišljali o ljubavi, sultanka je sama materinskom ljubeznošću nastirala uz divan i izpravljala Zulejkin ležaj od dušeka; po njih je pokrila jorgovan od pamučnine, ušivene u platno, odozdol bielo odozgor šareno, okrajci mu crveni. Kad je svršila reče:

— Neka djevojke noćju pripaze i priskoče do mene, ako bi ti pozlilo. Sutra ćemo prizvat liečnika, ne bude-li bolje.

— O, već mi je sada puno bolje, samo me još glava boli, nu i to će proći, kad se prospavam, odgovori bolnim glasom Zulejka.

— E, dakle mi idemo, a ti mirno spavaj reče sultanka.

Za oproštaj poljubi Zulejku u čelo a i Selim — prvi put si dopusti — pristupi k nepripravnoj djevojci pa se najprije rukom dotakne tla kraj njenih nogu a onda joj se prstima iste ruke takne čela. Tako lako je Raphael svoju Madonu de Foligno udahnuo u oblake, gdje počiva kano mjehurić od sapuna na baršunastom vanjkušu.

Jedva je dočekala, da bude sama. Robinji kaže, da slobodno u predsoblju legne i spava; bude-li je trebalo, da će ju prizvati. Sad ode k prozoru, otvori ga iz nutra, da udje u sobu svježega zraka; jer joj se je činilo, da je u odaji njezinoj zadušljiva zapara. Nasloni se na prozornicu, poduprv obim rukama čelo, koje prieti, da joj pukne, pak spusti ukočene poglede u tamni perivoj. Tako je dugo veoma dugo naslonjena gledala dolje kano kip od kamena. Smišlja misli svakojake i pravi osnove bez kraja i konca a sve je mutno u njezinoj glavi kao što je tamno u perivoju, u koji gleda i ništa ne razpoznaje; krošnjata stabla čine joj se da su crna nepomična strašila. I noć se ne miče.

Polak noći već davno minu, kad podje da legne. Ili se je nahladila kod prozora ili joj je od srdca studeno po cielom tielu, ona osjeti groznicu, da su joj sve zubi cvokotali. Pa ipak joj je glava vruća kano da ju žeravica grije. Ne može da usne. Broji svaki udar sata i sdvojno u bolnoj glavi traži sgode, kako bi se oslobodila sama iz ove uze, gdje ju je nevjernik tako dugo pustio stradati a sada ostavio sasvim na cjedilu. Ne zna si protumačiti zagonetku srdca svoga!: kad je ne davno saznala, da joj je umrla majka, oćutila je u svom srdcu veliku žalost ali je za malo našla utjehe u Bogu, koji ju je uzeo k sebi; sada evo za nevjernim zaručnikom osjeća ne žalost nego neizrecivu bol, koja neće da jenja.

— Kupio si tobožnju moju suparnicu Mejrimu.... ha, ha, ha, ja neka budem ovdje zatvorena sultanija a on će š njom uživati slobodu i sreću u ljubavi. To je grozno, to je užasno, reče težkimi uzdasi.

I bilo joj da poludi. U srdcu ju svaki čas zabolo kano bodežem i svaki put bi zajecala da se je čulo

u noćnoj tišini. Najviše ju je mučila misao: zašto je on baš Mejrimu uzeo? Kad već nije hotio, da održi vjeru, zašto nije odišo kući i uzeo si nepokvarenu djevojku iz našega naroda? Nikad joj ni u snu nebi sinula misao u glavi, da bi on mogo biti ikad sposoban, da učini što takova.

— Da sam mu ikad šta na žao učinila, da sam ga uvredila, razljutila, nebi me ni polak ovako boljelo, kako me boli ova nevjera njegova, reče zagušenim glasom. . . . Mejrima! kolika to sramota za mene! . . on mene zapostavi toj lahkoumnici.

Grozničavo tresenje svih živaca njezinih a podjedno ono reć bi vrijuće ključanje krvi u svakoj žili njezinoj dokazuju jasno, da je svaka rieč iz dna duše iztisnuta i da ne govore usta samo, o čemu srdce ne bi znalo. Do sada bijaše sretna, znala se je ljubljenom, nije trebala ni misliti na takmicu, živila je u strahu božjem i nadi na bolju budućnost bez straha, bez dvojbe, bez i najmanje sumnje. Sad joj je kano zabludjelu putniku u šumi, kad je spazio siktajuću otrovnicu guju, gdje se upravo na-nj žuri; ona u polutmini vidi otvorenim očima, gdje ju srda ljubomornosti razčvaljenim zubima hoće da u srdce ugrize. Gojko, kojega je ona do sada tako visoko cienila i štovala, kojega je ona iz sve duše ljubila, za koga bi svoj život dala bila, taj Gojko, koji je njoj zadao rieč i vjeru, da će joj biti vjeran drug i pratilac života do smrti, taj vjernik, koji je pohrlio u Carigrad bez sumnje za to, da ju spasi iz šapa turskih zvieri, taj uzornik njezin ima danas drugu uza sebe i s njom uživa sretne i blažene dane. Grozno. Kao bezumna buljila je otvorenim očima po samotnoj odaji i težko da je spetila, da je njezina svietiljka dogorila i utrnula, da je vani već zora zabielila,

da je kroz rešetku i spuštene težke zastore iz vana prodrlo svjetlo u sobu; težko da je čula, da robinje kraj njezine sobe po tiho rade jutarnje svoje poslove i na prstih hodaju, da ju ne probude; ona si sada pokrivalom zatisnu usta, da iz svega glasa ne vrisne, tako ju je silno zaboljelo u srdcu.

Osta na ležaju a da se i ne ganu ni lievo ni desno. Kad je već za biela dana robinja ušla u odaju, nadje ju kao do sele nikad prije jošte svučenu na dušecih ležeću. Sad istom ustade nastojeći oko sebe, da se pričini mirnom; ali odanoj robinji ne izmače to, da gospodarica hoće da se pritaji. Pa i nije tomu Zulejka bila vješta; na njezinom licu i očiju zrcalilo se sve ono, što je bivalo u duši njenoj; kako bi se mogla sada pričiniti zdravom i spokojnom, gdje je ciele noći izmučena na mrtvo ime! Na pitanje kako joj je? nije znala, što bi robinji odgovorila, stoji časak ustobočena, smućena i smetena, pod očima je od nesna i muka dobila prvi put u životu crne kolobare i blieda je, kano da je sad iz groba ustala.

— Tebi nije dobro, gospo? reče robinja.

— Po čemu sudiš?

— Jer još nikad niesi tako blieda bila kao danas.

— Daj mi ogledalce.

Kad se je ugledala u zrcalu, prestraši se biednica sama sebe; tako su ju od jučer po podne preobrazili bolovi srdca. Nabuhlomu joj licu i sad je naježena koža kano u groznici, oči joj upale u dubljinu, čelo joj se namrežkalo, još nepočešljana joj kosa visi na sve strane kano u kakve zapuštene kuštre. Sad joj tekar navru suze na oči i kanu dvie tri na ogledalce, da su joj u njem u tili čas bolni obraz sakrile, kao da se je pod vodom utopila.

— Popravi mi ležaj, reče pretrgnutim glasom

robinji, ja ću leći; u istinu nije mi dobro, ali hoću da budem sama, ne puštaj nikoga k meni.

Dok je robinja radila na ležaju i spremala po sobi, Zulejka je u kut na divan sjela i gorko plakala, sakrivajući si i pobirući rubcem krvave suze. Što svoje kave ni okusila nije i što nije ni sladko ni čaja zahtievala, to je robinji bilo dokazom, da je jako bolestna.

— Žao mi te, dobra gospo! da trpiš, reče sućutno robinja, nu zar nebi ni sultanki javila, da ti je zlo?

— Ne. Ako bi poslala pitat, reci: da mi je bolje nu da spavam.

Kad je opet sama bila u odaji uzdahne i reče glasno:

— Pa kakvi bi to život bio? Ne, ovako neću živjeti! Vazda sam bila ponosna a sad mi se srdce kida od svakoga poniženja. Kad me i on ostavi ovdje, provalit ću sama odavle prije navieštena mi kobnoga ramazana.

XXIII.

Ramazan je muslomanska korizma, traje cieli mjesec dana a to je deveti mjesec turske godine, obično sav naš travanj. Za ramazana zabranjene su Turkom razveseljujuće zabave a naročito i jesti, piti i pušiti od izhoda do zapada sunca. Stoga je od jutra do noći, za postnih dana, muslim u svom domu i ne radi ni ono malo, što drugda radi; već moli, umiva i pere se ili ide u džamiju. Dućani su dakako zatvoreni a hanovi, kavane i šerbetane prazne. Turci skoro svi štuju ovu vjersku zapovjed i neusudjuje se nitko javno ju povriediti bilo to u turskom Brodu, Drventi ili samom Carigradu. Dok je sunce na nebu, nitko nebi založio ni mrvicu kruha ni srknuo kapi vode,

ni potegnuo dima iz lule. Ali kad sunce zadje te s munare iman vikne svoj maama i grom topa ili prangije navieste, da je sunce zašlo, onda Turci odmah počnu jesti i piti, pušiti i veselja i šale provoditi. Na tašte od jutra i gladni već se na to prije pripravljaju; već kad je sunce više od polovice zašlo za goru, oni uzimaju u ruke kruh, opipavaju i njuškaju; rob već zapali i drži gospodaru čibuk, da mu ga predade. čim je navješteno, da je i posljednja vatrena piknja na nebu utrnula.

Za prvoga sumraka svuda postaju zamrle ulice živahnimi; munare su sjajno razsvietljene od vrha do dolje, isto tako u nutri uz mirhabu lievo i desno mošeje i džamije, pak dućani i hani, kavane i šerbetane te stolovi kojekakovih prodavalaca po sried ulice. Divan-li je sada pogled na razsvietljeni Carigrad sa marmarskoga mora, gdje na jarbolih i okrižicah nebrojenih brodova plamte stotine i stotine raznobojnih svietiljaka i lampiona! I one crne ciprese na Peri, kano da žele učestvovati u sveobćem slavju čine se sada sa mora kao mjesečevim bljedilom razsvietljene od nebrojonih svieća toga velegrada.

U svih ulicah i na svih trgovih vrve ljudi a medju njimi proturavaju se prodavaoci slaštica i tjestenina na bakrenih pladnjih razsvietljenih sviećicom; čini ti se iz daljine, to letaju kriesnice, Sa svih strana čuje se veseli žamor i buka a razabireš najviše turski pozdrav: ej v-allah! U gornjih dielovih grada, gdje u najviše ulica stanuju obrtnici, vidiš po stienah ili na prozorih sviećicami u arabskom jeziku sastavljena imena na slavu zaštitniku ceha kojega obrta: Adamu, zaštitniku ratarstva, Enohu krojača i pisara, Josipu tesara, Abrahamu mliekara, Danielu tumača, Salamonu košaračara, Jonasu ribara, Isusu putnika,

Muhamedu trgovaca i dr. U nekoliko časova, što je nastala noć, napune se sve kavane i šerbetane, u kojih se drže deklamatorno-glasbene zabave, dakako turske. U kutu tri muzikanta sa svojimi glasbili sviraju da pobjegneš a kad oni prestanu, onda pred njimi stojeći Turčin na nos više govori nego-li pjeva i hvali Muhameda. Poslie njega stupi onamo medah, pripoviedač junačkih sgoda i nesgoda Sidal-Battale ili kojega drugoga junaka.

To domaće gošćenje i život na javnih mjestih, u kavanah i šerbetanah traje do polnoći i dulje, i ciele noći do izhoda sunca.

Na prvi dan ovogodišnjega ramazana — dne 21. travnja 1807. pada jedna od sedam svetih noći godine, Kadr, kadno je iz neba na zemlju koran poslan. Taj put će biti velika svečanost u Carigradu. Odredjeno je, da će točno u 8 sati u noći sultan sa sjajnom pratnjom doći ovaj put u mošeju Top-hane na klanjanje. Poslie svršene svečane molitve pratit će ga veliki vezir u seraj, gdje će mu sultanka valide svečano dati na dar djevicu Zulejku. Turci vjeruju kako je ove noći iz neba koran došao, tako da će ovaj put i vladalačkomu domu iz neba biti poslan nasljednik priestolja.

Kad sultan ovakvom sgodom ide u mošeju, biva to velikom vojničkom paradom. Pješačke pukovnije po dvie, tri sa svojimi glasbami čekaju pred mošejom po koji sat prije zakazana sultanova dolazka. Kad sultan primi za poprug konja da zajaše, dade se topom znak, da ide, onda već počnu glasbe pred mošejom svirati, topovi pucati, vatrometi se dizati, javni zdenac sav uzplamti u raznobojnoj vatri a na više krajeva upali se bengalska vatra da misliš, jedna kuća na trgu gori crvenim, druga modrim, treća

zelenim ili kakvim drugim ognjem. Dakako da nije ugodno ni uhu ono gruvanje topova pomiešano s halabukom vojničkih glasba, niti oku ono svjetlo stotine lampiona, sviećica, svietiljaka i plamena bez ikakva reda i sklada.

I kad koji paša hoće da izjaše, prate ga oboružani kavasi te se moraš sjetiti na bastonadu, kud-li kamo više kad izjaši padišah sa cielom svojom svitom od vezira, paša, drugih visokih dostojanstvenika i častnika i tjelesne straže. Ovomu se paši blista na prsiju zviezda od briljanta, drugomu na fesu, trećemu na čalmi a po gotovo svi su odlikovani, koji su u carevoj pratnji. Sultan Selim III. običavaše u svečanoj sgodi izjašiti u širokom modrom kaftanu, na kojem nije bilo nikakve odlike i sa crvenim fesom, na kojem se je caklila zviezda od alemkamenja. Tako će on izjašiti u Tophanu i ovaj put. Red dolazka i odlazka careva u mošeju obrednici su u zapovjedi proglasili osam dana unapried.

Tomu se danu ili bolje toj noći raduje sav Carigrad; jer će biti velika svečanost i parada, veća i ljepša razsvjeta nega-li drugih godina i dana u ramazanu ali najviše raduje se sultanov mužki dvor; tu će onda biti slavja, kakova još nije bilo za Selima III. Svatko u dvoru znade, da on Zulejku voli kao nikoju drugu, da ju smatra krasoticom, uz koju bi se mogle posramiti iste rajske hurije i da ju scieni nadzemnom prikazom — vilom. Svatko vjeruje, da je krasna i ljubavi dostojna. Niesu ti dvorani znali za Spinozu, ali su ipak o sultanu i o njoj mislili kao što je taj filozof reko o svojoj ljubavci: „Ne ljubim ju, što je liepa; nego jerbo ju ja ljubim, zato je liepa.“

Ne raduje se tako ženski dvor, osim sultanke valide i gdjekoje možda robinje; jer u haremu su

premnoge Zulejki zavidile onu izvanredno veliku naklonost sultanovu i sultanke valide a žene u haremu uobće nemogu ljubiti; one znadu samo mrziti.

Mnogi su darovi što gotovi što se dogotavljaju, da budu svečano predani sultanu, kada se vrati iz tophanske mošeje u seraj. Ti darovi izloženi su već treći dan u jednoj dvorani na uvid cielomu ženskomu dvoru; bilo je tu kuhana voća, tjestenina, odjeće zlatom vezene itd. mora se reći, jestvina sladokusnih, ruha i odiela prekrasna ter inih dragocjenih predmeta.

Da ta izložba bude i veća i zanimivija pošalje i sultan mnogo svojih darova, krasnih odiela, skupocjene zlatnine, alemova i bisera, što je namienio dati Zulejki na uspomenu ove svete noći.

Te izložke sve su ženske u haremu slobodno išle pogledati samo Zulejka ne; jer joj nebi novo bilo i nebi možda pokazala dosta veselja, kad ju bude sultan darivao. Znala je ipak i ona potanko, što je za nju izloženo; jer je Fatma Hanem umjela riečmi opisivati stvari, kano da je izvrstno izučila trgovačku akademiju, a ta se nije mogla dosta napripoviedati i nahvaliti sultanovih izložaka.

Zulejka nije pokazivala ničim, da se tomu raduje pa ni onda kada joj je Fatma Hanem uzhićeno ponavljala, da će ona sveta noć biti noć radosti i veselja i početak njezine prave sreće na ovome svietu. Zulejka jeznala, da ona te noći u seraju dočekati neće samo nije znala, hoće-li joj za rukom poći, da sretno umakne, kad za njom toliko ljudi pazi, koliko jih u seraju živi a najviše ravnatelj seraja i vodja carskih straža, koji je širio strah i trepet glasom svoga imena i svojih koraka, kudgod bi išo ili gdje bi u dvorištu stojao, bostandžipaša Mustafa Tankušić. Ali to je

dobro znala, da ju ni on više živu u serajske odaje donieti neće.

Do sada je udaljenost dobra otca i mile majke svoje bolno osjećala nu strpljivo podnosila; jer je znala blizu sebe Gojka, u koga je vjerovala, da će ju izbaviti. Ona je gubitak majke svoje gorko oplakala ali ju je utješila nada, da će biti još u pravo vrieme izbavljena zagrljaju muža bogata i slavna, koga ne ljubi i da će se opet naći uz dragoga svoga Gojka. Da do toga neće doći, na to nije nikad pomislila. Sad je vidila pred sobom gotov čin. Uzdajuć se u pomoć svoga zaručnika nije do sad sama ništa pokušala da se izbavi a ne poznajući velegrada, u kojem podsilu zatvorena živi, nije sada mogla izumiti dobre osnove, da sretno odavle pobjegne. Zato joj je sada bilo pri duši kao na smrt osudjenu, koji je neprestano odbijao iz glave strašnu misao, da bude pogubl[illegible] scieneći, da do toga neće doći. . . da to nije moguće pa je u toj nadi usnuo i spavao, a onda ga ne[illegible] probudili i kazali mu: Ajde, stupaj na strati[illegible]

Oteta s ojim živila je ona u serajskoj samo[illegible] kano tielo bez duše ali joj je sve do sada u srdcu tinjala iskra nade da će se sve sretno svršiti. A evo što je dočekala? Ako ju od doma diele gore i rieke, ravnice i daljina velika, ona je ipak osjećala da u domu biju za nju čustvena srdca, nu u blizini svojoj znala je muža, kojega je od svoga djetinstva ljubila, koji je obuzeo dušu i srdce njeno, koga je svojim zaručnikom zvala a taj se ne miče, taj je bez srdca! Uzbiesni na-nj. Da je on u ovakovoj koži, da je on utamničen a ona mu u takvoj blizini, ona bi našla stotinu puteva i stotinu načina, da ga svaki dan utješi i da ga oslobodi. I ako mu se nebi pokazala pred tamnicom ni došla u tamnicu, našla bi ona

sgode i prilike, da mu javi, što za njega radi, da ga ohrabri, da mu srdce ogrije i da mu dade znak ljubavi svoje. A on dodje u Carigrad, amo u blizínu ne da ju izbavi, nego da njoj pred očima drugu uzme za ženu . . . . .

Sad joj dogrdilo do kraja. Nezna si pomoći iz ovoga škripca a nema nigdje nikoga, kome bi se smjela povjeriti i za savjet ga pitati. Rada bi se molila Bogu i prosila u njega pomoć, da ju makar čudom odavlje oslobodi, nu tako je ljuta na nevjernika, da joj i molitva zapinje; jer neide iz srdca. Kako bi joj dobro došo vjerni savjetnik i učitelj fra. Marko! Sjeti se sada, što je on jednoč kod njih pripoviedao o žalostnoj sudbini bosanske kraljice Katarine. Ova je, reče, na svoje oči gledala, kako joj se s razdora i nesloge otca njezina Stjepana Kosače, vladaoca Hercegovine, i muža joj Tome Ostojića, kralja bosanskoga, ruši priestolje i kako joj tamni kruna. [illegible]je braka š njom imao je Tomo s njekom prostom [illegible]om sina Stjepana, koji je kod obsade hrvatskoga grada Belaja (1459.) ubio si otca, njezina muža i onda se uspeo na krvavi bosanski priestol, premda je ona imala svoje zakonite djece Žigu i Katicu, koji su imali pravo nasljedstva. Ona je bježala iz Hvojnice i Kozla u Konjicu na Neretvi, odavle u Ston i poslie u Dubrovnik, gdje je proživila gorke dane. Pade bosansko kraljevstvo, kadno je 30.000 Bošnjaka priseglo vjernost janičarskim zastavam. Tisuće podanika njezinih pohrli u naručaj izlamu, samo da život i imetak spase. Umre joj otac. Braća joj Vladislav i Vladko padoše pod tursko gospodstvo na danak. Djeca joj Žiga i Katica budu zarobljeni i poturčeni i mladji joj se brat poturči uzev ime Ahmet. Koliku je žalost eto trpjela i pretrpjela ta pobožna kršćanska kraljica!

Jer onda više ni Dubrovnik nije bio sjeguran od turskih provala otide ona u Rim, odakle je iz daleka pratila dogadjaje u svojoj domovini.

Matijaš kralj ugarsko-hrvatski (1463.) oslobodi doduše Bosnu ali postavi ondje upraviteljem najprije hrvatskoga bana Mirka Zapolju a poslie bana Nikolu Iločkoga, koga je nakon tri godine imenovao (1470.) i kraljem bosanskim pod pokroviteljstvom krune ugarsko-hrvatske. Poslie je Bosna pala opet pod Turčina. Na kraljicu Katarinu i njezinu djecu nije se Turčin, ali se nije obazirao ni kršćanski kralj. — Sve ju je bilo ostavilo, pa ipak ona nije sdvojila nego je umiruć u Rimu (dne 25. listopada 1478.) u oporuci „nadala se u Boga, koji ni jednoga samosilja neovjekovječuje, da će se bosanska kraljevina njekad osloboditi samosilne vlasti i podčiniti se kršćanskoj vladi.“

— Što sam ja prema toj velikoj kraljici bosanskoj a šta je ona sve pretrpjela pa ipak nije klonula duhom nego je i na samrti još mislila na dragu svoju Bosnu i nadala se u božju pomoć. I ja sam Hrvatica iz Bosne, kao što je ona bila, i ja se uzdam u Tebe, sveti Bože! Ti mi vidiš srdce, da ni život ni smrt, koje se nebojim, ni sadašnjost ni budućnost nit ikakva napast i nevjera ne mogu me razstaviti od ljubavi Tvoje. Ja vjerujem da ti ravnaš udesom ljudskim i da Tvoja premudra providnost nije dopustila, da stupim u sveti ženitbeni savez, da izpunim zvanje žene. Jednoga sam ljubila i taj me je iznevjerio; drugi se nije rodio, kome bi mogla svoje srdce pokloniti, ali zato mi ostaje uzvišeno i plemenito zvanje, kojemu si posljednjom svrhom ti, o Bože! i tvoje vječno blaženstvo. Što nisam stupila u brak, poštedjena sam od nepovoljnosti, koje ženi poput oštra trnja znadu izraniti srdce! Ja želim, i prosim Te da me podpo-

mogneš, da ovdje do kraja sačuvam čistoću duše i tiela svojega pa ću umaknem-li sretno odavle ako i ne nadjem utočišta u kojem samostanu kano duvna, ostati neudata, dok sam živa.

To je Maca izgovorila tako ozbiljnim i poniznim glasom, da se o tome ne može dvojiti da je to njezina čvrsta odluka, a to tiem više, što je odmah dodala:

A sad Gojko! ne sudjeni druže!
Kunem ti se pa ti dajem vjeru,
Svoj sam život Bogu zaviećala
Radi svoje duše i spasenja
I za pokoj dobre moje majke,
Tvoja više ja ne mogu biti.

Odrekla se je dakle na brzo svih svojih nada, što jih je do sada gojila za ovaj sviet. Ali to nije išlo bez silne nutarnje borbe. Izmučena, utrudjena legne na divan i usne. I što nije u nje bio običaj, to joj se je ovaj put dogodilo; od silne nutarnje borbe i straha ona je glasno govorila, što je snivala. Silna volja, da poluči svoju slobodu djelovaše na njezine mišice ali kako je za sna u neprihvatnosti ovih našla zapreku, nije se mogla očitovati a sviestna tih zaprieka, napregla se, napela sve sile da izbjegne pogibelji nu nije mogla s mjesta. U takvom tjeskobnom slučaju izvede kad i kad njeka kretanja ponajviše govorom. Trzala se u snu pred prikazom, koju je gledala ali nije mogla pred njom pobjeći niti se je ova dala odagnati; pred njezinom dušom pojavi se jasno i plastično i stoji nepomično Gojko žalostan, kako ga još nije nikada vidila.

— Šta si tako tužan, Gojko! zar i ti trpiš kao ja? upita glasom prodirućim srdce.

Ona čuje, gdje joj prikaza jasno i glasno odgovora:

— Ta nesretan sam baš kao i ti.

— A zašto me niesi već izbavio odavle, a znao si koliko trpim rad tebe? upita opet.

— Sve sam pokušao, što se uz takovu pažnju od tisuću stražara učiniti dalo. Bez ubojstva neide. Ubit ću ga, kad na ramazan podje u mošeju.

— Izgubit ćeš glavu a mene niesi izbavio.

— Bit će on čas bune i meteža, bit ćeš izbavljena.

— Nije sigurno. Ja one noći ne smijem ovdje dočekati. Ubi me!

To izreče i vrisne kano da je padala. Probudi se i protare si oči. Srdce joj htjede iz grudi skočiti, tako je silno kucalo. Ona stane od rieči do rieči opetovati svoja pitanja i Gojkove odgovore.

— Tà to nije bio san, reče. On je živ stajao predamnom i udario je nožem k mome srdcu . . . , Pa ipak je bio san! Tà nije me ni ranio nekmo-li ubio! Ah, zašto ga još niesam ništa upitala za Mejrimu?

XXIV.

Sbilja je Gojko, saznavši da će sultan Selim III. pod noć na prvi dan ramazana poći u tophansku mošeju, za-nj sa svojimi prijatelji dogovorio osudni čas Jedan će ga za cielo pogoditi; jer su dobri strielci, a u vrevi zapanjenih gledalaca i u noćnoj polutami nije izključena mogućnost, da će svaki od njih iznieti živu glavu. Po gine-li koji od pobratima on se je onaj čas posvetio po narodnoj rečenici; jer je osvetio vjerenike i čast djevojačku . . .

Ako itko u turskom velikom carstvu naročito i u velegradu Carigradu tu svetu noć neuztrpljivo čeka, to ju čeka Gojko — doista ne manjom neuztrpljivosti nego-li sam sultan Selim III. Pet prijatelja — urotnika spaja sada slabačak končić nade, da će jim poći za rukom sultana razstaviti sa životom na putu u mošeju ili kad se

bude vraćao iz mošeje u seraj, da od matere prime na dar Zulejku. Niesu oni ni mlakonje ni kukavci ali uz onoliku pratnju sultanovu i onakovu pažnju, koja se vazda vidi, kadgod se on pokaže na javi, tko od njih može unapried znati i reći, da će ovaj put sultan sbilja zaglaviti? Dakako da bi svaki njih četvorice najvolio da Selimu može odsjeći glavu i dati ju Gojku, neka mu bude na stolu za jabuku, ali do toga se ne da doći ma kako razapeli satanske mreže.

Znadu oni svi, da će, padne-li mrtav Selim, mnogo ugoditi turskim drvišom, jer o tome se javno govori, da sultan hoće do drviške samostane ukine i razori; jer da su drviši lienčine i dangube; znadu, da će ugoditi i jani čarom, koji na sav glas viču, da je vezir vrag, koji je unišo u sultana te sad oba jednako mrze janičare i otimlju njihove povlastice a kako Sebastijanija na dvoru tako francezke plaćenike da tove u vojski i u gradjanskih službah; obojicu i sve pristaše im age da treba poubiti; znadu napokon da će silno ugoditi i gradjanom i puku, koji su ljuti kao guje na kugu novotâ javno i proti njim rogobore; ali znadu naši Doborci i to, da je na svietu više trnja nego-li zlatnih bregova pa zato s njekom bojazni misle na dogovoreni osudni čas.

Ima država, gdje svatko hoće da vlada i misli da je sposoban vladati. Phajeton htjede ravnati sunčana kola, ali mu je ruka bila preslaba i nevješta da drži uzde pa su se od sunčane vatre upalile zemlje, on pao s kola i slomio si nogu. Na turskom priestolju ne može toga biti kao ni lažnih Dimitrija, Šćepana ni Milana; sultanom je ondje vazda carević ili bližnji rodjak iz vladalačke kuće. Nitko dakle u svem carstvu nikad ni ne misli na to, da se popne na priestolje kad bi pao sultan a naši se urotnici tom misli i nebave, tko će doći izza Selima? To je njim sve jedno. Po svud je u

carstvu poznato, da se s promjenom naravi i života sultana mienja sve u cieloj državi i osobito u seraju ter, kad je vladajući sultan ili naravnom smrti umro ili urotnici ubijen ili s priestolja sbačen, da se onaj čas ustoli novi sultan iz vladalačke porodice i u isti mah da se izmiene kadine (ljubavnice), gediklike, uste (dvorkinje) pače i šagirde (novačice), koje su se istom počele učiti, da postanu uste. Biva to kano u šaroliku (kaleideskopu), kad se rukom okrene na gledećem oku.

Sve se odmah po radu i vrlinah ili po novoj protekciji inače razrede, ili se po zapovjedi razudadu ili iz seraja kao robinje razprodadu, samo krvne srodnice ostave se u miru u svojih kioskih i spadaju onda s drugimi tetkami, sestrami, kćerkami, nećakinjami i unukami u dvor dvora.

U svako doba držalo se mnogo do ovoga dvora. Tù su sve stranke u državi imale svoj koren; tù su se rotile urote, kojimi su se obarali neprijatelji a podizali štićenici; tù se je prepiralo i otimalo bez kraja i konca za uzgoj djece, za obskrbu i udaju kćeri, za nasljedstvo carevića, pače i za mir i rat. Ovamo su stizala tajna pisma tudjih vladara, da si osiguraju dobar uspjeh svojim poslovom. Valide, sultanove sestre, kadine i odaliske dogovarahu se preko eunukâ i upravitelja svojih dobara kroz zastor ili kroz rešetku ne samo o svojih gospodarskih poslovih nego i o najmanjih dogadjajih carske palače i priestolnice, o državnicih i političkih odnošajih. Tù su se dnevice primali uhodarski izvještaji, pletkarilo se a često i odlučivalo — o životu ili časti uplivnih dostojanstvenika. Tù je Rosellana za draganja stegnula uzicu okolo vrata velikim vezirom Ahmedu i Ibrahimu; poljubci Saffije uzdržavalo su kroz mnogo godina prijateljstvo medju portom i mljetačkom republikom; dà sedam kadina

Murada III. upravljale su carstvom zadnjih dvadeset godina sedamnaestoga vieka

Imao je i Selim III. takov dvor u dvoru,u kojem su sestre i druge rodjake s materom mu sultankom valide vodile svoje razgovore, predlagale i zaključivale. Nije trpio, da se bave velikom politikom. Još je Mejrima bila u milosti i na svoje je uši čula noćju smrtnu pomaganju triju kadina, koje je na samu njezinu rieč, da su primile viesti od Sebastijanija, osudio Selim na uzicu i na vreću. Nepomože jim izvijanje na kule na vile. Do danas nije dokazano, da-li je to bilo istina ili nije, nu on je tom strogosti hotio svomu dvoru u dvoru dokazati svoju nepokoljebivu volju i kako nesmije ni sumnja pasti na nikoju, da ne sluša njegove zapovjedi ili prepovjedi, pa bilo to uradjeno ili pokušano u dobroj nakani i sa njegovim prijateljem. Mejrima je slušala, gdje su sve tri izdahnule pod grčevitima rukama eunuha krvnika Gjafera i uz bostandžipašu Mustafu stajala i pazila, gdje jih sliedeći dan u jutro u vrećah pobaca u more. To je bio čin ljubavne pletke i djetinjaste igrarije. Mejrima je sve tri mrzila, a zato što jih je svaku Selim jednako s njom odlikovao davši i njoj svakoj atlasom pokrivenu ladjicu, pozlaćene karuce i papućarinu, koja je uprav toliko iznašala godišnjih mnogo tisuća pijastara, koliko je i sama iz blagajne podizala. Ona je htjela vidjeti, da-li nju sultan više ljubi od onih triju pa je izdajničkim doušenjem u istinu polučila svoju svrhu. Omamljena s čara dragosti i milja svoga gospodara i ljubovnika klonu na divan i za čas tonu u san pun blaženosti i rajskih slasti. Sve što je dosele u sbilji uživala u naručaju silnoga sultana, to joj sladki san razprede sada u stostruko jačem čaru; već se je znala samom vladaricom Selimova srdca i kćerju sreće na zemlji. Kad se je puna zadovoljstva probudila i nastavila misliti na javi ob

onom, što je uživala u prošlosti i što ju sada tekar čeka mila i ugodna, gledala se je u zrcalu i poravnivala si kosu na glavi. U to stupi u sobu gediklika Umenetula i predade joj u zatvorenoj škatulji sultanov dar. Otvoriše ju hitrinom brzoletih ptica i od udivljenja obe kliknuše izza svega glasa a Mejrima i poskoči od veselja kao nerazborno diete držeći visoko u ruci šubaru od sobolovine.

Bijaše joj to dar za vjernu odanost, što je izdala one tri nevjernice, koje su glavom platile. Liepo-li je i ona nagradila Gjafera za bezprigovornu izvršbu krvničkih posala na onih triju nesretnicah; neće Gjafer zaboraviti njezine dobrote, dok je živ. Sad su joj tekli dani blaženosti; pjevale joj ševe i slavulji.

Ali ne bijaše ni Mejrimina sreća duga vieka. Odkad je u seraj primljena Zulejka, odmah je nastala promjena u ponašanju i sultanke valide i ostale ženskadije pa i samoga sultana. On je postao hladan, gotovo posve drugi nego što je prije bio. Sve, što radi on ili govore ženskinje, sve to smjera na to, da se ugadja Zulejki. Nebi dana da nebi nova čina, kojim se je mitilo i mazilo Zulejku. A kako je sve to Mejrimi srdce kidisalo! ... Još se nije znalo, da sultan kani Zulejku i oženiti ali su ženske u svojem vieću već zaključile, sve znale i javno govorile, da će ovoga ljeta sultan u svoj kiosk na Sladkih vodah odvesti Zulejku. To Mejrimu tako razdraži, da se nije mogla uzdržati i pritajiti nego napadne ni krivu ni dužnu Zulejku onako biesno, da ju je sultanka-valide i bez znanja i pitanja svoga sina odmah predala Gjaferu, neka ju noćju uzicom zadavi i u vreći baci u more.

Gjafer, prem ljuti krvnik, nije bio bez duše i nezahvalna srdca; on se smilova Mejrimi i mjesto nje baci punu vreću pieska u more a Mejrimu kriomice odvede u zaklonište k svome rodjaku Feruku krčmaru i reče ovomu:

— Ako je nećeš pridržati za se, prodaj ju po što po to, samo nek ostane u životu.

— Allah me sačuvao od te želje i misli, da ju pridržim za sebe, odgovori krčmar Feruk. To bi značilo hotice na se navući srdjbu silnoga sultana i njegove matere, koja ju lje nije bez znanja i volje njegove odredila utopiti.

— To ja ne znam. A ti ju prodaj njekome samo ne za carski harem, doda Gjafer.

— Razumijem. Nu bojat će se svatko, da kupi onu, koju je sultan odbacio. Pokušat ću sreću.

Feruk ju je smatrao poklonjenom si robom pak ju bez velika okolišanja i proda Gojku uz dosta neznatnu cienu.

Vrativ se Mejrima u seraj ostade u skrovištu kod Fatme Hanem dva, tri dana čekajući sgodu, da svrši po što je došla. U njoj je sve divljim biesom žarilo i plamsalo za osvetom na divnu joj premicu. Opetovano je u sumraku prvoga večernjega sutona htjela da provali k Zulejki, ali ne uspje. Dva dana pred ramazanom, noći o ponoći, pokuša i pokus joj podje sretno za rukom: ne opažena i ne upoznana uvuče se u kiosk i do odaje krasne Zulejke. O pasu je imala zataknut ubojiti bodež. Laganom ručicom otvori, a da se nije čulo, vrata, te opaziv u malo razsvietljenoj sobi uz divan na dušecih ležeću Zulejku, baci se na mehke sagove da potleuške iduć bude neopažena. Tiho poput daha dopuza k spavajućoj Zulejki. Stalna odluka sladke osvete, neugasiva i goruća žedja za njom, što su dugo predugo dušile njene nemirne i uzburkane grudi, napune joj sve žile neobićnom hrabrosti, jakosti i stalnosti odluke i tvrdom vjerom, da je kucnuo čas, da se sada napije krvi svoje prekrasne premice. Prislonjena čas na kraju uzglavja duboko snivajuće Zulejke, začu na jednoč njeno skucanje i jecanje; u turobnom spominjanju razumila je milo zazivanje dragi . . .

dragi .. Mejrima pomisli, da zazivlje velikoga sultana a još većega njena izdajnika, koji ju je za volju ove spavajuće djevojke sramotno zapustio i dao ju utopiti. Na glas toga uzklika dragi ... hvata se pasa da u krvi zaduši prokletu otmicu, al bodeža na pasu nema; — zatakla ga o-nj prelahko pa kad je puzala po prostranoj sobi izpade joj na mehke perzijske tkanine a da ga nije čula ni opazila. — Sumrak i tišina u sobi, — ubojita željeza vidjeti nije — a Zulejka još uvjek spava, milo snatri, još uviek živi! Pipajući po tlu u polutami tražiti bodež?! Čarobna moć udesa da ga ne otè? da život ljutoj joj premici spasi?!

— »Ne, ona mora i bez bodeža poginuti, osveta je moja, sad ili nikada«! hlipala je kao bez daha Mejrima.

Poboja se da ju tko ne zateče i da joj ne zaprieči stalnu odluku. U to sjevnu joj kao munja u glavi druga odluka da Zulejku zadavi. Ne krzmajući dulje al uviek uprtima živima očima na spavajuću — podignu se Mejrima na noge uz lagahni šuštanj svilenih dimlija, pograbi duboko spavajuću Zulejku desnom rukom za grkljan i zabode joj duboko u kožu nokte krepče od jaka sura orla.

Ko munjom ošinuta Zulejka trgnu se izza sna naglo i pograbi čvrsto bielima svojima rukama daveću ju desnicu Mejriminu. Nastade zdvojni boj posljednjega časa života; ruke Zulejkine odtiskuju, udaraju, grebu do rujne krvce .... liepo lice stane joj žariti, crveniti se, pune joj se grudi sve više dižu i padaju, burkaju se kao talasje uzburkana mora. U času zdvojnosti, u smrtnoj borbi i omami nastoji Zulejka podići i uzpraviti tielo, trga sobom na sve strane, smica se i uzmica nebi li se jadna ikako otela svojoj krvnici izpod pandža. Već bez sape vija se i koči liepo svoje tielo biedna Zulejka nu čvrsta ju desnica Mejrime čvrsto drži u vrat zabodenimi

nokti i sve to tjesnije, mučnije i teže sapinje. Još jednu posljednju htjedne na po živa Zulejka pokušati da sabrav sve sile na pomoć zakriči; al ju biesna Mejrima u tome preteče turnuv joj u usta srebrnu amajliju viseću na Zulejkinom djerdanu od bisera. Amajliju tu zarene joj u grlo i rukom zatisnu, pače začepi usta ter zdvojni polukrik strepeće Zulejke uguši za uviek. Borbu već izgubljena života nastavi onemogla Zulejka ali joj sada strašna Mejrima kleknu na prsa te pritisnuv joj lievom rukom na čelo i obraz polovinu uzglavnoga jastuka tiskaše još neprestance grčevito upiljenimi nokti u bieli vrat, iz kojega je već pištila krv; i tako zatvori svaki pristup daha u prsa svoje žrtve.

Zulejka se posvema onesviesti; lice joj se stade žariti, modriti pa plaviti, liepe one oči sada izbuljene provirivaju krvavo izšarane izpod poluspuštenih zaklopica; bieli niz caklenih zubića odrazivaše se užasno, pakleno, a za čas već pocrni lice zagušene nesretnice i na usta izplazi šiljak crvena jezika. Zulejka zagušena i zadavljena svrši — umre, ali krvnica biesna još uviek na njoj kleči napinjuć se da skine sa njena vrata duboko zarezane nokte i prste desne ruke.

Nagli pogled sada na ovu žrtvu, toli izmrcvarenu, izmučenu i nagrdjenu, evo nakazanu silno prestravi krvnicu Mejrimu; ona bulji na mrtvo crno lice, na ognjevite one oči; pričini joj se kanda se iz njih sam vrag smije; jer ono više nije blieloputan milolik obraz hvaljene Zulejke već njeki skot, obraz haremskè robkinje, kojoj bi se svatko narugao. Svaki pogled na ukočenu žrtvu bez daha napinjaše Mejrimu stravom i užasom pa kako je prije od biesa siktala sad je gledeći Zulejku počela bulazniti i grohotom se i glasno smijati.

U onoj najvećoj razjarenosti, kad je opazila, da se njezina žrtva izpod nje više nemiče, prekrenula joj se

valjda žuč, oči joj blieštile, piždrile u Zulejku, glava joj se oborila, obraz silno zažario, žila kucavica i bilo žestoko ključalo, srdce tuče da provali grudi a brzim punim dahom samo što se ne uguši. Strast joj razdraži sva čustva i sjetila; ljubav, mržnja i osveta prekipiše, uši joj počnu pištati zvukom: vidimo se mjeseca muharema — ona uzdrhta, poludi i u mahnitosti vrisne, skoči sa Zulejke i hoće da bježi iz sobe. Na vrisak dotrče odmah vjerne Zulejkine dvie uste na vrata nu opazivši pred sobom ženu razkuštranu a na njoj odjeću razderanu, gdje onaj čas hrleć po sobi k vratam vikne »muharem«, i same od straha vrisnu, i što bi okom trenuo, okrenu se, natrag preskoče prag, prva bježi iz kioska i viče a zadnja povuče odmah za sobom vrata, brzo jih zatvori i držeći ih obim rukama i svom snagom počne takodjer kao luda vikati: pomagajte! ljudi! muharem!

Težko da su prepoznale Mejrimu, a što je sa Zulejkom, to nisu ni opazile. Muharem se zove prvi mjesec turske godine (obično u našem kolovozu i rujnu). Svaki muslim vjeruje, da prvih deset svetih noći toga mjeseca imadu pravo na zemlju doći, hodati i štogod hoće raditi dusi geniji, džini i biesni vrazi. Onda pravovjernik zatvara čvrsto prozore i vrata pa nebi ni za što pomolio glavu na ulicu, da gleda, što tu biva; jer zna da tu prolaze rulje od vidivih duhova.

Šarlatanstvo, praznovjerje — to je glupost, divlje zvierje, veli poslovica.

Na pomaganju dotrči odmah više uškopljenika i ženskinja u Zulejkin kiosk i gornji hodnik. Čuvši, da je u sobi pomanitala Zulejka, ne usudi se nitko otvoriti vrata, ali svaki je pogadjao, odašta je mogla poluditi. Jedan ju je vidio u perivoju brati otrovnu tatulu; jedna joj je pomagala sabirati devesin; jedan joj morao nabrati

i donieti cvolike a jedna ju je na svoje oči gledala, gdje je poslie podne pila bunikova ulja. Eto posljedice! . . .

Biedna Maco, znamo, da od svega toga nije ništa istina.

Mejrima ne mogav provaliti iz sobe na vrata, čučne u kutu kraj divana ledji okrenuta Zulejki a licem prama vratam da čeka na džina kao mačka kad vreba na miša. Dodje na hodnik medju inimi i bieli uškopljenik Ibrahim, serajski junačina. Sanen bio al' ga snenost minù, kad je razumio, što se dogodilo. On potegne naglo sa pasa dugi nož, da udari, ako bude treba — ter otvori vrata. Al' ti na-nj djiknu mahnita Mejrima ko s oblaka hitra sokolica, saleti ga i o vrat mu se vješa. On zapanjen kao drven stoji, e pomisli, utopljenica je odaliska Mejrima iz dvora, on joj pozna lice zažareno, jer na njemu nema puli-duvak. Džin ili genij njezin, — on pomisli, to ne može biti; još muharem nije nit su dani,kad kaur poludi Ona poče daviti i njega kao što je davila Zulejku al' je slaba sada za junaka; neće nokti da prodru u žile niti može obujmiti vrata, da mu sapu zaguši u grlu. A Ibrahim za šalu ne znade; on se brani obima rukama, lievom rame odtiskuje desno a desnom joj nož u srdce turi. Dobro ju je junak pogodio, odmah ruke s njega odtrgnula na zemlju, je licem udarila i s dušom se uput razstavila.

Selim sjedi u velikoj dvorani u naslonjaču tužan i žalostan prebirući nizanice, pravo naše čislo bez otčenaša, viseće mu o pasu; to su kugljice od slonovine; on jih izmedju prsti spušta nehajno i bez misli i bilo mu kao da nije sposoban misliti. Čuvši što se je noćas dogodilo u seraju ušuti i dugo neprogovori ni slovca.

Odkad je sviestan svoga života nikada ga još nije tako jako boljelo u srdcu kao sada za Zulejkom. Pozove Kislaragu. Odredi mu da bude sa počastmi sahranjena a

podjedno odmah i da joj se na spomen ljubavi njegove podigne o njegovom trošku krasna turbe (grobnica) sa pozlaćenimi rešetkami; na pročelju u bielom mramoru da se izkleše simbol ljubavi i poštovanja — ružica. .

Na prvi ramazana nije bilo parade pred tophanskom mošejom. U seraju nije bilo zakazanih svečanosti; jer je u dvorskoj džamiji na odru ležala sultanova ljubimica Zulejka. Kao kip od crna mramora — takova je od podbuhle krvi u obrazu; nikad nikoji gladiator u areni nebijaše takov; kipari prave takvom majku božju crnačku.

Na sjajnom sprovodu medju mnogimi pratioci našli se i naši galatski znanci i doborski pobratimi s tužnim Gojkom. Ovi su bili spremni, da pucaju na sultana Selima III., ali mu neutaživa tuga ne dade, da posljednjom pratnjom izkaže Zulejki posljednju čast. Nije bilo ni bostandjipaše Mustafa Tankušića na sprovodu, gdje bi za cielo bio glavom platio svoju otmicu; on je bio na dopustu u Šimljaniku, da odredi popravak sgrada na svom spahiluku.

* * *

Za mjesec dana poslie pogreba bukne u Carigradu prevrat. Dne 28. svibnja godine 1807 navali na seraj 15·000 janičara i množina pobunjenoga stanovništva. U ovom su prvanjili naši doborski hajduci sa crnogorskim kovačem Nikotićem i kruto turske glave odsiecali, svjetle sablje krvcom napajali, i grdo pristaše Selimove tukli. Medjutim se na visokoj porti viećalo o Selimovih reformah; reklo mu se: Viču na te Turci i kauri. Tvoja sila danas je dospila.

Radi vjerske nehajnosti i novota šeik-ul-izlam prokle Selima III. ter izjavi: da nije dostojan, da bude prorokovim nasljednikom. Selima III. svrgoše s priestolja i zatvoriše u seraju a izvikaše mu nasljednikom Mustafa IV, sina

Abdul-Hamidova. Mustafa položi zakletvu, da sve novotarije svoga predšastnika opozivlje i ukida.'

Diplomacija ne ostavi ipak u nuždi Selima III. i ne pusti ga predugo čamiti u tamnici. Mustafa Bajraktar, paša od Rusčuka, udari s vojskom na Carigrad i 28. srpnja 1808 vrati Selimu III. oteto mu priestolje. Onda »prorokov ljubimac« Mustafa IV. žalostno poginu.



